

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 2 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 16 від 20.05.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія KB № 15712-4183P від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Банах Т.І.

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ І ЦЕРКВИ В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПРИМИРЕННІ
ЩОДО «ЦВИНТАРЯ ОРЛЯТ» 1

Боряк Т.Г.

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ В ПРОЄКТІ ВІЛЬЯМА НОЛЛА
«ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»:
ПРИГАДУВАННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В 1990-Х РОКАХ 9

Ілляшенко Ю.Ю., Лисенко А.І., Колісник М.І.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ПЛОЩИНА ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 16

Кізлова А.А.

МІСЦЯ ПОХМУРОГО ТУРИЗМУ В ЗВІТАХ ПРО СТУДЕНТСЬКІ
Й УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ДО КИЄВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.) 22

Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л.

22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ В ІСТОРИЧНИХ ФАЙЛАХ
ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 34

Руденко Ю.М.

МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ЧЕРКАЩИНІ:
РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА РОЗСЕЛЯНЮВАННЯ 41

Уварова О.О.

МІСЬКИЙ ГОЛОВА ОДЕСИ КОСТЯНТИН ПАПУДОВ:
БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ, КОМЕРЦІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ 47

Шолк О.М.

ІНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО СЕРЕД ВИХОВАНЦІВ
І ВИКЛАДАЧІВ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО 54

Ярич В.П.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1940–1950-Х РР. 60

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Huseynova G.

OTTOMAN-AZERBAIJANI EDUCATIONAL RELATIONS
IN THE XX CENTURY 68

Ніколаюк Т.А.

СПРОСТУВАННЯ МІФОЛОГЕМИ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ СУЧАСНИХ РОСІЯН
ДО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОСУ 74

ЕТНОЛОГІЯ

Абдулова Г.С.

ЧУХА В КОМПЛЕКТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
МУЖСЬКОЇ ОДЕЖДИ: АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕННЯ
И ЭТИМОЛОГИЯ 82

Ahmadova E.

MULTICULTURALISM AND THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES:
ANALYSIS OF CANADA AND AZERBAIJAN 93

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Ахновська І.О., Ахновський Д.В. СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ КОРПОРАТИВНОГО МІСТА	99
Коркач С.О. ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	105
Кухарєва Н.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕВЧЕНКІАНИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	111
ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ	
Демуз І.О. УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (40-ВІ – 80-ТІ РР. ХХ СТ.): ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА І ФОРМИ РОБОТИ.....	117
АНТРОПОЛОГІЯ	
Долженко Ю.В., Тупчієнко М.П. ЧОТИРИ ЧЕРЕПИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З ЛОЗУВАТКИ.....	124
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	
Шеретюк Р.М., Стоколос Н.Г. КОСТЕЛ СВЯТОГО ІОАННА ХРЕСТИТЕЛЯ В ДУБРОВИЦІ НА ВОЛИНІ (НИНІ – РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ) – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ДОБИ ПІЗНЬОГО БАРОКО.....	144
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	150

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Banakh T.I.

THE ROLE OF INTELLECTUALS AND THE CHURCH
IN THE POLISH-UKRAINIAN RECONCILIATION
AT THE EAGLETS' CEMETERY 1

Boriak T.H.

ORAL HISTORY OF THE HOLODOMER IN THE PROJECT
«TRANSFORMATION OF CIVIL SOCIETY»:
REMEMBRANCE OF THE GREAT FAMINE IN THE 1990s 9

Illiashenko Yu.Yu., Lysenko A.I., Kolisnyk M.I.

HISTORICAL AND CULTURAL PLANE OF STUDYING THE FIGURE
OF THE HETMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKY 16

Kizlova A.A.

THE SITES OF DARK TOURISM IN THE REPORTS ON STUDENTS'
AND PUPILS' EXCURSIONS TO KYIV (THE EARLY 20TH CENT.)..... 22

Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L.

JUNE 22, 1941 IN THE HISTORICAL FILES OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY 34

Rudenko Yu.M.

METHODS OF IMPLEMENTATION OF TOTAL COLLECTIVIZATION
IN CHERKASY REGION: DEKULAKIZATION
AND DEPEASANTIZATION 41

Uvarova O.O.

MAYOR OF ODESA KOSTIANTYN PAPUDOV:
BIOGRAPHICAL INTELLIGENCE, COMMERCIAL
AND PUBLIC ACTIVITIES..... 47

Sholk O.M.

NON-NATIONAL REPRESENTATION AMONG PUPILS
AND TEACHERS OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS
OF THE UKRAINIAN STATE P. SKOROPADSKY 54

Yarych V.P.

HISTORICAL SIGNIFICANCE AND HISTORICAL MEMORY
OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT
IN THE KAMIANETS-PODILSKY REGION IN THE 1940-s AND 1950-s..... 60

WORLD HISTORY

Huseynova G.

OTTOMAN-AZERBAIJANI EDUCATIONAL RELATIONS
IN THE XX CENTURY 68

Nikolaiuk T.A.

REFUSAL OF THE MYTHOLOGY ABOUT THE BELONGING
OF MODERN RUSSIANS TO THE SLAVIC ETHNOS..... 74

ETHNOLOGY

Abdulova G.S.

CHUKHA IN THE SET OF AZERBAIJANIAN NATIONAL MEN'S CLOTHING:
DISTRIBUTION AREAS AND ETYMOLOGY 82

Ahmadova E.

MULTICULTURALISM AND THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES:
ANALYSIS OF CANADA AND AZERBAIJAN..... 93

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Akhnovska I.O., Akhnovskyi D.V.

ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF A CORPORATE CITY 99

Korkach S.O.

PRACTICAL ASPECT OF RESEARCH WORK TARAS SHEVCHENKO'S WILL MUSEUM..... 105

Kukhareva N.M.

RESEARCH OF SHEVCHENKO'S STOCK COLLECTION OF NHER «PEREIASLAV»:

HISTORIOGRAPHICAL ASPECT 111

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Demuz I.O.

UKRAINIAN SCIENTIFIC-TECHNICAL SOCIETY OF AGRICULTURE

(40'S – 80'S OF THE 20TH CENTURY): ORGANIZATIONAL STRUCTURE

AND WORK FORMS..... 117

ANTHROPOLOGY

Dolzhenko Yu.V., Tupchienko M.P.

FOUR SKULLS OF CATACOMB CULTURE FROM LOZUVATKA..... 124

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Sheretiuk R.M., Stokolos N.G.

CATHOLIC CHURCH OF SAINT JOHN THE BAPTIST

IN DUBROVYTSIA TOWN IN VOLYN REGION (TODAY – RIVNE REGION)

IS A PROMINENT LANDMARK OF THE LATE BAROQUE ERA 144

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 150

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:327.57(477:438):726.8:355.1(=162.1)(477.83-25)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.1>

Банах Т.І.

Український католицький університет

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ І ЦЕРКВИ В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПРИМИРЕННІ ЩОДО «ЦВИНТАРЯ ОРЛЯТ»

У статті розглядається польсько-українське примирення у справі відновлення та відкриття польського «Цвинтаря орлят» у Львові. Проаналізовано участь у цьому примиренні українських і польських інтелектуалів, які зайняли позицію діалогу, та лідерів Української греко-католицької і Римо-католицької церков в Україні, митрополитів Любомира Гузара та Мар'яна Яворського, і їхню роль у вирішенні конфлікту та примиренні. Стаття базується на матеріалах українських та польських ЗМІ, а також трьох інтерв'ю з ініціаторами примирення, взятих авторкою протягом січня 2018 – червня 2019 рр. У статті стверджується, що інтелектуали, які займали плюралістичну позицію, значною мірою змогли змінити дискурс і перенести обговорення з площини політичних та історичних поррахунків у духовну площину взаємопрощення та примирення на основі християнських цінностей. Це примирення не могло б відбутися без лідерів церков, які мали великий авторитет в очах громадськості. Таким чином, інтелектуалам і духовним провідникам вдалося досягти успіху, якого роками не могли досягти політики. Цей випадок є вдалим прикладом трансферу концепції примирення із Західної Європи у Центрально-Східну, позаяк у Львові склалося для цього добре підґрунтя. По-перше, сформувалося середовище інтелектуалів, які перейняли ідею примирення від своїх попередників з еміграції та використали польсько-німецьку модель, в якій церква відігравала найбільш вагомий роль. По-друге, це примирення очолили обидва католицькі митрополити східного та західного обрядів, осідок яких містився у Львові, – Любомир Гузар і Мар'ян Яворський. Молитва примирення, яку очолили митрополити, мала значний вплив в очах громадськості та обмежувала простір для критики, позаяк кардиналів було важко звинуватити в якійсь корисливості, чи вбачати в їхній позиції політичну заангажованість.

Ключові слова: примирення, інтелектуали, церква, «Цвинтар орлят», молитва.

Постановка проблеми. Концепція примирення довкола конфліктів минулого активно почала запроваджуватися після Другої світової війни, спочатку в Західній Європі, а згодом поширилася у різних частинах світу. Вона має глибоке християнське коріння. На відміну від Західної, у комуністичній Центрально-Східній Європі переосмислення минулого після Другої світової війни відбувалося передусім на еміграції. В польсько-українському випадку основу для майбутнього примирення заклали середовище паризької «Культури» Єжи Гедройця, а також українські інтелектуали, засновники Українського наукового інституту при Гарвардському університеті (УНІГУ) та Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті. Їхню візію перейняли польська антикомуністична опозиція

та українські дисиденти. Вона лягла в основу східної політики посткомуністичної Польщі щодо незалежної України [5, с. 365–368].

Ще однією платформою для порозуміння, яка доповнювала першу, була католицька церква. Головною моделлю примирення був діалог між польськими і німецькими єпископами за формулою «вибачаємо і просимо прощення». Її перейняли українські та польські інтелектуали, а також лідери Української Греко-Католицької (УГКЦ) і Римо-Католицької (РКЦ) Церков. І значною мірою вона була успішною. Вдалому прикладу її застосування, примиренню у справі відновлення та відкриття польського «Цвинтаря орлят» у Львові, і присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досить ґрунтовно дослідженням дискусій щодо

«Цвинтаря орлят» займалася познанська історичка Катажина Єндрашик. Вона детально описала проблему та перебіг дискусій, окреслила основні етапи суперечки [26]. В українській історіографії це питання порушувалося в більш загальних працях [6, С. 100–112; 24, с. 178–208]. Загалом, висвітлено хід дискусій та позиції головних акторів, які брали в них участь. Однак бракує досліджень, які б детальніше розкривали мотивацію позицій різних акторів та взагалі їхньої участі у дискусіях. Мало дослідженою залишається акція примирення, що відбулася 1 листопада 2002 р. Описано саму акцію, проте не висвітлено важливі деталі її проведення та організації.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розглянути участь у дискусії інтелектуалів, які зайняли позицію діалогу, та лідерів УГКЦ і РКЦ, митрополитів Любомира Гузара і Мар'яна Яворського, простежити їхню роль у вирішенні конфлікту і примиренні.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Цвинтар орлят»¹ був зведений у міжвоєнному Львові. На цьому військовому кладовищі поховані учасники польсько-української війни 1918 – 1919 рр., які воювали на польській стороні, (частина з них загинули в боях за Львів), а також польські військові, що загинули в польсько-радянській війні 1919 – 1920 рр. На цвинтарі поховані й учасники боїв, які померли у мирний час. Поховання тут здійснювалися до початку Другої світової війни. Окрім поховань польських військових, було встановлено пам'ятники американським льотчикам і французьким піхотинцям, які воювали на стороні Польщі в Польсько-українській та Польсько-Радянській війнах [23, с. 76–79].

Перемога поляків в боях з українцями за Львів та участь у них польських студентів і гімназистів, символічно названих «орлятами», стала для поляків міфологізованою ще від часу боїв за місто. Образ львівських «орлят» присутній в польській літературі та мистецтві. У міжвоєнній Речі Посполитій щороку відбувалося урочисте святкування оборони Львова за участю представників держави та церкви. Ці урочистості формували культ польських захисників Львова [29, с. 51, 57–58].

У радянський період «Цвинтар орлят» був знищений. Відновлення цвинтаря розпочалося ще до

падіння комунізму, в травні 1989 р., і продовжувалося у перший рік після розпаду СРСР і проголошення незалежності України. Його проводила з власної ініціативи польська будівельна фірма „Energorol», за усною домовленістю, не маючи офіційного дозволу львівської міської ради (далі ЛМР). Робота тривала до травня 1992 р., коли у фірми закінчився контракт на інших об'єктах в Україні [28, с. 250–251].

Польські реконструктори «Цвинтаря орлят» хотіли відновити його в тому вигляді, в якому він існував до 1939 р. Натомість у Львові значна частина громадськості сприймала це як відновлення польського «пантеону слави», який підкреслює польськість Львова та ображає національні почуття українців. Перемовини, які велися офіційно з 1994 р. між представниками Польщі, на чолі з генеральним секретарем Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Анджеєм Пшевозніком, та ЛМР, не принесли результатів. Хоча відновлювальні роботи на цвинтарі продовжувались. На суперечку у справі «Цвинтаря орлят» впливали також конфлікти по інший бік кордону, щодо українських поховань на території Польщі [26, с. 15–19].

Після завершення планованих робіт над реставрацією мало відбутися відкриття меморіалу за участю президентів України та Польщі, Леоніда Кучми та Александра Квасневського. Однак роботи кілька разів призупинялися, а термін відкриття переносився внаслідок спротиву ЛМР та частини громадськості. Звернення у цій справі польських державних чиновників до українських високопосадовців у 1997 р. не дали результатів, а тільки ускладнили переговори, які з перервами тривали між Варшавою, Львовом та Києвом протягом 1997–2002 рр. Домовленості між Києвом та Варшавою у Львові сприймалися як здача національних інтересів і неврахування позиції місцевих львівських жителів. До того ж, президент Леонід Кучма був непопулярним політиком в Західній Україні. Однак навіть звернення тодішнього прем'єр-міністра та майбутнього лідера опозиції Віктора Ющенка, який був популярним у Львові, у вересні 2000 р. не принесло успіху у вирішенні цвинтарного питання. Депутати ЛМР погодилися з міждержавним протоколом, ухваленим напередодні в серпні, проте змінили текст напису на центральній плиті, що не задовольнило ні польську сторону, ні частину львівської патріотичної громадськості [7; 8].

Текст напису на центральній плиті був найбільш дискусійним моментом у переговорах.

¹ Ця символічна назва – найбільш поширена в Польщі та Україні. Історичною назвою польського військового кладовища була «Цвинтар захисників Львова» („Cmentarz obrońców Lwowa”), натомість в офіційних документах Львівської міської ради в 1990-х рр. прийнято іменувати цей меморіал «Польські військові поховання 1918–1919 років на Личаківському цвинтарі».

Польська сторона наполягала, аби в ньому зазначалося, що польські солдати полягли «героїчно» чи «за незалежність Польщі», натомість представники Львова на переговорах вважали неприпустимим подібний напис в українському місті. Крім того, значні суперечки викликали меч на центральній плиті, фігури левів та пам'ятники американським пілотам і французьким піхотинцям, які воювали на польській стороні.

Ситуація дійшла до найбільшого напруження в травні 2002 р. За черговою домовленістю відкриття «Цвинтаря орлят» за участю президентів мало відбутися 21 травня. Однак попри наполягання чиновників з Києва і Варшави ЛМР не змінила свого попереднього рішення стосовно вигляду меморіалу і президент Александр Квасневський відмовився приїхати до Львова. Рішення ЛМР від 16 травня викликало переважно негативну реакцію в Польщі та дискусії в самому Львові [24, с. 188–190, 194–202].

Тоді Польща готувалася до вступу в Європейський союз (ЄС), велися перемовини щодо введення візового режиму для українців. У певній частині інтелектуалів в Україні існувало побоювання, що, скориставшись напруженням у польсько-українських відносинах, Кучма остаточно спрямує зовнішню політику України в бік зближення з Росією, а між Польщею та Україною постане «мур», який означатиме ізоляцію України від Заходу. Вони вважали, що невеликий конфлікт у справі цвинтаря може мати більш глобальні негативні наслідки, тому активно долучилися до цієї дискусії. Це були інтелектуали покоління, яке вже не пам'ятало польсько-українських відносин міжвоєнного періоду та конфлікту під час і після Другої світової війни. Їхнє сприйняття Польщі було пов'язане передусім з «Солідарністю» та добрими стосунками з її діячами та своїми однолітками, з якими вони познайомилися на початку 1990-х рр., отримуючи стипендії на стажування в Польщі, започатковані урядом Тадеуша Мазовецького [4]. Головною платформою для цієї групи львівських інтелектуалів стали Український католицький університет (УКУ) та незалежний культурологічний часопис «І». В Польщі їхні однодумці об'єднувалися навколо «Gazety wyborczej».

Серед тих інтелектуалів, які критично прокоментували рішення ЛМР від 16 травня, були, зокрема, Юрій Андрухович, Тарас Возняк, Ярослав Грицак, Мирослав Маринович, Андрій Павлишин, Тарас Прохасько. Деяко спрощено їхню позицію можна звести до кількох тез: рішення міської ради є нерозумним і провінційним; чинов-

никам з Києва не варто було приймати рішення, не порадившись з львівською громадою; думкою громадськості вдало маніпулює невелика група «політиканів», яким вигідний цей конфлікт; чиновники повинні вести діалог з суспільством не лише перед прийняттям потрібних їм рішень; українським політикам слід шукати порозуміння з Польщею, особливо з огляду на те, що вона є найважливішим стратегічним партнером України на Заході [20; 22; 27].

В журналі «І» було опубліковане звернення із символічною назвою «Захистимо Європу в собі!». Його автори досить гостро розкритикували як непоступливість Польщі у цвинтарному питанні, так і неспроможність української влади до дискусії із залученням всіх зацікавлених сторін. Рішення ЛМР вони вважали шкідливим передусім для українців. Ситуацію, що склалася в українсько-польських відносинах, середовище «І» вважало «ситуацією поразки для усіх середовищ третього сектора, – і в Україні, і в Польщі, – налаштованих на діалог, на співпрацю, на подолання історичного розбрату і співжиття в добре облаштованій та безпечній спільній Європі». Автори звернення закликали всіх, хто має подібну позицію і підтримує «європейські цінності», приєднатися до звернення [9].

Заклики до діалогу і порозуміння звучали і з польської сторони. Чи не найбільш помітним і цитованим в Україні текстом, що представляв позицію середовища діалогу, був текст діяча «Солідарності» Яцека Куроня «Я розумію протест українців». Яцек Куронь апелював до поляків: «Ідеться про те, що ми змушуємо українців погодитися, щоб той пантеон тріумфу польської зброї стояв у місті, яке вони вважають серцем України, щоб нагадував їм про ту поразку 1918 року». На його думку, Польща би не погодилася на спорудження на своїй території подібного «пантеону зброї» іншої держави. Однак Яцек Куронь закликав нічого не руйнувати. Лише можна було б дописати на меморіалі на Личаківському цвинтарі польською і українською мовами: «героїчно полеглим у боротьбі за незалежну Польщу... Україну... у братовбивчій війні» [14, с. 205, 207–208].

Реакцією на статтю Яцека Куроня з українського боку був текст Мирослава Мариновича «Національні емоції чи національні інтереси?», в якому автор закликав до пошуку способів виходу з кризи польсько-українських взаємин. «Корінь проблеми» на його думку, «в тому, що мовчали значно численніші прихильники

польсько-українського порозуміння, вважаючи, мабуть, що справа буде залагоджена сама собою». Він вважав, що «галичани й поляки могли б (і повинні були б) запропонувати таку модель подолання ідеологічного противлення минулого, яку ніяк не можуть погодити між собою галичани й задивлені на Росію великоукраїнці і яка послужила б зразком для залагодження усіх подібних патових ситуацій у нашій частині світу». Тому, писав Мирослав Маринович, «Львів'яни, що прихильні до ідеї польсько-українського порозуміння, повинні з власної ініціативи продумати серію політичних і культурних акцій, які засвідчили б, що Львів, належачи одній державі, може водночас гармонійно належати обом культурам, не травмуючи жодної з них». У тексті йшлося також про важливість залагодженої позиції УГКЦ та РКЦ в Україні і про те, що президенти обох країн повинні відкрити меморіали «Орлят» і Української галицької армії (УГА), (який споруджували поруч для вшанування також українців, які полягли у війні з поляками, хоч їхніх могил там не було), не всупереч, а спільно зі Львовом [16, с. 339–343].

В той час, як проблема «Цвинтаря орлят» й далі не вирішувалася, оскільки кожна зі сторін залишалася на своїй позиції, львівські інтелектуали закликали до здорового глузду та примирення в християнському дусі. Особливо звернення до християнської етики міжособистісних та міжнаціональних стосунків спостерігалось в червні 2002 р., напередодні річниці візиту Папи Івана Павла II в Україну, зокрема до Львова, що відбувся в червні 2001 р. Папа значною мірою докладався до польсько-українського примирення ще з 1980-х рр. Його візит в Україну в 2001 р. мав велике значення не лише для вірних УГКЦ та РКЦ, але загалом для суспільства, а також для зменшення напруги у відносинах між цими двома церквами у Львові. Під час свого візиту папа закликав до взаємопрощення, а митрополит УГКЦ Любомир Гузар попросив пробачення у всіх тих, кого скривдили вірні цієї церкви [18; 25, с. 246–258].

Отож, в червні 2002 р. в середовищі інтелектуалів, які займали плюралістичну позицію, поширювалася ідея спільної молитви та залучення до польсько-українського діалогу представників церкви. У зверненні львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі, Леоніда Кучми та Александра Квасневського, напередодні їхньої чергової зустрічі, читаємо: «Дуже важливо, аби питання впорядкування військових поховань на Личаківському цвинтарі було виведене із пло-

щини історичних поррахунків і було розв'язане у дусі християнського поєднання, як належить проблемі могил у краї, де більшість населення сповідує вселенське християнство, хоча й за різними обрядами. Тому проблема не буде розв'язана доти, доки до цього не будуть залучені ієрархи Греко-Католицької та Римо-Католицької церков...» [10].

18 червня 2002 р. до вірних УГКЦ та «всіх людей доброї волі» звернувся митрополит Любомир Гузар. Він закликав вірних «схилити свої голови над українськими і польськими могилами Личакова у щирій християнській молитві» і нагадав християнам про любов до ближнього і про те, що поняття «ближнього» не обмежується лише людьми свого роду, крові, віри, нації чи класу, але стосується також суперників. У зверненні зазначалося, що здатність України приєднатися до світової спільноти в добу глобалізації залежить від того, як вона залагоджуватиме не уникненні розбіжності інтересів зі своїми сусідами. Для того, аби ці розбіжності залагодити, глава УГКЦ закликав до спільної молитви [21, с. 250–251].

4 липня спільне звернення «до всіх людей доброї волі» оприлюднили митрополит УГКЦ кардинал Любомир Гузар і львівський архієпископ РКЦ кардинал Мар'ян Яворський. Це було перше спільне звернення митрополитів УГКЦ і РКЦ в незалежній Україні. У своєму зверненні глави церков, висловлюючись доволі обережно, закликали до залагодження конфлікту: «Зі свого боку, ми не ставимо перед собою завдання розсудити, хто має рацію, чи шукати відповідь у минулому. Ми, радше, прагнемо віддати належне полеглим воїнам за їхню самопожертву, а живих, згідно із засадами Святого Євангелія, закликати до злагоди» [21, с. 457].

Заклики до діалогу та примирення продовжували звучати і з польського, і з українського боку. Так Богуміла Бердиховська та Генрик Вуец закликали «не опускати рук» заради майбутнього польсько-українського сусідства: «Ми повинні послідовно розбудовувати надкордонну солідарність людей доброї волі, тих, хто не хочуть відмежовуватися один від одного завісою відчуження, непорозуміння і претензій щодо справжніх і вигаданих кривд» [1].

9 липня у Львові відбулася дискусія у справі «Цвинтаря орлят», в якій взяли участь інтелектуали та представники ЗМІ. Учасники дискусії опублікували звернення до львівської громади, в якому наголошували на європейській ідентичності та багатокультурності Львова. Автори звер-

нення зазначали, що міська рада повинна інформувати громаду Львова про перебіг залагодження конфліктів, зокрема щодо «Цвинтаря орлят» та побудови меморіалу воїнів УГА, необхідні широкі громадські дискусії, до яких слід залучити представників громадськості всієї України та країн Центральної Європи. У зверненні була пропозиція обговорити можливість створення уніфікованого напису для всіх військових поховань [11].

Відкритого листа «до українців та поляків доброї волі у справі Цвинтаря орлят» підписали 96 польських інтелектуалів та політиків. У ньому читаємо: «Ми не можемо допустити того, аби нас – поляків і українців – поділив мур нерозуміння і взаємних претензій. Саме тому вкрай важливо, аби ми спільно зуміли підшукати таке розв'язання конфлікту навколо цвинтаря, яке віддавало б належну шану і полякам, і українцям, які віддали власне життя за свої вітчизни» [3]. Серед підписантів листа були і представники Літературного інституту (Генрик Гедройць, Зоф'я Гертц), і провідні політики «Солідарності» (Броніслав Геремек, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький), і учасники польсько-українського діалогу молодшого покоління (Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк, Гжегож Мотика, Павел Смоленський) та багато інших.

У цей період активного залучення інтелектуалів плюралістів до дискусії довкола «Цвинтаря орлят» у кількох з них виникла ідея спільної польсько-української молитви на могилах українських і польських воєнків, які воювали між собою за Львів і Галичину у 1918–1919 рр. Ця ідея обговорювалася у вузькому колі, знайомих між собою людей, серед яких були Ярослав Грицак, Мирослав Маринович, Тарас Возняк. З польського боку активну участь в її обговоренні брала Богуміла Бердиховська. Автором цієї ідеї був Ярослав Грицак. Вона виникла після травневого рішення ЛМР, коли стало зрозуміло, що ситуація зайшла в глухий кут і всі політичні спроби вирішення конфлікту були безрезультатними. Тому було важливо ініціювати примирення знизу. акція мала духовний, а не політичний вимір. Для цього було свідомо використано модель польсько-німецького примирення, ініційованого польськими єпископами із закликом «прощаємо і просимо прощення» [4].

Ця акція відбулася 1 листопада. Дата була символічною, бо на цей день припадали дві важливі дати у католицькому релігійному та українському національному календарі. РКЦ відзначає день Всіх Святих і в Польщі це є одним з найважливіших свят, коли люди відвідують могили своїх

померлих близьких. А 1 листопада 1918 р. була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) і розпочалися бої за Львів між українцями та поляками. В Галичині цей день відзначається як національний здвиг.

Час для акції, яку мали очолити духовні лідери, був сприятливий, позаяк Папою тоді був Іван Павло II, який закликав до примирення та займав проукраїнську позицію, римо-католицьким митрополитом у Львові – його близький приятель кардинал Мар'ян Яворський, а греко-католицьким – кардинал Любомир Гузар, який мав велику пошану у суспільстві і всіляко підтримував примирення. З митрополитом Любомиром Гузарем контактував Мирослав Маринович, а перемовини з митрополитом Мар'яном Яворським велися, очевидно, за посередництвом греко-католицького митрополита [4].

Окрім молитви на цвинтарі, відбувся круглий стіл – спільна зустріч українських і польських діячів. Платформою для проведення зустрічі був УКУ, а її організацією займався часопис «І». Згідно із задумом організаторів, в акції не мали брати участі офіційні особи, а лише інтелектуали та громадські діячі, які підтримували ідею примирення, та деякі опозиційні політики. Зокрема, Тарас Чорновіл згадував про важливість польсько-українського примирення для свого покійного батька, В'ячеслава Чорновола. Ця подія була досить закритою, позаяк її організатори боялися провокацій та водночас публічною, тому що отримала широкий розголос у ЗМІ [4].

На круглому столі під назвою «Що нам робити зі своєю історією?» були присутні близько сотні учасників з України та Польщі. Хоча безпосереднім приводом до дискусії був конфлікт у справі «Цвинтаря орлят», обговорення стосувалося польсько-українських непорозумінь щодо історичних питань загалом і шляхів міжнародного примирення. Головними доповідачами були Яцек Куронь та Мирослав Маринович. Приїзд до Львова Яцека Куроня, який був родом з цього міста, доклав багато зусиль для польсько-українського примирення і на той час вже важко хворів, вбув важливим для нього самого і викликав звернення в учасників зустрічі. У своєму виступі він говорив про стратегічну важливість добрих польсько-українських стосунків та проголошував «постулат спільності вітчизн, спільності могил, спільності місць пам'яті» [14, с. 210].

Мирослав Маринович сформулював кілька тез стосовно того, як зменшити напругу довкола історичних питань в польсько-українських стосунках.

Він свідомий того, що чинники, які загострюють непорозуміння довкола минулих подій, не можна подолати водночас, однак можна «по-перше, добрими ініціативами творити іншу, позитивну реальність і, по-друге, розчищати наші душі, зосереджувати погляд на світлому, а не на чорному, визнати пріоритет християнської любові над одвічною практикою зведення поррахунків». Мирослав Маринович наголошував на понятті «метаноя», що з грецької перекладається як покаяння, зміна способу мислення. Водночас він застерігав від будь-якого силового тиску з метою змусити людину до каяття: «Нам важливо вивільнити совісливе, сповідальне почуття, а не заганяти людей в глухі кути, в яких їм не залишиться нічого іншого, як оборонятися» [13].

Організатори дискусії згадують, що вона була дуже успішною, попри певні побоювання різкої реакції спочатку. Так, Мирослав Маринович розповідає, що після закінчення зустрічі до нього підійшов Михайло Горинь і сказав, що спочатку він побоювався, що ця дискусія буде приниженням перед поляками, проте розмова показала, що вона була зустріччю двох рівноправних народів [17]. Ярослав Грицак називає цю дискусію «примирливою в активному сенсі» [4], а Богуміла Бердиховська згадує про дуже добру атмосферу, яка відчувалася в залі та позитивний вплив цієї зустрічі на політичну ситуацію, що склалася в польсько-українських відносинах, принаймні в Польщі [2].

Свою підтримку учасникам зустрічі у Львові у листах висловили Зоф'я Герц і Генрик Гедройць з Мезон-ляффіт та Ігор Шевченко з УНІГУ, а також український дисидент і поет Євген Сверстюк і польський поет та есеїст Кшиштоф Чижевський [13]. Так символічно простежувався зв'язок різних середовищ, які працювали для примирення: від паризької «Культури» до ініціаторів примирення 2000-х років. Організатори круглого столу також намагалися залучити до дискусії представників різних поколінь. Серед учасників старшого покоління 1930-х років народження, окрім Яцека Куроня, були зокрема дисидент Михайло Горинь, історик Ярослав Ісаєвич та професорка Марія Шептицька з Польщі – онука Леона Шептицького, брата митрополита Андрея. Різні учасники та учасниці зустрічі, коментарі яких збереглися у пресі, позитивно, часто зі зворушенням говорили про цю подію та закликали до розширення польсько-українського діалогу на різних рівнях [12; 19; 30].

Після круглого столу відбулася молитва біля меморіалу воякам УГА та на польському «Цвинтарі орлят». Кардинали Любомир Гузар та Мар'ян Яворський відслужили спільну панахиду за полеглих в польсько-українській війні українців і поляків. Обидва кардинали говорили про примирення і висловлювали сподівання, що польський та український меморіали поруч стануть його символом, а події, свідками яких є ці цвинтарі, більше ніколи не повторяться [12]. За пропозицією Мирослава Мариновича, на зустріч одні одним йшли українські пластуни та польські харцери з двома половинками хреста, які вони поклали на межі меморіалів УГА та «орлят» як символ примирення [17; 31].

Ця акція була позитивно висвітлена в польських та українських ЗМІ. У статтях про подію у різних виданнях йшлося про її перебіг та наводилися цитати її учасників. Не вдалося знайти будь-якої критики стосовно проведення акції від середовищ чи окремих осіб, які мали альтернативну позицію щодо відкриття польського «Цвинтаря орлят». Навіть озвучувалась думка, що спільне богослужіння можна вважати відкриттям польського та українського меморіалів і для цього необов'язкова присутність президентів [15]. Однак було очікування офіційного відкриття «Цвинтаря орлят». Про це нерідко згадували під час своїх зустрічей президенти та прем'єр-міністри України і Польщі, але до 2005 р. лише декларативно. Офіційне відкриття відбулося після Помаранчевої революції 24 червня 2005 р. за участю президентів Віктора Ющенка та Александра Квасневського. Значною мірою воно стало можливим завдяки суспільно-політичним змінам в Україні та підтримці з боку Польщі під час Помаранчевої революції. Після цього питання «Цвинтаря орлят» перестало бути одним з головних питань в українсько-польських історичних суперечках. Було ще кілька спроб його активізувати, проте вони не мали якихось серйозних наслідків.

Висновки. Спільна молитва та круглий стіл у 2002 р. фактично припинили напругу у справі «Цвинтаря орлят». Активна дискусія відновилася на короткий час лише напередодні офіційного відкриття меморіалу у 2005 р. Інтелектуалам та духовним провідникам вдалося досягти успіху, якого не могли досягти політики. Цьому сприяли активне залучення до дискусії інтелектуалів плюралістів, які змогли сформувавши інший дискурс та перевести обговорення з площини взаємних історичних поррахунків в духовну площину примирення

і взаємопрощення на основі християнських цінностей, і спільні звернення та молитва глав УГКЦ та РКЦ в Україні, що мало вплив на громадськість. Таким чином, трансфер західної концепції примирення у цьому випадку став успішним, тому що у Львові для цього було добре підґрунтя. По-перше, сформувалося середовище інтелектуалів, які були

знайомі з західними ідеями і перейняли напрацювання своїх попередників на еміграції; по-друге, УГКЦ та РКЦ у Львові очолювали митрополити Любомир Гузар та Мар'ян Яворський, які були з покоління Івана Павла II, ще пам'ятали Другу світову війну та підтримували ідею примирення.

Список літератури:

1. Бердиховська Б., Вуєц Г. Не опускаймо рук / пер. з пол. А. Павлишина. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rzecz0607.htm> (дата звернення: 20.06.2017).
2. Бердиховська Б. Інтерв'ю. Записала Т. Банах 20.06.2019. Особистий архів Т. Банах.
3. Відкритий лист до українців і поляків доброї волі у справі Цвинтаря Орлят. *Поступ*. 2002. № 103 (18 липня). URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=3498> (дата звернення: 3.12.2017).
4. Грицак Я. Інтерв'ю. Записала Т. Банах 3.01.2018. Особистий архів Т. Банах.
5. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ, 2021. 432 с.
6. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ, 2017. 1136 с.
7. Гуцул Є. Політична крапка в кладовищному питанні. *Дзеркало тижня*. 2000. № 35 (8–15 вересня). URL: https://zn.ua/ukr/LAW/politichna_krapka_v_kladovischnomu_pitanni.html (дата звернення: 8.02.2022).
8. Гор І. Міськрада «погодилася на Польщу» та чи зрозуміють цей компроміс українські та польські патріоти? *Поступ*. 2000. № 147 (591), 5 вересня. URL: http://postup.brama.com/000905/147_4_3.html (дата звернення: 24.09.2017).
9. Захистимо Європу в собі! Звернення середовища «І». Львів, 2002. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal.htm> (дата звернення: 21.06.2017).
10. Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm> (дата звернення: 21.06.2017).
11. Звернення представників інтелектуальних та громадських середовищ Львова до громади міста. 12.07.2002. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-1207.htm> (дата звернення: 20.06.2017).
12. Коментарі. *Поступ*. 2002. № 165 (2 листопада). URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=5673> (дата звернення: 5.12.2017).
13. Круглий стіл «Що нам робити зі своєю історією?». Львів, 2002, 1 листопада. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/krstil-111/krstil-111yst.htm> (дата звернення: 8.01.2018).
14. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ, 2019. 260 с.
15. 1 листопада у Львові у стінах Українського католицького університету відбувся круглий стіл за участю українських та польських інтелектуалів під назвою «Що нам робити зі своєю історією?». *Радіо Свобода*. 2002. 4 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/895767.html> (дата звернення: 27.06.2017).
16. Маринович М. Вибране: у 6-х томах. Т. 3: публіцистика. Львів, 2010. 639 с.
17. Маринович М. Інтерв'ю. Записала Т. Банах 3 січня 2018// Особистий архів Т. Банах.
18. Маринович М. Українські сторінки понтифікату Івана Павла II. Нова Польща. 2020. 14 жовтня. URL: <https://novapolshcha.pl/article/ukrayinski-storinki-pontifikatu-ivana-pavla-ii/> (дата звернення: 24.12.2021).
19. Мельник І., Бачинський Б. Пробачити історії. *Поступ*. 2002. № 165 (2 листопада). URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=5672> (дата звернення: 27.06.2017).
20. Павлишин А. Мертві і живі. Як розділити «спадщину» конфлікту. *Газета День*. 2002. № 91 (24 травня). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/mertvi-i-zhivi> (дата звернення: 27.07.2017).
21. Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької церкви (1989–2008) / заг. ред.: Л. Коваленко. Львів, 2008. 710 с.
22. Харченко О. Тарас Возняк: «Мусимо піднятися до висоти взаємного вибачення». *Високий замок*. 2002. № 111 (20 травня). URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/wz2005.htm> (дата звернення: 27.06.2017).
23. Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі. Україна: культурна спадщина. *Національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 76–79.
24. Хахула Л. «Різуни» чи побратими?: Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. 302 с.
25. Drozd R. Ojciec Święty Jan Paweł II oraz hierarchowie Kościoła rzymskokatolickiego i grekokatolickiego w procesie pojednania polsko-ukraińskiego. *Saeculum christianum. Pismo historyczne*. Warszawa, rok XXVIII 2/2021. S. 246–258.

26. Jędraszczyk K. Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej. Studium przypadku Cmentarza Orłąt Lwowskich. W kręgu gnieźnieńskiej humanistyki. Antologia tekstów pracowników Instytutu kultury europejskiej UAM w stulecie Uniwersytetu poznańskiego. Poznań, 2020. 47 s.
27. Komentarze po decyzji lwowskich radnych. 2002. 17 maja. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,840418.html> (дата звернення: 4.07.2017).
28. Nicieja S. Cmentarz Orłąt Lwowskich. Niepodległość i pamięć. Warszawa, 2006. T. 13. Nr 3 (24). S. 239–266.
29. Nicieja S. Lwowskie Orłęta. Czyn i legenda. Warszawa, 2009. 312 s.
30. Szostkiewicz M. Polsko-ukraińska modlitwa o pojednanie na cmentarzu Łyczakowskim. Tygodnik Powszechny. 2002. Nr 45 (10 listopada). URL: <http://www.tygodnik.com.pl/numer/278345/szostkiewicz.html> (дата звернення: 10.09.2017).
31. Wojciechowski M. Tyle bliskości, ile nienawiści. Gazeta Wyborcza. 2002. 2 listopada. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1884248/Tyle-bliskosci--ile-nienawisci> (дата звернення: 19.01.2019).

Banakh T.I. THE ROLE OF INTELLECTUALS AND THE CHURCH IN THE POLISH-UKRAINIAN RECONCILIATION AT THE EAGLETS' CEMETERY

The article deals with the Polish-Ukrainian reconciliation concerning the reconstruction and opening of the Eaglets' Cemetery in Lviv. The author analyzes the participation of Ukrainian and Polish intellectuals and the Catholic church in this reconciliation. The research is based on Polish and Ukrainian media materials and three interviews with the initiators of the dialog, conducted by the author from January 2018 to June 2019. The article states that the intellectuals, who took a pluralist position, shaped a new discourse in these debates, emphasizing not political and historical misunderstandings but the necessity of forgiveness and reconciliation according to Christian values. The church leaders, cardinals Lubomyr Huzar and Marian Jaworski, supported this initiative. The intellectuals and church leaders attained success, which could not attain politicians. This case is an excellent example of the transfer of the conception of reconciliation from Western Europe to Central-Eastern Europe. There were good conditions for this reconciliation in Lviv because of its meaning for Ukrainian and Polish cultures and the readiness of a remarkable active part of Ukrainian and Polish intellectuals to dialog. Firstly, the intellectuals accepted the idea of reconciliation from their predecessors in emigration and used the Polish-German model of reconciliation in which the church played the most crucial role. Secondly, both catholic metropolitans in Lviv head the prayer at the Eaglets' Cemetery. This prayer significantly influenced public opinion and did not provoke critical comments from those intellectuals and activists who had alternative positions in the debates. The nonpolitical action and high authority of cardinals assured the success of this initiative. There was no cause for an accusation of initiators in self-interest or political engagement.

Key words: reconciliation, intellectuals, church, Eaglets' Cemetery, prayer.

УДК: 94:341.485]»1932/1933»:1993–1995»Нолл
 DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.2>

Боряк Т.Г.

Київський національний університет
 імені Тараса Шевченка

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ В ПРОЄКТІ ВІЛЬЯМА НОЛЛА «ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»: ПРИГАДУВАННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В 1990-Х РОКАХ

У статті вивчається доробок групи етнологів та істориків як результат масштабного проєкту, що провадився в Україні під керівництвом американського антрополога Вільяма Нолла у 1993–1995 рр. Зазвичай збирання усноїсторичних свідчень відбувалося кількома шляхами – це надані свідчення очевидців голоду, власноруч записані самими учасниками тих трагічних подій або матеріали їх інтерв'ювання. Чим збір подібних свідчень був організований раніше, тим ціннішими стають отримані свідчення, адже тоді своїми спогадами діляться безпосередні очевидці, які під час голоду були дорослого віку. Саме тому доробок В. Нолла про трансформацію українського села набуває особливої ваги. Враховуючи, що питання про події 1932–1933 рр. не були залучені до переліку обов'язкових, отримані в ході інтерв'ювання відповіді є неспростовним доказом того, наскільки глибоко в пам'яті українських селян вкорінилися трагічні події голоду. У контексті розмови про інші аспекти селянського життя вони раз у раз згадували й про них. Іншим чинником, що збільшує вагу свідчень, є ранній запис, що датується першою половиною 1990-х рр., коли в інформаційному полі дані про голод були фактично відсутні. У статті розглянуто контекст, в якому очевидці починали згадувати про голод, а також змістовий аспект наданих наративів. Подано порівняльний аналіз інтерв'ю, записаних групою Нолла та інтерв'ю, записаних у ході інших подібних усноїсторичних проєктів. У результаті в оповідах респондентів виділено вісім змістових блоків: колгосп та одноосібники; обшуки; причини голоду; активісти; смертність; канибалізм; стратегії виживання; їжа. Проаналізований наратив засвідчує подібність із наративами інших усноїсторичних джерел, опублікованих протягом наступних років. Розглянуто методичні підходи в організації тематичних інтерв'ю. Вказано на важливості співучасті інтерв'юера в розмові; наведено приклади, коли внаслідок його пасивної поведінки, утримання ним від постановки додаткових питань, цілі пласти інформації про голод були втрачені. Підкреслено, що таке часте звернення до тематики голоду в ході розмови на іншу тему свідчить про травматичність досвіду проживання Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, В. Нолл, 1990-ті, інтерв'ю.

Постановка завдання. Станом на кінець 2010-х рр. через відхід покоління безпосередніх очевидців голоду можна було загалом говорити про завершення формування масиву усноїсторичних джерел з тематики Голодомору. З того часу історики отримали можливість перейти до осмислення накопиченого масиву свідчень, зокрема його кількісних, якісних, змістовних та географічних параметрів.

За основу нами обрано наратив про голод – таким, яким він був зафіксований в одному із перших в Україні усноїсторичних проєктів, організатором якого в 1993–1995 рр. став американський антрополог Вільям Нолл. Результатом масштабного дослідження, метою якого було вивчення трансформації українського села 1930-х рр., стало формування великого масиву усноїсторич-

них свідчень. Це було чи не перше в незалежній Україні професійно організоване та проведене «польове» дослідження усної історії селянства міжвоєнного періоду. Йдеться про застосований методологічний інструментарій, підготовлений комплексний питальник, вибірку респондентів. Зауважимо, що питальник, за яким працювала група дослідників, не містив позицій про події 1932–1933 рр. Втім у кінцевому підсумку виявилось, що під час проведення інтерв'ю групі Нолла вдалося зафіксувати значний блок достовірних оповідей про Голодомор в Україні.

Метою дослідження є розгляд змістовного аспекту наративів, зібраних групою етнологів та істориків під керівництвом американського антрополога Вільяма Нолла упродовж 1993–1995 рр., провести порівняльний аналіз

інтерв'ю, записаних ними та інтерв'ю, зафіксованих під час виконання інших тематичних усноісторичних проєктів.

Аналіз джерел і літератури. Джерелами дослідження є понад 300 інтерв'ю (із 429-ти), записаних у 1993–1995 рр. і опублікованих В. Ноллом у книзі «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» (1999) [4]. У середині 2010-х рр. частину цих усноісторичних джерел (126 записів) було удоступнено на сайті Саскачеванського університету (Канада) за ініціативою Наталії Ханенко-Фрізен – канадської антропологині українського походження [7]. У 2012 р. за її участі створено онлайн-архів проєкту, де представлено колекцію аудіозаписів з проєкту Нолла [дет. див.: 6]. Варто відзначити, що проведена польова дослідницька робота й через десятиліття не втратила своєї актуальності. Особливий інтерес становлять методологічні підходи самого керівника В. Нолла [див. дет.: 4, с. 17–34, 14–15, 512–522, 181–185]. Українська історикиня Т. Пастушенко, яка займається тематикою Другої світової війни, вказувала на важливість доробку колег в контексті застосування антропологічного інструментарію до проведення історичних досліджень, цінності джерел та досвіду оцифрування отриманих інтерв'ю [6, с. 215].

Виклад основного матеріалу. Проєкт В. Нолла, що первісно планувався як суто етнографічний (за термінологією початку 1990-х рр.), насправді випередив свій час. Значною мірою це вдалося завдяки творчому поєднанню традиційної етнографічної та новітньої, антропологічної методології [6, с. 214]. Так сталося, що на початковому етапі опитування респондентів проводили науковці, які репрезентували західну методологію, невдовзі до збирання матеріалів долучилися професійні українські етнологи, які мали солідний досвід польової роботи. Відомо, що загалом було проведено 429 сеансів запису інтерв'ю від 310 респондентів Центральної та Східної України, близько 100-та інтерв'ю з різних причин до книги не увійшли [4, с. 512–513]. Важливою перевагою проєкту, порівняно з іншими, стала ретельна транскрипція оповіді респондента, без її редагування та препарування.

Як вже згадувалося, команда В. Нолла в своїй польовій роботі спиралася на комплексний (309 позицій, ще 11 було винесено на розсуд інтерв'юєрів) питальник. На початку проєкту вирішальну роль у його складанні відіграли етнологи М. Гримич та філолог за освітою І. Осташ

(тоді співробітники НАН України), з часом до справи долучилися й інші учасники проєкту. Передбачалося, що питальник стане основним інструментарієм для побудови «довгої й серйозної розмови» [4, с. 512]. Прямих питань про голод він не містив, проте ініціатива інтерв'юєрів не обмежувалася.

Аби зрозуміти мотиви, що спонукали Нолла приглушити історію Голодомору, натомість зосередити вістря проєкту на проблемі примусової трансформації селянської культури 1920–1930-х рр. (з наголосом на катастрофічні наслідки колективізації – тотальну руйнацію традиційної культури), треба розуміти загальну ситуацію в західному академічному середовищі на початок 90-х рр. Це був час, коли СРСР як імперію зла було зруйновано; на його місці народжувалася нова демократична Росія, отже, займатися відверто антирадянською (антиросійською) проблематикою було до певної міри справою невдячною, – наукова спільнота намагалася дистанціюватися від прямого протистояння із Советами.

Через можливі звинувачення у прихильності до «українського націоналізму» пересічна американська наукова спільнота на загал намагалася не заглиблюватися й в суто українські студії. Треба було мати достатньо поважний академічний статус (як, наприклад, англо-американський історик Роберт Конквест), аби наважитися відкрито зайнятися вивченням Голодомору в Україні. Документи з цієї проблематики тільки-но починали розсекречувати, публікації величезного масиву матеріалів, що викривали злочин геноциду проти українського народу, ще були попереду, хоча сама ця проблема упродовж десятиліть оприявлювалася на Заході в українському еміграційному середовищі і відповідному медійному просторі. Так само як розуміння механізму, часових рамок, специфіки голоду. Не виключено, що залучення нарративу про трагедію українського селянства розглядалося як вихід за рамки обраної теми і потребувало би більших часових та фінансових вкладень у роботу. Загалом же питання вибору американським антропологом об'єкту дослідження є делікатним і не має вичерпної відповіді. Зрештою, сам керівник та учасники проєкту можуть або підтвердити, або спростувати висловлені припущення.

Натомість цілком впевнено можемо говорити про унікальність проєкту. Треба взяти до уваги той факт, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні відбулась «архівна революція», що відкрила науковцям значні масиви раніше недоступ-

них джерел. Увага істориків передусім була прикута до офіційної документації. Тож до усної історії як інструменту досліджень та різновиду історичного джерела дослідники висловлювали певну упередженість [4, с. 15]. В Україні перші наукові форуми, на яких було заявлено про існування «oral history» як напряму соціально-гуманітарних досліджень й окреслено перспективи його розвитку, відбулися не раніше 1994 р., а про інституалізацію цієї методики наукових досліджень в межах країни можна говорити лише від 2006 р., коли було утворено Українську асоціацію усної історії [5, с. 233].

Отже, команда Нолла у складі десяти науковців, кістяк якої складав київський Центр досліджень усної історії та культури, розпочала збирання польових матеріалів за заявленою тематикою від 1993 р., і далі упродовж двох років інтенсивно їх поповнювала. Отримані дані із усної історії Голодомору мали надзвичайну вагу. Тут далися взнаки кілька факторів. Передусім, це застосування науковцями західної методики суцільної фіксації усних свідчень та частково – т. зв. *включеного спостереження*, що надавало можливість спостерігати явища історії в їх спонтанному функціонуванні. Це передбачало відсутність постановки під час інтерв'ю формальних питань, у даному випадку – з тематики голоду, дотримання принципу повної, без лакун, фіксації оповіді в природній атмосфері, в живому комунікативному потоці [дет. див.: 1, с. 29]. Повсякчасна присутність ширшого контексту подій 1920-х – 1930-х рр. «примушувала» респондентів самим, без зовнішнього втручання, свідчити про голод. Згадки про ці трагічні події могли також виринати в пам'яті респондентів як спонтанно, так і у відповідях на запитання інтерв'юєрів з іншої тематики. Важливо врахувати той факт, що записування свідчень за планом проєкту Нолла розпочалося на початку 1990-х рр., коли в Україні відомості про упокорення селян голодом ще тільки-но пробивалися до суспільної свідомості [6, с. 216]. На той час спогади очевидців оприлюднювалися лише у чергові роковини трагедії у районній пресі та радіопередачах. Саме тому вплив інформаційного поля на пригадування респондентами голоду був мінімальний. В кінцевому підсумку, за словами самих учасників проєкту, вони несподівано отримали «хвилюючі та емоційні свідчення про цю катастрофу» [4, с. 181].

Українські етнологи й культурологи (зокрема Валентина Борисенко, Марина Гримич, Віра Зайченко, Галина Корнієнко, Микола Корнієнко,

Ліда Лихач-Нолл), які підключилися до проєкту, при проведенні інтерв'ю деякою мірою уже направляли оповідь респондентів про голод 1933 р. за допомогою уточнюючих питань. Проте варто враховувати той факт, що по мірі розгортання роботи «в полі» безпосередні очевидці голоду поступово відходили у вічність, їм на зміну приходили їхні діти, а отже інформація «із перших рук» втрачалася. Водночас тогочасне інформаційне поле почало наповнюватися відомостями про трагічні події 1932–1933 рр. інтенсивніше, що, як слушно зазначав історик Г. Касьянов, «...не може не впливати також на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932–1933 років» [3, с. 37–38].

Для зручності роботи дослідників з матеріалом проєкту джерела було поділено по шести розділах. Переважна більшість згадок про голод трапляється у розділі «Колективізація» (Розділ 3, матеріали 31-го інтерв'ю); кілька пригадувань виявлено розділах «Колгосп: економічне життя колгоспників» (Розділ 4); «Розваги та ритуали до і після колективізації» (Розділ 6); «Занепад громадянського суспільства: підсумки» (Розділ 7). Як впливає із опублікованих текстів, перед респондентами ставилися питання загального характеру: чи був голод; голод 1933 р.; чи пам'ятає респондент голод; чи пережила голод родина. Загальні міркування про голодні роки містяться в інтерв'ю, зокрема записаних Л. Лихач-Нолл, В. Нолл, М. та Г. Корнієнками, А. Палагнюк, В. Паскаленком, Л. Новиковою, В. Борисенко. Були і вузькотематичні питання: що люди думали про голод (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); скільки померло людей (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, М. Корнієнко); як годували в колгоспі (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); чому був голод (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, Л. Новикова); чим харчувались (Л. Новикова); де перебував респондент під час голоду (В. Паскаленко). Найбільше тематичних питань поставила Г. Корнієнко: чи були випадки канібалізму; чи були дитячі ясла; якою була смертність між жінками і чоловіками; чи можна було рибу ловити тощо [див.: 4, с. 185–194].

Як впливає із наявних матеріалів, пригадування голоду було прив'язане в пам'яті респондентів передусім до початкового етапу створення та функціонування колгоспів, а також опору з боку одноосібників. Так, Л. Лихач-Нолл запитала, чому респондентка записалася до колгоспу у 1933 р. Остання відповіла: «А тоді ми уже пішли в колхозу тридцять третім годі, після голодовки...

Ну, в тридцять третім голод був, чоловік тоді прийшов додому, у Маріуполі був, а тоді прийшов. Тоді ж уже люди померли, а була ж робота, косили на полі, в'язали...». На уточнююче питання «Коли ви пішли [в колгосп] в 33-му, чи це вам допомогло голод пережити?» була відповідь: «Ой, та ми вже пережили голод, як те... Ми скрізь їздили... І все ото барахло було, я їздила міняла, і ото харчилися так» [4, с. 163–164]. Спливали у пам'яті респондентів і одноосібники, які намагались чинити опір радянській владі як своїм індивідуальним господарюванням, так і ціною власного життя. Важко сказати, чи такий акцент на тому, що колгоспникам було легше вижити, був пов'язаний з радянським трактуванням голодування винятково неколгоспників, чи дійсно колгоспники помирали нарівні з одноосібниками.

Серед опублікованих В. Ноллом матеріалів виділимо наступні: дві родини не вступили до колгоспу, намагались обміняти на їжу щось, але померли, а діти їхні пішли працювати в колгосп і вижили [4, с. 152]. Два свідка визнали, що до кінця третього року колективізації всі в селі вступили до колгоспу, бо «довше було неможливо стояти осторонь і залишатися живим» [4, с. 153]. Багато дітей одноосібника «вимерли» [4, с. 152]. Є. Дишлюк почала розповідати про голод, відповідаючи на питання про переживання батька через відмову вступити до колгоспу: як «по третій категорії батько не виконав хліба, а що ж уже виконать, як його вже немає, забирали під мітлу, потому з голоду померли через то, що забрали геть до грама та десь одправили» [4, с. 160]. Г. Корнієнко записала оповідь про голод у контексті питання про те, чи всі записалися до колгоспу від респондентки Г. Замогильної: «Були такі, що в 33-й год від голоду попухли, а якщо б в колгосп пішли, то були б живі» [4, с. 161]. Вона ж запитала, чи багато людей померло в «голодовку», а респондент П. Худик відповів, що багато: «... ті, що не йшли в колгосп – померли» [4, с. 170]. У розмові з В. Борисенко співбесідниця зазначила, що люди вмирили, бо не вступили до колгоспу [4, с. 151].

У відповідь на питання про харчування одноосібників респондентка відповіла: «У 32–33-му їжі не було». – «З чого ж вони жили?» – «Дома що було. В нас мало таких було, що не пішли в колгосп» [4, с. 170].

Наступним чинником, який спричиняв пригадування голоду, став мотив обшуків, який загалом присутній у наративі респондентів. Проблемаю для дослідника є те, що іноді обшуки пов'язують з початком колективізації, а іноді не уточнено кон-

текст, у ході якого вони відбувалися [див.: 4, с. 146, 147, 149, 152, 174–181]. За нашими підрахунками, 11 респондентів з 32-х згадують про обшуки саме у контексті голоду як причину та початок голодування [див.: 4, с. 187–194].

Дев'ять респондентів як на причину голоду вказали конфіскацію владою «майже всіх продуктів харчування, приватної худоби і птиці» [4, с. 187]. Респондентка, відповідаючи на питання про колективізацію, згадує про обшуки в 1932–1933 рр. і конфіскацію в колгосп вилученого [4, с. 149]. Кілька опитаних вважали, що продукти і зерно цілеспрямовано не вилучались [4, с. 182].

Наратив про голод виринає у контексті згадок про «буксири»: «...у 30–33-му году люди почали мерти, бо ходив «буксир» – комсомольці оці... То страшне було. Це мені батько як почне розказувать, посідаємо на печі, каганців засвітим, насіння мати насмажить, і то сідаємо, пучками лузаємо, а батько нам розказує яка житуха була» [4, с. 191].

Трапляються намагання оцінити причини голоду. Три респонденти зазначили, що погодні умови не створювали проблем з врожаєм. Двоє вказали на примус до вступу у колгоспи за причину голоду. Один акцентував увагу на тому, що «забрали насінний фонд, забрали те, що мали сіяти, це просто прирекли людей на голодну смерть» [4, с. 187].

Не оминули увагу інтерв'юєрів сільські активісти. Респондент, згадуючи їхні прізвиська каже, що він їх не пам'ятає, але «що цікаво, майже всі вони в голодні роки померли» [4, с. 145–146].

В. Нолл «вираховував» деяких активістів часів Голодомору за відповідями. От як пояснює про причину голоду Т. Кушнір: мало було засіяно зерна, мало людей вступило до колгоспу, а це заважало нормальній економічній діяльності останнього. Тут бачимо чітку трансляцію установки радянської влади на пояснення «труднощів з продовольства». Інший активіст 1930-х рр. Н. Побережник підкреслив, що жодна людина не померла з голоду в його селі, бо колгоспники тяжко працювали і були забезпечені їжею. Упорядник зазначив, що відповіді П. Побережника «на окремі питання не були абсолютно щирими та відвертими» [4, с. 182].

Семеро респондентів згадують про смертність в селі, процедуру похорон (сумнозвісний візок для збирання трупів і навіть ще живих) та місця масових поховань [4, с. 183]. Про смерть батька у «голодовку» респондентка розповіла у відповіді на питання чи хотів він іти до колгоспу й тут

же спом'янула померлих у ті роки мачуху, сестру, брата, невістку, чотирьох їхніх дітей [4, с. 191]. Інша респондентка на уточнююче питання, чи багато людей померло в голодовку, відповіла: «Багато, дуже багато, було багато пухлих і повмирало багато» [4, с. 241]. Слова «багато», «стіки людей вмерло» звучать в багатьох оповідях [4, с. 193–194].

З-поміж свідчень є три оповіді про канібалізм. Лише одна з рефлексій була викликана прямим питанням інтерв'юерки Г. Корнієнко, а решта дві виникли спонтанно [4, с. 183–184, 185].

Питання стратегії виживання селян, на жаль, мало артикулювалося обома сторонами. У відповідь на питання: «Як селяни вижили?» В. Борисенко почула, що завдяки корові, яку купили незадовго до трагічних подій 1932 р. Інша очевидиця голоду пояснила Л. Лихач-Нолл: родина врятувалася лише тому, що чоловік працював на заводі в Харкові. Ще одна жінка свідчила, що 1932 р. втекла в Одесу [4, с. 182, 184].

Де-не-де респонденти у відповідь на питання: «Де вони перебували під час голоду?» згадували про вступ до радгоспу як шанс вижити. Серед членів нового утворення не було жодного померлого, а довкола в селі помирили. Жінка розповіла, що вона мешкала в радгоспному бараці, і її батько, повертаючись від неї, помер дорогою додому через голод [4, с. 182].

Показово, що лише кілька респондентів згадують про сурогатну їжу, яку вживали під час голоду [4, с. 183]. З часом, коли масив усноісторичних джерел буде доповнюватися усе новими і новими свідченнями, номенклатура того, що доводилося вживати в їжу буде значно доповнена [див., напр: 2].

Усні свідчення, зафіксовані командою В. Нолла, відкривають унікальну можливість побачити, як через шістьдесят років травматичний досвід проживання голоду гостро давався взнаки. Відповідаючи на питання про зовсім інші аспекти свого життя, респондент відчував потребу поділитися із інтерв'юером своєю пам'яттю. І це не була пересічна оповідь про нестачу певних харчів.

Згадку про голод містить відповідь респондентки на питання про продаж виробів домашнього виробництва: «Во-первых, тридцять третій год, дак міні він був тяжолий, шо неважможин був – в мене було дитя, а голод тут скочив, так крепка трудно було» [4, с. 221–222]. Голод спонукав людей до девіантних дій, зокрема крадіжки: «Крали ... Це у 33-му це простітельно було, шо за сім колосків і судили, і в коморі запирали. А після

того не було» [4, с. 241]. Г. Корнієнко поставила питання, чи не ходили хтось з родини респондента в найми, а натомість у відповідь отримала наратив про голод: «У найми не ходили. Батько вмер у 33-му, як голодовка була... В 33-м багато повимирало» [4, с. 162].

Пригадування про голод присутні у розділах книги, присвячених, зокрема, розвагам і ритуалам до і після колективізації, занепаду громадянського суспільства: підсумки. Респондентка так описує весілля 1930-х рр.: «Під голод було нічого не було, глухе село. Багато людей померло, сім'ї зовсім повимирали... А до голоду співали весільні пісні» [4, с. 405–406].

Інтерв'юер хотіла дізнатись, чи ходили під час голодовки запрошувати на весілля, очевидиця голоду відповіла: «Тоді ніхто не ходив, бо голод був, ні з чого було і свадьбу гулять» [4, с. 407]. На питання, чи в «в голод» були весілля, респондент відповів, що «...в голод вони женились, заміж йшли в землю ото. Мерли люди» [4, с. 474].

Одна респондентка використовує формулювання, відповідаючи на питання, чи пам'ятає вона голод: «Чом же його не пам'ятати, як я сама трохи не здохла» [4, с. 191].

Наведемо тепер кілька прикладів опитування, коли, на нашу думку, інтерв'юери не доклали зусиль для подальшої розкриття теми голоду.

Тележурналістка А. Палагнюк поставила питання про організацію колгоспу, і почула оповідь про те, що батько не працював у колгоспі, хоч і записався (він влаштувався на цукровий завод), «нас спасло в голодні роки, бо на заводі батько получав пайок» [4, с. 168]. На жаль, не було уточнено інтерв'юером, коли були ці голодні роки і чому саме пайок врятував родину, куди поділася їжа з обійстя родини.

Інтерв'юер В. Паскаленко запитав, чи десь приблизно до 1933 р. протримались одноосібники до вступу до колгоспу. Респондент сказав: «А тридцять третій год – уже й не треба й говорити» [4, с. 167]. Тут інтерв'юеру треба було би уточнити, що такого сталося в 1933 р. (чи всі були в колгоспі, чи голод всіх туди загнав). До того, варто було би надати право респондентові самому окреслити хронологічні рамки цього явища.

Інтерв'юерка Л. Лихач-Нолл поставила питання про причину голоду у 1933 р. Респондент відповів: «Воно тоді, знаєте, зробили так, щоб люди в колхоз, не дали хліба, щоб пішли люди в колгосп». Він також розповів, що більша частина його родини померла в 1930-х рр. [4, с. 157, 161]. Інтерв'юер мала би уточнити, за яких саме обставин це сталося.

Інша інтерв'юєрка А. Палагнюк не допомогла респондентці своїми запитаннями розмежувати два голоди (1933 та 1947 рр.). Очевидиця голоду розповідала про два голоди і про те, як вона їздила «в Западну» [4, с. 188], а така поїздка була можлива лише повоєнні роки.

Є приклад і неохочого пригадування голоду, коли респондент на перше поставлене питання про те, чи був голод, відповів, що це «діло політичне». Тоді інтерв'юєрка Л. Лихач-Нолл поставили наступне питання: «А скільки людей загинуло?» та отримала відповідь: «Трохи не всі». Показово, що свідок тих подій потроху починав говорити про голод в селі, проте постійно підкреслював, що це справа політична, інтерв'юєр сам мав би знати, чого його Сталін зробив, але при тому повторював: люди знали, що «це голодовка зроблена в Україні» [4, с. 189].

Висновки. У наративі очевидців голоду, опитаних у першій половині 1990-х рр., нам вдалося умовно виділити вісім змістовних блоків: 1) колгосп та одноосібники; 2) обшуки; 3) причини голоду; 4) активісти; 5) смертність; 6) канібалізм; 7) стратегії виживання; 8) їжа.

Розглянутий наратив, що є одним із найбільш ранніх публічних свідчень селян про страхіття Голодомору, цілком співставний з іншими усно-історичними джерелами, записаними у пізніші роки на різних теренах. Повсюдно звучать теми примусу до вступу до колгоспу, подвірних обшуків активістами та вилучення продовольчих запасів; опухання, похорону померлих за межами

цвинтаря, у братських могилах, без дотримання обрядів і навіть без трун; організація радгоспів та отримання пайків як стратегії виживання; сурогатної їжі та людодства; рефлексії над причинами голоду (заперечення факту несприятливих погодних умов, конфіскація харчів, заганяння до колгоспів).

Варто підкреслити: в колективній пам'яті саме 1933-й рік маркується як рік голодової катастрофи. Термін, що вживається на описування подій, – «голодовка», – цілком корелюється з усноісторичними джерелами.

На тлі пасивної підказки з боку інтерв'юєрів про трагічні події 1932–1933 рр. в Україні, зафіксований наратив у проекті В. Нолла не є таким розлогим, як у інших тематичних частинах. Важливо інше: респонденти раз по раз самі починали ділитися трагічним досвідом проживання голодом. Тим вони засвідчували укоріненість досвіду виживання, біль від втрати близьких людей, потребу донести свою історію про трагедію 1932–1933 рр.

Досвід команди В. Нолла довів, що немає переконливих підстав, аби говорити, що люди пригадують події невірною, і ненавмисно або свідомо спотворюють свої свідчення. Формальне використання питальника може змістовно звузити відповіді респондента й, водночас, питання-підказки, можуть стимулювати пам'ять очевидців тих подій. Проте спонтанна, іззовні нічим не «підживлена» інтерв'юєром розповідь респондента надає достовірні свідчення.

Список літератури:

1. Бріцина О. Сучасні аспекти методики збирання народної прози. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 4. С. 24–34. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2003-rik/3/>
2. Їдло 33-го. Словник голодомору / зібрав і упорядкував О. Різників. Одеса : Вид-во «Юридична література», 2003. 81 с.
3. Касьянов Г. Dansemacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. К. : Наш час, 2010. 271 с.
4. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. Київ : Родовід, Центр досліджень усної історії і культури, 1999. 559 с.
5. Пастушенко Т. До створення Української асоціації усної історії. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 230–235. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_230
6. Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років». *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 214–216. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_1_18
7. Про Центр дослідження української спадщини – програма усної історії. URL: <http://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/about.php>

Boriak T.H. ORAL HISTORY OF THE HOLODOMER IN THE PROJECT «TRANSFORMATION OF CIVIL SOCIETY»: REMEMBRANCE OF THE GREAT FAMINE IN THE 1990s

The article examines the work of a group of ethnologists and historians as a result of a large-scale project led by American anthropologist William Noll in 1993–1995 in Ukraine. Accumulation of Holodomor oral history sources took place in several ways: transfer of testimonies written by survivors or interviewing with the goal of getting oral history source about the famine. The earlier such oral history project was launched, the more valuable are the sources because in this case teenagers or adults told about their experience of living through the famine, not little kids. That is why W. Noll's project about transformation of Ukrainian villages is very important, because it took place in 1933–1995. Taking into account that the famine was not included into a set of necessary questions, testimonies, received during that interviewing, indicates how deeply memory about the famine has been rooted among Ukrainian peasants, because they mentioned famine during talking about other aspect of peasant life. Another factor that increases meaning of testimonies is interviewing during the first half of 1990s when there were not much data about the famine in information space. The article analyzes in which context eyewitnesses mentioned about the famine. What was content of oral history? How similar are interviews written during this project to interviews written during other Holodomor oral history projects? The author points out 8 content blocks (collective farms and individual peasants; searches; the reasons for the famine; activists; mortality; cannibalism; strategies of survival; food). Analyzed oral history indicates similarity to narrative of other oral history sources, published over the next years. The research also analyzes methodical aspect of organization of interviews. The author points at importance of cooperation of interviewer in a talk. There are examples when he/she did not ask clarifying questions. As a result, whole layers of information about the famine were not received. The author stresses that such frequent mentions of famine during interviews about other topics indicate about traumatic experience of living through the Holodomor.

Key words: Holodomor, oral history, W. Noll, 1990s, interview.

Ілляшенко Ю.Ю.

Черкаський державний технологічний університет

Лисенко А.І.

Черкаський державний технологічний університет

Колісник М.І.

незалежний дослідник

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ПЛОЩИНА ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Статтю присвячено проблемі вивчення постаті гетьмана України Богдана Хмельницького в історико-культурній площині. Її мета полягає у дослідженні усних та писемних історичних джерел, зокрема різножанрових зразків українського фольклору, а також козацьких літописів, що висвітлюють основні характеристики непересічної постаті Богдана Хмельницького, надають широкі можливості для дослідження феномену гетьмана-державотворця.

Авторами здійснено спробу проаналізувати найяскравіші твори української фольклористики, в яких подано оцінку історичної постаті Богдана Хмельницького як політика, дипломата, полководця та звичайної людини. Народні перекази, думи, легенди, історичні пісні, малі фольклорні жанри унікають однобічних характеристик образу гетьмана, його ідеалізації. Лейтмотивом переважної більшості фольклорних джерел є засвідчення глибокої шанси та поваги українського народу до свого безумовного лідера. Однак, у питаннях національної та державної ваги народна творчість вирізняється надзвичайною категоричністю, засуджуючи хибні політичні кроки гетьмана, такі як союзи з Туреччиною та Московією. Хоча окремі джерела української фольклористики є досить далекими від істини, наприклад, перекази та легенди, натомість, в історичних піснях правдиво відображені ключові події Національно-визвольної війни середини XVII ст., державотворчі процеси, очолювані Богданом Хмельницьким.

На відміну від усних джерел, козацькі літописи гадяцького полковника Григорія Грабянки, Самійла Величка, Самовидця подають історично вивірену інформацію про особу гетьмана. Ці писемні джерела містять характеристику особистості Богдана Хмельницького та аналіз його діяльності з точки зору козацької спільноти та українського народу загалом. Автори літописів дають, переважно, об'єктивну оцінку постаті гетьмана-державотворця, хоча, подекуди, вона не позбавлена суб'єктивних суджень.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історико-культурна площина, усні та писемні джерела, фольклорні твори, козацькі літописи.

Постановка проблеми. Персоналістичний вимір є надзвичайно важливою складовою сучасної вітчизняної історичної науки. Адже історію народу творять особистості, що є виразниками світоглядних основ та ідеалів своєї епохи. Такою знаковою постаттю нашої історії є гетьман України Богдан Хмельницький, харизматична постать якого майже чотири століття поспіль живе у пам'яті українського народу. Серед напрацювань, присвячених вивченню окремих аспектів життя Богдана Хмельницького, його гетьманської кар'єри, на сьогоднішній день існує комплекс наукових праць, написаних у різні історичні епохи. У цих працях трактування діянь Богдана

Хмельницького у площині державотворення, внутрішньої політики та міжнародної дипломатії час від часу змінювалося та варіювалося з огляду на ідеологічні засади та політичні тенденції. Однак, дослідження непростого шляху видатного державотворця було б неповним без вивчення величезного пласту українського фольклору та козацьких літописів – важливих історичних джерел, в яких яскраво та самотньо розкривається багатогранний образ великого гетьмана України. Наратив, сформований у глибинах цього національно-культурного масиву, в подальшому покладено в основу дослідницького пошуку численної когорти представників історичних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Стан наукової розробки теми дослідження характеризується наявністю значної кількості праць, що охоплюють комплекс питань, присвячених вивченню постаті гетьмана Богдана Хмельницького в українському фольклорі, козацьких літописах. В українській історіографії загально визнаним є факт, що пошуки витоків традиції дослідження питання про вивчення образу гетьмана Богдана Хмельницького в усній народній творчості незмінно ведуть до напрацювань М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка. Осмислення образу Богдана Хмельницького в українській усній народній творчості є ознакою теоретичних напрацювань дослідників доби незалежності, серед яких В. Поліщук [12], М. Набок [11], Ю. Волинець [2], Г. Голиш [4].

Значна кількість і різноплановість історіографічних праць дозволяє досить повно та об'єктивно дослідити питання, пов'язані з проблематикою вивчення постаті гетьмана України Богдана Хмельницького в історико-культурній площині. Наявні матеріали дають підстави констатувати важливість та актуальність досліджуваної проблеми. Однак, не зважаючи на значну кількість робіт, присвячених дослідженню образу Б. Хмельницького в усних та писемних історичних джерелах, перед дослідниками й надалі відкриваються значні перспективи для більш ґрунтовного та детального розкриття даної тематики.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення змісту усних і писемних історичних джерел, таких як український фольклор та козацькі літописи, задля всебічного висвітлення основних характеристик постаті Богдана Хмельницького, дослідження феномену гетьмана-державотворця в історико-культурному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська усна народна традиція висвітлює неординарну постать Богдана Хмельницького багатогранно, без зайвої ідеалізації та патетики, уникаючи однобічності оцінок та суджень. Тому вітчизняний фольклор, без перебільшення, можемо назвати нетлінним пам'ятником, завдяки якому слава гетьмана віками передається від покоління до покоління, увіковічуючи пам'ять про великого державотворця.

Ведучи мову про висвітлення діяльності Богдана Хмельницького в українському фольклорі, слід вдатися до класифікації усної народної творчості за жанровими показниками. Особливу роль у всьому розмаїтті української фольклористики, що акцентує увагу на постаті гетьмана, відіграють

перекази та легенди, хоча вони не надто виразно репрезентовані українською історіографією. Змістовно фольклорні твори далекі від справжніх фактів біографії Богдана Хмельницького, їм притаманна спрямованість у напрямку «онароднення» постаті гетьмана, максимального її наближення до простого люду, надання сюжету атрибутів казки. Важливою рисою фольклорних творів про гетьмана є наскрізний образ хмелю, з яким і ототожнюється персона Богдана Хмельницького. Для фольклорних переказів характерною є багатоплановість тематики – ці твори присвячені: генеалогічному дереву Хмельницького; походженню імені; раннім рокам життя; гетьманству та військовій доблесті; зрідка особистому життю, частіше – обставинам смерті.

Для прикладу, розглянемо детальніше народні версії походження як самого майбутнього гетьмана, так і його імені. Згідно сюжету одного з досить поширених у народі переказів «Знайда», дід і баба, знайшовши маленького хлопчика серед густого хмелю, назвали його Богданом, оскільки Бог їм дав це дитя, а прізвисько, орієнтуючись на місце знахідки, дали Хмельницький. У цьому ж переказі йдеться про хлопчикова батька – козацького сотника та матір – дивовижної вроди доньку-одиначку бідняцького походження [13, с. 111]. Досить химерним, з огляду на справжній родовід Хмельницького, є ще один варіант його походження: батьком майбутнього гетьмана переказ «Ранні літа Богдана» називає свавільного, жорстокого пана, що зганьбив служницю без роду-племени та прогнав її разом з новонародженою дитиною [13, с. 330]. Найбільш наближеною до істинної є народна версія походження Богдана Хмельницького, яку знаходимо в переказі «Чому в Хмельницького двоє імен було?», і, згідно якої, його батько був вихідцем зі шляхти, мати – козацького роду [15, с. 331].

У народних переказах засвідчено глибоку повагу й пошану народу до свого гетьмана – справжнього лідера, державного діяча, звитязця, мудрого полководця, що безстрашно веде у бій козацьке військо, вміло перемагаючи ворога. Найкращі риси та достоїнства, втілені в образі Богдана Хмельницького, знаходимо у фольклорних творах «Байка Б. Хмельницького», «Переказ із Брідщини», «Хмельницький у Запорозькій Січі» [17, с. 23–24, с. 75–78]. Зокрема, змаловання військової доблесті полководця має місце в переказі «Герць Хмельницького», в основі сюжету якого розповідь про порятунок гетьманом не лише власної честі, а й честі усього війська». А оповідка

«Як Хмельницький став лірником?» розкриває події Зборівської битви [3, с. 257–258].

Однак, усна народна творчість схвалює не всі дії гетьмана. У переказі «Як Потоцький попав у полон» звучить докір Б. Хмельницькому за надмірну гуманність у ставленні до ворогів, зокрема до польського шляхтича Потоцького, який потрапив у полон під Корсунем, а, отримавши «милість» від Хмельницького, «віддячив» йому під Берестечком: «Шляхетська пся кров не мала ні краплі людськості» [6, с. 166–167].

Щодо висвітлення особистого життя гетьмана у народних переказах, вони, як правило, розповідають про його зрадливу другу дружину Гелену Чаплинську, щоправда, не називаючи її на ім'я – зневажливо йдеться про «польку» чи «полячку», що поплатилася життям за свою невірність. Також у фольклорній традиції залишився переказ «Про середульшого сина Богдана Хмельницького», в якому йдеться про трагічні сторінки життя гетьманського сина [14, с. 331].

Як невимовне горе всього українського народу подано в переказах смерть Богдана Хмельницького. Фольклорна традиція намагається донести до нащадків інформацію про місце його поховання в стіні церкви-фортеці та пізніше перепоховання в стіні Михайлівської церкви, щоб унеможливити наругу поляків над прахом гетьмана («Про смерть Богдана Хмельницького») [3, с. 260]. Не бажаючи вірити у природні причини смерті улюбленого гетьмана, у переказі «Смерть Б. Хмельницького та його синів» український народ висунув власну версію щодо московських бояр-отруйників [15, с. 332].

Особливою складовою українського фольклору є народні думи, що уславлюють образ гетьмана Богдана Хмельницького. Наведемо приклади найбільш популярних та улюблених серед українців дум. Так, у «Думі про Хмельницького й Барабаша» протиставляються два діаметрально протилежних образи: патріота-державотворця Богдана Хмельницького й відступника від ідеалів козацького світогляду, зрадника свого народу та польського запроданця Івана Барабаша. Там же вказано й основну причину війни українців з поляками – релігійний гніт з боку шляхти. При цьому зацентровано увагу на релігійному чиннику як головній причині війни з поляками й на заклик до козаків: «Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!» [7, с. 6–7].

У наступних думках «Перемога Корсунська», що змальовує блискучу перемогу гетьманського війська, і «Повстання проти польських панів»,

що просякнута трагізмом військової поразки під Берестечком, можемо прослідкувати трансформацію у ставленні народу до свого гетьмана: від абсолютної довіри й незаперечного обожнення до висловлення недовіри та повного засудження дій Богдана Хмельницького після Берестецької битви: «Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починав, / Що з ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив?» [5, с. 51].

Ще один жанр українського фольклору, в якому відображено образ Богдана Хмельницького у безлічі інтерпретацій, історичні пісні. Усі вони охоплюють глибинний пласт подій, пов'язаних із основними битвами часів Хмельниччини: «Не дивуйтесь, добрі люди» (битва під Жовтими Водами) [16, с. 120], «Засвистали козаченьки» (битва під Корсунем), «Ой з города Немирова» (битва під Жванцем) [8, с. 236–237], «Ой що то за хижка» (битва під Збаражем), «Висипали козаченьки з високої гори» (битва під Берестечком; у цій пісні спостерігаються нотки іронії на адресу гетьмана «Що я з вами, вражі ляхи не по правді бився: / Як припустив коня вороного – міст мені вломився») [8, с. 232].

Відверто негативне ставлення до Богдана Хмельницького спостерігаємо у пісні «Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир», тут звучить гнівний докір гетьманові за всі страждання народу, спричинені союзом з Туреччиною, що завершується відкритим прокляттям на його адресу: «Бодай того Хмельницького / Первая куля не минула, / А другая устрелила, / У серденько уцелила» [7, с. 116].

Щодо стосунків Української козацької держави з Московією, пісенно-історична традиція досить часто вдається до звинувачення Богдана Хмельницького у поневоленні Московщиною України, як, наприклад, у пісні «А вже років двісті»: «Ой пане Богдане, нерозумний сину! / Занапастив ти Польщу, / Ще й нашу Вкраїну ...» [3, с. 174].

Ще одним фольклорним жанром, в якому досить часто згадується Богдан Хмельницький, є легенди, в яких у фантастичному світлі описуються, як правило, заховані гетьманом скарби: «Суботівські скарби», «Скарби Б. Хмельницького», «Таємниця Степової Балки» [13, с. 112–113].

Подекуди ім'я Богдана Хмельницького зустрічається й у таких малих фольклорних жанрах як приповідки, що охоплюють приказки та прислів'я. Хоча це досить специфічний жанр українського фольклору, в якому, як привило використовуються безособові форми, все ж, можливо віднайти деякі з них, у яких згадується гетьман Хмельницький.

Але слід зазначити, що саме прізвище «Хмельницький» у них не фігурує, гетьмана народна фольклорна традиція називає або на ім'я – Богдан, або ж просто «Хміль». Ось приклад таких приказок: «За старого Хмеля, як людей була жменя», «Висипався хміль із міха і наробив панам лиха», «Од Богдана до Івана не було гетьмана» [2, с. 166].

Отже, як бачимо, образ Богдана Хмельницького є надзвичайно популярним в українському фольклорі. Однак, при безумовному переважанні в усній народній традиції позитивних рис гетьмана, його ім'я згадується й у негативному контексті, коли мова йде про хибні політичні кроки та не достатньо виважені рішення. Але це жодним чином не применшує заслуг Богдана Хмельницького перед українським народом, що звеличив образ славетного гетьмана у власній фольклорній спадщині й навічно закарбував його на скрижалях вітчизняної історії.

Відомості про події часів Хмельниччини та безпосередньо розповідь про самого Богдана Хмельницького знаходимо в козацьких літописах. Ці твори через призму світобачення їх авторів надають надзвичайно багатий матеріал стосовно особи гетьмана, розкривають особливості трактування його діяльності козацькою спільнотою та всією українською людністю, відображають народне ставлення до його персони.

Так, у літописі гадацького полковника Григорія Грабянки подано таку характеристику Богдана Хмельницького: «був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм порадиником має» [9]. Літописець з великою повагою говорить про гетьмана, наголошуючи на чеснотах, що характеризують його як мудрого державного мужа, звияжного воїна, просту та невибагливу людину: «Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу,

ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі ...» [9].

З любов'ю й повагою говорить про Богдана Хмельницького Самійло Величко: «Він був освічений і серед реєстрових козаків знаменитий, а в боях проти бусурманів особливо відзначився». Його літопис є справжньою одою славному гетьманові України, що зумів підняти увесь народ на боротьбу з польськими поневолювачами, ведучи його за собою як біблійний Мойсей. Завдяки його військовому таланту козакам вдалося отримати безліч ратних перемог, а на українських теренах постала самостійна держава. Смерть цієї великої людини Самійло Величко сприйняв як невимовну втрату, що спричинила «...всій осиротілій... Україні немалий жаль» [1].

У літописі Самовидця, який історики визнають одним із найавторитетніших джерел, що містить, як вважають, вивірену та найбільш достовірну інформацію, невідомий автор досить сухо та відсторонено веде розповідь про Богдана Хмельницького, висловлюючи, швидше за все, загальнонародну думку щодо політичних кроків гетьмана. Ось як він характеризує Богдана Хмельницького ще до часів його гетьманства: «В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмелницький, козак ростропний в ділах козацьких воєнних, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучий». Самовидець акцентує увагу на тому, що «Початок и причина войны Хмелницкого ест единого от ляхов на православие гонение и козаком отягощение» [10].

Складно сказати, наскільки негативним є ставлення Самовидця до взаємовідносин між Богданом Хмельницьким та польським королем, який тривалий час був протектором майбутнього гетьмана, і відданість якому гетьман виявляє навіть у ході боротьби зі шляхтою. Досить яскраво Самовидець засвідчує це в описі Зборівської битви 1649 р.: «Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же заледво могли справитися и назад до Зборова уступили. И там осажено короля его милость, и без мало до того не пришло бы, же и узято бы было, бо уже ниотколя помочи сподіватися было; можная річ, любо не приступом, але и голодом оных зоевати. Однак же и гетман Хмелницкий того не зичил, жеби міл ся достати монарха

християнській в руки и в неволю бісурманскую». Однак, осуд політичного союзу Б. Хмельницького з кримським ханом абсолютно прозоро висловлюється на сторінках літопису, без зайвого суб'єктивізму, але досить метафорично: «... адже нестатечная приязнь вовку з бараном» [10].

Досить стислою, також позбавленою будь-яких емоцій, є розповідь Самовидця про смерть Богдана Хмельницького: «Барзо хорим сам Хмельницькій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успенії Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святим Симеоном в неделю, где множество народа, а найбільше людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкві» [10]. Як бачимо, хроніст лише кон-

статує факти, не ставлячи перед собою завдання звеличувати чи прославляти українського гетьмана, однак цінність поданої ним інформації, що опирається на історичні джерела тогочасної доби, є незаперечною.

Висновки. Таким чином, твори усної народної творчості та козацькі літописи є ваговою групою історичних джерел, які дозволяють отримати надзвичайно багату інформацію про уславленого гетьмана та великого державотворця України. Саме ці усні та писемні джерела дають можливість донести до якомога ширшого загалу історичну правду про знакові події української прадавнини та про одну з найбільш харизматичних постатей вітчизняної історії – гетьмана Богдана Хмельницького.

Список літератури:

1. Величко С. Літопис. Т. 1. Сказання про війну з поляками. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/velichko/vel04.htm> (дата звернення: 17.03.2022 р.).
2. Волинець Ю. Фольклорний образ Богдана Хмельницького і його рецепція в критичній літературі. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 138. С. 157–167.
3. Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упоряд. : О.М. Таланчук, Ф.С. Кислий. К. : Либідь, 1993. 432 с.
4. Голиш Г. Образ Богдана Хмельницького в українському фольклорі. *Вісник Черкаського університету: історичні науки*. 2015. № 22. С. 30–36.
5. Думи та пісні про Б. Хмельницького. Київ : Муз. Україна, 1970. 132 с.
6. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / упоряд. П. Медведик. Львів : Червона калина, 1992. 288 с.
7. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том второй. Выпуск 1. Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. Киев : Типогр. М.П. Фрица, 1875. 166 с. URL : <https://archive.org/details/dragomanov2/dragomanov2/page/n27/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 25.03.2022 р.).
8. Історичні пісні / упоряд.: І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко. Київ : АН УРСР. 1067 с.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab1.htm> (дата звернення: 15.03.2022 р.).
10. Літопис Самовидця. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm> (дата звернення: 17.03.2022 р.).
11. Набок М. Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 4. С. 18–23.
12. Поліщук В. Слава не вмере, не поляже ... Черкаси : Сіяч. 76 с.
13. Савур-могила (Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини). Київ : Дніпро, 1990. 261 с.
14. Україна – козацька держава / авт.-упоряд. В. Недяк, наук. ред. В. Щербак, О. Федорук. К. : Емма, 2004. 1216 с.
15. Українська народна енциклопедія. Львів : Червона калина, 1996. 648 с.
16. Український портрет XVI-XVIII століть : каталог-альбом / авт.-укладачі : Г. Белікова, Л. Членова. К. : Артанія Нова, 2006. 352 с.
17. Українські перекази / М. Возняк. Краків-Львів : Україн. в-во, 1944. 120 с.

Iliashenko Yu.Yu., Lysenko A.I., Kolisnyk M.I. HISTORICAL AND CULTURAL PLANE OF STUDYING THE FIGURE OF THE HETMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKY

The article is devoted to the problem of studying the figure of Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky in the historical and cultural sphere. The aim of the article is to study oral and written historical sources, including various genres of Ukrainian folklore, as well as Cossack chronicles, which highlight the main characteristics of the extraordinary figure of Bohdan Khmelnytsky, provide ample opportunities to study the phenomenon of hetman-statesman.

The authors made an attempt to analyze the brightest works of Ukrainian folklore, which assess the historical figure of Bohdan Khmelnytsky as a politician, diplomat, military leader and ordinary man. Folk tales, thoughts, legends, historical songs, small folk genres avoid one-sided characteristics of the image of the hetman, his idealization. The leitmotif of the vast majority of folklore sources is to show the deep honor and respect of the Ukrainian people for their undisputed leader. However, in matters of national and state importance, folk art is extremely categorical, condemning the wrong political steps of the hetman, such as alliances with Turkey and Muscovy. Although some sources of Ukrainian folklore are far from the truth, such as legends and legends, historical songs truthfully reflect the key events of the National Liberation War of the mid-seventeenth century, state-building processes led by Bohdan Khmelnytsky.

In contrast to oral sources, the Cossack chronicles of the Hadiach colonels Hryhoriy Hrabynka, Samiil Velychko, and Samovydets provide historically verified information about the Hetman's identity. These written sources contain a description of Bohdan Khmelnytsky's personality and an analysis of his activities from the point of view of the Cossack community and the Ukrainian people in general. The authors of the chronicles give, mainly, an objective assessment of the figure of the hetman-statesman, although in some places it is not devoid of subjective judgments.

Key words: *Bohdan Khmelnytsky, historical and cultural plane, oral and written sources, folklore works, cossack chronicles.*

Кізлова А.А.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МІСЦЯ ПОХМУРОГО ТУРИЗМУ В ЗВІТАХ ПРО СТУДЕНТСЬКІ Й УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ДО КИЄВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті визначаються ключові особливості включення місць похмурого туризму до звітів про екскурсії студентства й учнівства до Києва на початку ХХ ст. З урахуванням того, що друком виходили не всі звіти екскурсій, було опрацьовано опубліковані звіти 45 груп із різних місцевостей Російської імперії. 12 груп представляли єпархіальні жіночі училища, 8 – гімназії, 8 – церковно-парафіяльні школи, 6 – духовні семінарії, по 2 – духовні училища та реальні училища, по 1 – школу грамоти, духовну академію, жіночу церковно-вчительську школу, залізничне училище та училище для незрячих. Аскольдова могила з церквою, кладовищем і краєвидами навколо була хоч і не обов'язковою, проте важливою складовою екскурсійних маршрутів. Екскурсанти не оминали й нагоди поспостерігати за похороном чи поминальною відправою, що, власне, найповніше відповідає контексту похмурого туризму, хоч і в блідому відтінку. Фокуси переважної уваги склалися залежно від рівня підготовленості та настроїв екскурсантів. Могили в Михайлівському Золотоверхому, Софійському та Успенському соборах потрапляли до звіту залежно від організаційних зусиль керівників груп, того, чи супроводжували там групу додатково. (Не)згадування та оцінка у звітах могил З. Іскри, В. Кочубея та П. Столипіна, ймовірно, залежали від ставлення авторів до названих персоналій. Усі групи, у звітах яких ідеться про поховання З. Іскри та В. Кочубея, побували в Києві після вщентності до 200-річчя Полтавської битви, котре, ймовірно, й актуалізувало могили як суспільнозначущі місця пам'яті. Лише колону на місці падіння О. Дрентельна з коня, з погляду класифікації місць похмурого туризму можна віднести до «місць-святинь». Точки скупчення жєбраків не мають окремого підрозділу в названій класифікації, ймовірно, потрапляли до звітів лише у виняткових випадках, проте згадки про них засвідчують інтерес екскурсантів і до такої сторони життя. Найбільше уваги у звітах приділено суто поховальним пам'яткам. Перспективним є порівняння в контексті похмурого туризму досвіду екскурсантів у Києві та в інших населених пунктах уздовж маршрутів.

Ключові слова: Київ початку ХХ ст., турист, екскурсія, Аскольдова могила, надгробок, собор.

Постановка проблеми. Згідно з циркулярами Міністерства народної освіти № 20185 від 2 серпня¹ 1900 р. і від 15 серпня 1902 р. про рекомендацію проводити пізнавальні прогулянки й поїздки для учнівської та студентської молоді [68, с. 48], попри наявність скептиків, які вважали ці подорожі занадто блискавичними для набуття вражень, котрі надовго залишилися би в пам'яті учасників [50, с. 133], такі заходи стрімко поширювалися по Російській імперії на всіх рівнях освіти. Отже, дослідження молодіжних навчальних екскурсій, зокрема їх маршрутів та організаційних аспектів проведення, дасть змогу суттєво поглибити розуміння розвитку не лише власне туристичної інфраструктури, але й освіти в Російській імперії загалом та її окремих регіонах зокрема.

¹ Тут і далі дати наводяться за Юліанським календарем.

З 2011 р. відзначено бурхливе зростання інтересу науковців до проблематики похмурого туризму [90, р. 276]. Було виділено його відтінки туризму, такі як чорний (ознайомлення з суто темними сторонами життя/смерті), блідий (з мінімальним інтересом до самої смерті), два типи сірого (як проміжного між чорним і блідим) [92, р. 3–22]). Під назвою «похмурий туризм» цей багатогранний феномен виокремився в 1990-х рр. у складі так званого «нішевого туризму» [89, р. 43], а інтерес до об'єктів, котрі розглядаються в його контексті (місця катастроф; місця масових насильницьких смертей; містичні місця; некрополі [8], «місця-святині» на місці чийсь смерті, зазвичай, створені невдовзі після інциденту, який призвів до неї [25, с. 106]), почав швидко зростати з другої половини ХХ ст. [17, с. 20]. Втім, такі місця були доступні для відвідування в різні часи, зокрема

й у досліджуваній період. Одним із напрямів, популярних серед мандрівників, у цей час був Київ [Див. напр.: 4; 64], завдяки чому історія відвідування міста з туристичною метою заслуговує на поглиблене дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У навчальних виданнях з історії туризму в Україні [1, с. 57–61; 34, с. 96–101; 72, с. 23–47], автори котрих, щоправда, не є істориками за фахом [2; 23; 35; 49; 69; 73; 75], на тому, чи були такі місця популярні й наскільки в Україні початку ХХ ст., не наголошується. М. Грабар, М. Кашка та С. Іваниця, котрі зосередилися на перспективах похмурого туризму, відзначили різноманіття в українській історіографії праць з некрополістики, що можуть допомогти в розвитку цього напрямку, проте не є розвідками з його історії [17, с. 19]. М. Казьмирчук у статті про меморіальний та ностальгійний туризм коротко зупинилася на зв'язку між ними й похмурим туризмом [26, с. 24], також радше з погляду перспектив розвитку, а не історії туризму.

Постановка завдання. Мета статті: розв'язати таку **невирішену частину загальної проблеми** – визначити ключові особливості включення місць похмурого туризму до звітів про екскурсії студентства й учнівства до Києва на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням того, що друком виходили не всі звіти екскурсій [див. напр.: 11, с. 372, 476, 477, 527; 12, с. 251–252–258, 268; 18, с. 77; 19, с. 81], було опрацьовано опубліковані звіти 45 груп із різних місцевостей Російської імперії. 12 груп представляли єпархіальні жіночі училища [6; 7; 14; 15; 16; 20; 21; 22; 31; 33; 40; 41; 42; 44; 46; 48; 79–81], 8 – гімназії [4; 38; 51; 56; 58; 63; 82; 85], 8 – церковно-парафіяльні школи [39; 52; 59; 60; 61; 76; 77; 87], 6 – духовні семінарії [29; 47; 57; 70; 74; 86], по 2 – духовні училища [9; 43], вчительські семінарії [27; 36] та реальні училища [71; 84], по 1 – школу грамоти [54], духовну академію [65], жіночу церковно-вчительську школу [83], залізничне училище [10, с. 284–285] та училище для незрячих [88].

У 15 з цих оповідей згадок про дотичні до похмурого туризму місця немає [10, с. 284–285; 29, с. 478–483; 36, с. 53; 42, с. 43; 43, с. 55–56; 44, с. 193; 46, с. 477–478; 51, с. 111; 54, с. 1038–1041; 57, с. 404–407; 59, с. 505–513; 65, с. 1–16; 91, с. 1229–1232; 71, с. 80; 74, с. 1812–1814]. В описі однієї з поїздок подібні відвідування теж не описані, проте, підсумовуючи, авторка зазначила, що вже дома діти-екскурсанти розпо-

відали їй свої враження про Аскольдову могилу [60, с. 169]. Тож не можна виключити, що певна пам'ятка, не зазначена у звіті, все-таки входила в маршрут, хоч і як другорядна для укладача матеріалу порівняно з описаними чи принаймні названими.

В. Гіацинтов побіжно відзначив, що учні Маріупольського реального училища та учениці Маріїнської жіночої гімназії Маріуполя, котрі відвідали Київ 1914 р., серед іншого оглядали пам'ятники імператорові Олександрові II та П. Столипіну [84, с. 13]. Швидше за все, йшлося про монумент, установлений у вересні 1913 р. на Думському майдані [67], а не про надгробок на могилі діяча.

У звітах 23 із решти 29 груп ідеться про Аскольдову могилу [7, с. 728; 9, с. 505; 16, с. 142–144; 22, с. 1116; 20, с. 705–706; 27, с. 24–26; 32, с. 341; 38, с. 623; 39, с. 1422–1423; 41, с. 119; 47, с. 701; 61, с. 1002; 56, с. 369; 70, с. 19; 76, с. 1033; 77, с. 918; 81, с. 782; 82, с. 22; 83, с. 401; 85, с. 97–101; 86, с. 406; 87, с. 911]; 10 – про княжі надгробки в Софійському соборі [6, с. 675; 14, с. 75; 22, с. 1121; 27, с. 78; 40, с. 88; 48, с. 591; 77, с. 918; 79, с. 720; 82, с. 21; 88, с. 5]; восьми – про могили З. Іскри та В. Кочубея [4, с. 37; 6, с. 727; 14, с. 70; 31, с. 620–623; 33, с. 360; 48, с. 590; 52, с. 791; 58, с. 90]; п'яти – про могилу П. Столипіна [4, с. 37; 14, с. 70; 31, с. 620–623; 33, с. 360; 58, с. 90]; п'яти – про надгробки Успенського собору Києво-Печерської лаври [15, с. 114; 48, с. 588–589; 52, с. 791]; однієї – про надгробки Михайлівського Золотоверхого собору [27, с. 43–44], однієї – про колону О. Дрентельна [27, с. 6–7]; ще в чотирьох звітах згадуються точки скупчення жебраків [21, с. 1093; 48, с. 590; 63, с. 16–17; 80, с. 761] – місця, котрі теж можна умовно віднести до «похмурих» через концентрацію там людських страждань.

У звітах груп із церковно-парафіяльних шкіл хутора Верескуни на Полтавщині (відвідали Київ 1903 р.) [76, с. 1033], а також Миколаївської церкви містечка Сенчі єпархії (1904 р.) [61, с. 1002] й сіл Високе та Колісники в тій самій губернії (1910 р.) [39, с. 1422–1423]; жіночої гімназії м. Устюжна Вологодської губ. (1910 р.) [56, с. 369]; Тульської чоловічої гімназії (1910 р.) [38, с. 623]; Козелецької гімназії (Чернігівська губ.) (1914 р.) [4, с. 37] про Аскольдову могилу згадується без ніяких коментарів, можливо, через стислість самих матеріалів і бажання хоча б зазначити в них усі відвідані місця.

Звіт групи з Могилівської духовної семінарії (1911 р.) містить указівку на те, що було оглянуто

«мавзолеи исторической Аскольдовой могилы» [47, с. 701], а вихованки й викладачі Чернігівського єпархіального жіночого училища того самого року милувалися з Аскольдовою могилою чудовим краєвидом у бік Дніпра [7, с. 728], як і група з дворічної церковно-парафіяльної школи Єлецького міського собору (Орловська губ.) 1910 р. [87, с. 913] (ймовірно, останні оглядали пам'ятку двічі [87, с. 912–913]). Тобто попри побіжність, ці згадки про Аскольдову могилу чітко акцентовані й дають змогу зрозуміти пріоритети кожної з названих груп – інтерес до минулого чи до сучасності.

Укладач звіту про поїздку учнів Пінського духовного училища лише констатував, що ліворуч від Микільського військового собору є Миколаївське кладовище, де, за переказом, збереглася могила Аскольда (в хрещенні Миколая). Над могилою – кругла церква, а під нею склеп [9, с. 505], тобто навів загальнопоширену інформацію. При цьому про якісь враження чи конкретний досвід самої групи не йдеться.

Суто дії екскурсантів перелічено у звіті Варшавської VI гімназії (1912 р.): вийшли на Аскольдову могилу через двір Микільського монастиря, оглянули кладовище, згадали історію Аскольда й Діра, помолились у церкві, сфотографувалися групою біля Аскольдової могили й через нижнє шосе пішли до Києво-Печерської лаври [85, с. 98–99].

Щодо звітів, у яких містяться оцінкові коментарі про Аскольдову могилу, то перебування там вихованців Курської вчительської семінарії 4 квітня 1901 р. [27, с. 23] їхній керівник описав дуже докладно. Екскурсанти скористалися двогодинною перервою між чаюванням та обідом у Києво-Печерській лаврі, щоб побувати на Аскольдовій могилі, котру охарактеризовано як невелике, аристократичне кладовище, котре займає виступ Печерської височини [27, с. 24], яка терасами спускається до Дніпра. Увагу груп привернули розкидані на рівному майданчику й по терасах могили з «превосходными, драгоценными, художественной работы памятниками» [27, с. 25]. Мандрівники (принаймні керівник) прийшли до висновку: за вінками, які висять на надгробках, видно, що навесні та влітку ті вкриваються розкішними квітами, не тільки оранжерейними, як деякі прикрашені й навесні, а і тими, що виростили на волі [27, с. 25]. Цікавим є підсумок: «Никого из выдающихся исторических лиц на Аскольдовой могиле не похоронено» [27, с. 25]. А вже в путівнику М. Сементовського, з яким керівник групи Ф. Кашменський, автор звіту, порадив

ознайомитися вихованцям, зазначено, що на Аскольдовій могилі з 1820 р. спочиває князь Д. Кантакузин [62, с. 162]. Отже, група мала уявлення дуже високі очікування від рівня значущості діячів, щоб охарактеризувати їх як видатних.

Оглянувши могили, група ввійшла в невелику круглу церкву на кладовищі, прочитала напис про зв'язок храму з імператором Миколаєм I, помилювалися стінним живописом (наведено короткий його опис) [27, с. 25]. Про напис згадується в рекомендованому групі ще вдома путівнику за редакцією В. Бублика [5, с. 74]. По черзі, двома партіями, туристи зі свічками спустилися в усипальницю під церквою до могили загиблого від рук Олега 882 р. «князя-христианина Аскольда» [27, с. 26]. Їхню увагу привернула плита, вкрита парчею, на місці могили князя, а також те, що тут поховані й інші «частные лица» [27, с. 26]. Докладно описано й панораму, якою встигли помилуватися з гори, щоб повернутись у Лавру якраз до обіду [27, с. 26]. Тож група повноцінно використала дві години: час ходи від Лаври в звіті оцінили в 20–25 хв. [27, с. 24], виходить, на огляд Аскольдової могили залишилося приблизно від 1 год. 10 хв. до 1 год. 20 хв.

Група з Волинського єпархіального жіночого училища, за спостереженням її керівника – укладача звіту, 21 червня 1903 р. вийшла, прийнявши благословення єпископа Сильвестра, в «умилєнні» [81, с. 782], тож усі вирушили на кладовище, на знамениту Аскольдову могилу, як у місце, «способное поддержать наше настроение» [81, с. 782]. У звіті висловлено захоплення навколишньою красою, настільки великою, що тут зовсім не йдуть до голови думки про смерть, – квітами, розкішними пам'ятниками, а також іще життєстверднішим краєвидом, який веде кудись у безмежний простір. Додано також короткий опис побаченого з гори, Миколаївської церкви (з дуже стислим екскурсом в історію: сюди приплив Олег з дружиною, тут убив Аскольда і Діра, сказав, що це буде мати руських міст) [81, с. 782]. Не зазначено, скільки часу екскурсанти провели на Аскольдовій могилі, проте, ймовірно, менше за попередніх, бо, швидше за все, не спускалися до склепу.

Учнів двокласної школи з Чернятина на Поділлі 29 травня 1903 р., за спостереженням учителя-керівника, вразило все: «и прелестные цветники, окружавшие могилы усопших, и эти великодушные памятники необыкновенно дорогой и художественной работы» [77, с. 918–919]. Опису церкви, панорами чи вражень від цього у звіті немає. Швидше за все, було висвітлено тільки те, на що діти звернули найбільшу увагу.

21–22 травня 1904 р. [83, с. 399] група з Бого-словської церковно-вчительської школи в с. Бого-словка Тульської губ. після відвідування Києво-Печерської лаври ходила, як це визначила одна з екскурсанток А. Щеглова, на Аскольдову могилу з церквою св. Миколая та кладовищем при ній. Там усюди з землі потужно пробивалася на світло густа зелень з різноманітними квітами, приховуючи сумні могили. Деінде в таємничому мороку з гілок бузку, білої акації, тьмяно світилися золочені хрести й напівстерті від часу літери написів. «Мы свертывали изъ одной аллеи въ другую, читая трогательные эпитафии на крестахъ и памятникахъ и печально задумываясь надъ ними» [83, с. 401], – відзначила А. Щеглова й додала, що з кладовища відкривався чарівний краєвид на Дніпро та Задніпров'я [83, с. 401].

У звіті про про екскурсію вихованок Оренбурзьких жіночих гімназій улітку 1908 р. (писала, найімовірніше, учениця, бо серед учителів та інших працівників особи з даними «Е. Шнейдеръ» немає [3, с. 35–37]) насамперед відзначено красивий краєвид з Аскольдової могили, ще й підкреслено, що особливо гарний він при сонячному сьйві. Вказано, що власне Аскольдова могила – це невелика кругла церква Миколая Чудотворця, котра біліє, оточена високими деревами, на крутому уступі Дніпра, в котрій у склепі похований князь Аскольд, у хрещенні Миколай. Навколо неї кладовище. За спостереженням автора звіту, мабуть, тут спочивають лише заможні люди, бо серед багатих склепів і мармурових пам'ятників не виявилось жодного «покосившагося дерев'яного креста» [82, с. 22]. Впадає в око характеристика «покосившагося», котру проасоційовано саме з бідністю, а не з від'їздом, хворобою, смертю чи недбалістю близьких покійного, адже цілком можливо встановлювати міцно й підтримувати доглянутими навіть дерев'яні хрести.

Група з Красноярської духовної семінарії (16 червня 1908 р.) зазирнула на Аскольдову могилу мимохідь, дорогою з Лаври до Міського музею. У звіті підкреслено, що там похований перший київський князь-християнин Аскольд, якого вбив Олег 882 р., над могилою збудовано невелику круглу церкву Св. Миколая, на вигляд – нічого особливого. Екскурсанти оглянули печеру, кілька багатих пам'ятників і пішли було до виходу, але зустріли поховальну процесію. Оскільки група встигла визначити, що ховали офіцера, досить іще молодого, причому, що це не та процесія, яка трапилася на очі дорогою трохи раніше (коли покійного, очевидно, офіцера, супроводжувала маса

військових чинів, зокрема багато солдатів з рушницями, військовий оркестр на конях, а попереду йшли духовенство та півчі у формі) [70, с. 19], похорон привернув окрему увагу.

У звіті групи з Харківського єпархіального жіночого училища (15 червня 1910 р.) йдеться про відвідування багатого кладовища на високому березі Дніпра, центром якого є невелика церква, названа могилою Аскольда. Враження передані стисло: «Гуляя между могилъ, любуюсь богатыми идейными памятниками, мы встрѣтили одну знакомую фамилию: Брянцевой, Маріи Георгіевны, съ трогательной эпитафіей. Мы всѣ невольно окружили могилу покойной супруги нашего Архипастыря, высокопреосвященнаго Арсенія» [20, с. 705–706], – проте дуже інформативно. Адже для того, щоб знайти могилу знайомого, не знаючи, яка вона на вигляд, треба достатньо уважно читати надгробні написи.

У звіті групи з Кишинівського єпархіального жіночого училища (20 червня 1911 р.) з Аскольдову могилу, відвідану дорогою зі Старого Києва до Лаври, названо наймальовничішим куточком у Києві й кладовищем, де похована вся київська знать [41, с. 119]. Щодо могил, описано «богатѣйшіе памятники» [41, с. 119] та якнайрозкішніші квітники навколо них. Згадано, що місце так називається, бо тут поховано одного з перших руських князів Аскольда, якого вбив Олег. Не залишилися поза увагою і навколишні краєвиди. Миколаївську церкву зі склепом не описано [41, с. 119], можливо, група не мала достатньо часу на відвідування.

Для групи з Вятського єпархіального жіночого училища (22 червня 1911 р.) Аскольдова могила стала одним із найкрасивіших місць Києва. З особливостей місця підкреслено досить великий розмір кладовища й те, що воно всуціль заросло деревами з безліччю красивих квітів. Надгробки охарактеризовано як найрізноманітніші – з мармуру, бронзи, скромного каменю, додано, що «Всевозможные вѣнки обвиваютъ затѣйливо-красивые памятники» [22, с. 1116]. Згадано й прості дерев'яні хрести [22, с. 1116]. З урахуванням уже згаданого відгуку про відсутність на цвинтарі похилених дерев'яних хрестів, якщо з поля зору відповідної групи не випали ті, котрі перебували в хорошому стані, можна припустити, що дерев'яні хрести встановлювали тимчасово над свіжими похованнями.

Безпосередньо Аскольдовою могилою в звіті названо досить великий темний склеп біля самого кладовища, освітлений тільки лампадкою та

кількома тьмяними свічками. Із вислову: «Простая гробница свидетельствует о мѣстѣ упокоившихся князей-мучениковъ» [22, с. 1116], – помітно, що відвідувачі або безпосередньо на місці, або задалегідь (хоча зайти на Асколодову могилу вирішили дорогою з Києво-Печерської лаври на ночівлю в І Київському єпархіальному жіночому училищі, що на Липках [21, с. 1087, 1093], не можна виключити запланованість її обов'язкового відвідування під час поїздки), або пізніше отримали інформацію, що там похований не лише Аскольд, а й Дір.

Помилувалася група й Дніпром та лівим берегом, розгорнуто описано краєвиди [22, с. 1116], тож вона мала змогу не поспішати.

Вранці 12 червня 1911 р. наступного дня екскурсанти з Вологодської духовної семінарії вирушили до Аскольдової могили й «осмотрѣвъ этотъ памятникъ, разбрелись но кладбищу, гдѣ похоронены многіе выдающіеся дѣятели Кіева» [86, с. 406]. Імовірно, ця група теж вважала власне Аскольдовою могилою Миколаївську церкву зі склепом князя.

У звіті наголошується, що особливо привертає увагу могила відомого протоієрея Іоанна Наумовича – «южнорусскаго борца» [86, с. 406] – москвофіла родом з Галичини, попри нетривале перебування в самому Києві [66, с. 1–2], не відокремленого в тексті від видатних діячів міста.

Випускниці й учителі Вологодського єпархіального жіночого училища, які відвідали Аскольдову могилу в кінці червня 1911 р. У звіті групи згадано невелику церкву з кладовищем при ній, прикрашені зеленню та квітами могили, розкидані по уступах гір, розлогі дерева, різноманітні кущі, надгробки й хрести, чудовий краєвид на Дніпро й Лівобережжя [32, с. 341]. Підкреслено, що екскурсантки довго дивилися на Аскольдову могилу з одного боку та на Дніпро з другого, бо все це зачаровує погляд і «заставляєть забыть, что здѣсь – убѣжище мертвыхъ» [32, с. 341], хоча не очевидно, чи стосується цитата позиції всієї групи, чи лише її керівника, що й написав звіт.

Дуже розгорнуто висвітлено відвідування Аскольдової могили в звіті Стахеївського єпархіального жіночого училища в м. Єлабуга Вятської губернії (19 червня 1912 р.). До Аскольдової могили група спустилася широкою мощеною дорогою [16, с. 142] та ввійшла на кладовище через ворота. Описано, що могили під тінню та шепотом листя, всюди пам'ятники (мармурові надгробки, бронзові хрести й мавзолеї), які вражають красою: «всѣ чудной работы, полны изящества

и красоты: зеленые вѣнки вѣнчаютъ почившихъ, цвѣтники и газоны ласкають нашъ взоръ, птички услаждаютъ нашъ слухъ, пчелки жужжатъ и бабочки порхають. Здѣсь жизнь и смерть; здѣсь торжество красоты и царство вѣчнаго молчанія. Какъ все это несомѣстимо и какъ все это гармонично здѣсь...» [16, с. 143]. Після такого емоційного відступу висвітлено, як група підійшла до невеликої кладовищенської церкви класичного стилю, де сторож запалив свічку й пішов попереду в склеп, аби всі зозглянули при свічках невеликий надгробок, під яким, за переказом, лежить прах князя-християнина [16, с. 143]. Описано кілька малих сходинок і темряву в підземеллі. Автор звіту навів і коротку історію місця: тут похований перший київський князь, дружинник Рюрика, Аскольд, у християнстві Миколай, убитий за наказом Олега 882 р. Над могилою його у глибоку давнину звели церкву св. Миколая. Сучасну ж – 1810 р. Вказано, що звідси й саме кладовище, де ховають переважно багатих, отримало назву Аскольдової могили [16, с. 143]. Можливо, основну інформацію викладено з використанням путівника за ред. В. Бублика [5, с. 74]. Із інших похованих у склепі відзначений видатний російський богослов, автор догматичних праць, незрячий єпископ, подвижник Сильвестр Малеванський, який довго був ректором і професором Київської академії й над чією могилою створили малий храм св. прп. Сильвестра з жертвником над самим гробом святителя [16, с. 143]. Охарактеризовано й доріжки, квітники, клумбочки, газони на кілька уступів нижче за церкву, приємний аромат і гарні краєвиди на Дніпро [16, с. 143], широкий оглядовий майданчик іще нижче, можливість посідіти на лавці й на траві, щоб помилуватися краєвидами [16, с. 144]. До того ж у звіті віддзеркалено, як серед чарівної картини раптом пролунали звуки поховального співу: «Подходимъ ближе: сѣдой старичекъ священникъ служить панихиду. Приятное, мелодичное пѣніе, нѣсколько отличное отъ нашего, приковало насъ и мы долго стояли и слушали его» [16, с. 144]. Автор звіту, керівник групи, наголосив, що вихованки довго не хотіли йти з Аскольдової могили й підсумував, що вона не дарма приваблює масу туристів, а не побувати там, як багато хто каже, значить не побувати в Києві [16, с. 144]. Загалом яскраво помітно, що пам'ятка була не проміжною, а однією з основних у маршруті екскурсії.

На відміну від Аскольдової могили, виокремленої як самостійне місце відвідування, деякі поховання перебували всередині храмів, повз які не

пройшла жодна з 45 досліджуваних груп: Михайлівського Золотоверхого, Софійського соборів та Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Гробниці засновника Михайлівського Золотоверхого собору Святополка (Михайла) Ізяславича (помер 1113 р.) – в ніші, в передньому приділі, та його дружини Варвари – навпроти – оглядала згадана група з Курської вчительської семінарії [27, с. 43–44]. Керівник групи Ф. Кашменський іще дома порадив книги для опрацювання, заздалегідь поїхав до Києва, щоб прокласти маршрут між найважливішими місцями та знайти найбільш придатне житло для групи [27, с. 6–7], тобто дуже ретельно підготував підопічних до екскурсії. В рекомендованих виданнях ідеться про названі поховання якраз із зазначенням року смерті Святополка Ізяславича та локалізації обох надгробків у соборі. В. Д. Бублик уточнив, що ці надгробки не давні, у звіті про це не йдеться [5, с. 90–91; 62, с. 59], тож, імовірно, первинним був інтерес саме до княжих персон, а не до їхніх поховань як таких.

Щодо Софії Київської, у звітах зазвичай згадується огляд гробниці Ярослава Мудрого [6, с. 675; 27, с. 78; 40, с. 88; 48, с. 591; 77, с. 918; 79, с. 720; 82, с. 21] (іноді з коротким описом її самої [22]) чи й гробниці, й місця [14, с. 75] та гробницю Володимира Мономаха – з [14, с. 75; 48, с. 591; 79, с. 720] чи без [88, с. 5] уточнення «за переказами».

У звіті Одеського єпархіального жіночого училища підкреслено, що обидві гробниці належать до «пам'ятниковь родной старины» [48, с. 591], очевидно, в значенні «давньоруської».

У звіті групи з Кишинівського єпархіального жіночого училища другу велику кам'яну домовину атрибутовано як належну, за переказом, святому князю Володимиру [40, с. 88]. Можливо, так зрозуміла пояснення в соборі авторка тексту, одна з екскурсанток. Судячи зі списків випускниць училища, це Ніна Рошка, котра 1911 р. мала бути залишена на повторний курс через хворобу та звільнена за несплату, проте 1912 р. все-таки закінчила навчання за I розрядом [13]. Те, чому перед надсиланням матеріалу до «Кишиневских єпархиальных ведомостей» або під час його перебування в роботі редколегії неточність не було виправлено, потребує окремого дослідження з урахуванням місцевого контексту.

Вихованка Вятського єпархіального училища (випуск 1911 р.) Віра Домрачева [28, с. 615], котра зі своєю групою побувала в Софійському соборі 24 червня 1911 р. [22, с. 1121], лише на чотири дні пізніше за Н. Рошку [40, с. 88], зазначила: «Здѣсь

же, говорятъ, похороненъ Владимиръ Мономахъ, но мѣсто его могилы не указываютъ» [22, с. 1121]. У звіті не йдеться про те, чи супроводжував хтось групу по храму (натомість групі з двокласної Чернятинської школи гробниця Ярослава Мудрого «была показана» [77, с. 918] в ході організованого супроводу, ймовірно, когось із кліриків [77, с. 918]), тож не досить зрозуміло, хто мав би вказати, де поховання князя.

Особливим є досвід вихованців Харківського училища для незрячих, які 4 липня 1904 р. вивчали гробниці Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха на дотик [88, с. 5]. Сам звіт досить стислий, тож більше подробиць там немає.

Групу з Одеського єпархіального жіночого училища 1909 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври зустрів благочинний обителі. У звіті є дані про те, що «Въ храмѣ же похоронены: Румянцевъ Задунайскій, Константинъ Острожскій, митрополитъ Петръ Могила и нѣскольکو малороссійскихъ гетмановъ» [48, с. 588–589]. У звіті групи зі Стахеївського єпархіального жіночого училища зазначено, що 18 червня 1912 р. було оглянуто гробниці видатних людей, які спочивають у храмі: митрополита Петра Могили та князя Костянтина Острозького, над могилою якого в заглибленні стіни підноситься оригінальний алебастровий скульптурний надгробок, котрий привертає увагу вчених. Цю групу супроводжував помічник благочинного о. Мойсей [15, с. 114]. Можливо, саме завдяки цьому все вдалось оглянути настільки детально та з поясненнями. Тим паче, доступ відвідувачів до надгробка Костянтина Острозького був обмежений і дуже дискусійний [Докладніше див.: 28, с. 103] за рішенням духовного собору Лаври. Для порівняння, у звіті Дмитрівської двокласної церковно-парафіяльної школи з Донської губ. (про 26 червня 1910 р., тобто якраз у проміжку часу між двома охарактеризованими екскурсіями) не вказано, чи надали групі супровід, хоча в ризницю пустили; окремо відзначені усыпальниці митрополита Петра Могили, графа Рум'янцева-Задунайського, згадано, що «Въ нижнемъ этажѣ храма – усыпальница княжескихъ родовъ, епископовъ, Гетмановъ, воеводъ, архимандритовъ Лавры» [52, с. 791]. Через своєрідність надгробка Костянтина Острозького те, що він потрапив до розряду «и др.» [52, с. 791] припустити складно.

Могили З. Іскри, В. Кочубея, над якими 1895 р. (тобто до приїзду всіх досліджуваних екскурсій) оновили надгробок [30], який 1909 р. став одним із пунктів гучних урочистостей літа 1909 р. з нагоди

200-річчя Полтавської битви [45], та – з 9 вересня 1911 р. – П. Столипіна розміщені в Києво-Печерській лаврі [53], котру не оминула жодна група.

Про перші поховання у звітах груп із Чернігівського (17 червня 1911 р.) [7, с. 727], Устюзького (7 липня 1912 р.) [31, с. 620] й Архангельського (20 квітня 1914 р.) [33, с. 360] єпархіальних жіночих училищ і Козелецької гімназії (30 травня 1914 р.) [4, с. 37] тільки згадано, що групи відвідали ці могили з більш чи менш точною локалізацією останніх у Лаврі.

У звіті групи з Одеського єпархіального жіночого училища (червень 1909 р.) зазначено, що в Лаврі при вході до Трапезної – чавунна плита з золоченим написом. Це – могила В. Кочубея та З. Іскри [48, с. 590]. Зміст самого напису не розкрито, на відміну від звіту групи з Дмитрівської двокласної церковно-парафіяльної школи (26 червня 1910 р., в якому йдеться, що біля стіни Трапезної дві чавунні плити з написами, що тут поховані «казненні невинно в 1708 году казацкіє чиновники Кочубей и Искра» [52, с. 791]. У звіті про тривалу екскурсію І чоловічої гімназії м. Варшави (4 липня 1913 р.) фрагмент про Київ належить одному з учнів, котрий написав від себе в першій особі, що помітив біля Трапезної церкви зовсім прості могили; на двох тільки покладено залізні плити, які вказують, що тут поховані останки В. Кочубея та З. Іскри, невинно потерпілих за донос на І. Мазепу Петрові Великому [58, с. 90]. Різничитання щодо кількості плит можна пояснити особливостями вигляду [37] надгробка.

Керівник групи зі Стахейвського єпархіального жіночого училища (17 червня 1912 р.) наголосив, що біля Трапезної розміщена могила «сподвижниковъ Петра Великого, его вѣрныхъ слугъ – Кочубея и Искры» [14, с. 70]. Також додав, що при вигляді чавунної плити, яка сповіщає про славні подвиги спочилих, одне за одним спливають далекі спогади минулого, цитуючи при цьому такі гостро оцінкові щодо козацтва рядки з «Полтави» О. Пушкіна: «Украйна глухо волновалась. / Давно в ней искра разгоралась. / Друзья кровавой старины / Народной чаяли войны, / Роптали, требуя кичливо, / Чтоб гетманъ узы ихъ расторгъ...» [14, с. 70; див. напр.: 55, с. 13]. Надалі, оповідаючи про те, коли розум Мазепи, «смушень жестокими мечтами», піднімав на Петра «знамя вольности кровавой», то за вірність та борг своєму царю зрадник І. Мазепа стратив обох і полягли «безвинный Кочубей, съ нимъ Искра тихій, равнодушный, какъ агнецъ жребію

послушный» [14, с. 70; Див. напр.: 55, с. 26, 28, 41], автор змішував власні слова зі словосполученнями з «Полтави», беручи останні в лапки чи дещо перефразовуючи. Отже, В. Головін сповна скористався нагодою висловити свою думку про З. Іскру та В. Кочубея. Наскільки її поділяли в групі, перевірити неможливо. Проте як священник, інспектор класів і законовчитель училища [28, с. 616] він, очевидно, мав змогу переконувати вихованок у подібному.

За час після похорону П. Столипіна Київ відвідали 11 із досліджуваних груп [4; 10; 14; 31; 33; 36; 44; 58; 71; 84; 85], як уже згадувалося, написано про це у звітах п'яти з них.

У звітах груп із Устюзького [31, с. 620] й Архангельського [33, с. 360] єпархіальних жіночих училищ та Козелецької гімназії [4, с. 37] простежується той самий підхід, що і до попередніх двох поховань.

В. Головін висловився значно стриманіше (лише, підкресливши, що груп поклонилася праху спочилого), ніж про З. Іскру та В. Кочубея, що поряд з ними знайшов вічний спокій убитий під час київських урочистостей голова ради міністрів П. Столипін, що його могилу, прикрашену зеленню та квітами, увінчує простий дерев'яний хрест (тимчасовий. – А. К.) із лаконічним написом «Петръ Аркадьевичъ Стольпинъ» [14, с. 70]. Г. Рожанський, окрім простого хреста, відзначив три – чотири вінки, просту огорожу, додав, що П. Столипіна вбила злочинна рука в присутності царя 1911 р. [58, с. 90], можливо, з пояснення керівника групи.

У згадуваному звіті Курської вчительської семінарії (за 1901 р.) згадується, що група бачила колону, поставлену на місці, де головнокомандувач військ Київського військового округу О. Дренгельн 15 липня 1888 р. під час огляду військ на урочистостях 900-річчя хрещення Русі, впав із коня й помер [27, с. 6–7]. На місці смерті генерал-губернатора, раптово смерть котрого, ймовірно, прискорила страшна спека [78, с. 303–304], вже 16 липня вирішили встановити пам'ятний знак. Наступного року на майданчику Володимирської гірки постав триметровий гранітний обеліск з позолоченим хрестом і огорожею (проект В. Ніколаєва) [24]. Вражень від огляду пам'ятника не наведено, втім, з огляду на ґрунтовність підготовки групи до екскурсії, ймовірно, керівник запланував включення колони до маршруту заздалегідь.

У звіті групи з Волинського єпархіального жіночого училища (1903 р.) згадується про

«вулицю жебраків», через яку пробиралися з території печер Києво-Печерської лаври до заїзду для прочан, де жили: «Впечатление отъ этого собрания людскихъ уродствъ и въ высшей степени жалостное, и поражающее» [80, с. 761]. Ту саму вулицю, де голосно кричали, навперейми просячи в перехожих милостині, цілі лави «нищихъ, слѣпыхъ, калѣкъ» [48, с. 590], хоча й без підсумку про враження від неї, відзначила й група з Одеського єпархіального жіночого училища 1909 р.

У звіті групи з Вятського єпархіального жіночого училища (1911 р.), підкреслено, що тяжко було дивитися на нескінченні страждання ряду «нищихъ калѣкъ» [21, с. 1093], але з указівкою на те, що вони розмішуються при вході в Лавру [21, с. 1093], можливо, біля Троїцької надбрамної церкви.

Керівник групи з Віленської I гімназії (в Києві побувала 1901 р.) М. Серебряков включив до звіту роздуми про те, що біля пам'ятника хрещенню Русі та на його сходових майданчиках у різних місцях сидять жебраки, «слѣпые и увѣчные» [63, с. 16], таких людей багато в Києві, особливо в Лаврі та поряд, вони вбогим виглядом пробуджують вічно приспану думку про те, що в суспільстві розкіш та витончений комфорт живуть поряд з безвихідним глибоким горем, а люди звикли й лише на словах вважають це ненормальним [63, с. 16–17]. Можливо, цими міркуваннями наставник поділився з екскурсантами і безпосередньо на місці.

Висновки. Аскольдова могила була хоч і не обов'язковою, проте важливою складовою екскурсійних маршрутів, не в останню чергу завдяки підкресленим у звітах історичній значущості, мальовничості, розміщенню біля однієї з доріг до Києво-Печерської лаври, а також не артикульованим, але відчутнім у цих текстах повчальності завдяки нагоді поміркувати про зв'язок між смертю та життям. Нерідко найбільше враження справляло саме те, що «оживлювало» місце вічного спокою – дбайливо висаджені квіти чи кущі й прикріплені вінки, надгробки та написи на них як вияви шани до покійних, а також голоси пташок чи гра світла й тіні. Додатковою значущості відвідування Аскольдової могили набувало для тих, хто знайшов там знайомих діячів. Групи, котрі мали змогу провести на пам'ятці хоча б годину, встигали приділити увагу як Миколаївській церкві, так і кладовищу та спогляданню панорами. Екскурсанти не оминали й нагоди поспостерігати за

похоронною процесією чи поминальною відправою, що, власне, найповніше відповідає контексту похмурого туризму, хоч і в блідому відтінку. Фокуси переважної уваги склалися залежно від рівня підготовленості та настроїв екскурсантів. Доступ до склепу з надгробком Аскольда, ймовірно, залежав від режиму роботи церковного сторожа. Про відвідування храму під час богослужіння не йдеться в жодному з досліджуваних звітів, тож він не був пріоритетним у низці київських святинь.

Могили князівського подружжя в Михайлівському Золотоверхому соборі потрапили до звіту однієї з груп, очевидно, завдяки неабияким організаційним зусиллям та неформальному підходу її керівника. Наявність і докладність у звітах згадок про поховання в Софійському та Успенському соборах залежала також від того, чи супроводжували там групу додатково. Виключити, що інші екскурсанти оглядали, хоч, імовірно, менш уважно всі ці пам'ятки (за винятком надгробка князя Острозького, доступного з особливого дозволу), не можна.

(Не)згадування та оцінювальна частина характеристики у звітах могил З. Іскри, В. Кочубея та П. Столипіна, ймовірно, залежали від ставлення авторів до названих персоналій. Усі групи, у звітах яких ідеться про поховання З. Іскри та В. Кочубея, побували в Києві після врочистостей до 200-річчя Полтавської битви, котре, ймовірно, й актуалізувало могили як суспільнозначущі місця пам'яті.

Лише колону, встановлену на місці падіння О. Дрентельна з коня, що потрапила в поле зору однієї з найкраще підготовлених до поїздки груп, із погляду класифікації місць похмурого туризму можна віднести до «місць-святинь». Точки скупчення жебраків не мають окремого підрозділу в названій класифікації, ймовірно, потрапляли до звітів лише у виняткових випадках, проте згадки про них засвідчують інтерес екскурсантів і до такої сторони життя. При висвітленні місць, котрі можна вважати дотичними до похмурого туризму, в звітах про студентські та учнівські поїздки найбільше уваги приділено суто поховальним пам'яткам.

Перспективним є порівняння в контексті похмурого туризму досвіду екскурсантів у Києві та в інших населених пунктах уздовж маршрутів.

Список літератури:

1. Абрамов В. В., Тонкошкур М. В. Історія туризму: підруч. Харків : ХНАМГ, 2010. 294 с.
2. Абрамов Валерий Владимирович. URL: <https://cutt.ly/zAT5cML>
3. Адрес-календарь и справочная книжка Оренбургской губернии на 1908 год. Оренбург: губ. тип., 1908. 94 с. + прилож.
4. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–42.
5. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву. К. : Л. Идзиковский, 1894. 288 с.: ил., реклама.
6. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь. *Черниговские епархиальные известия (ЕИ). Отд. неоф.* № 23. 1911а. С. 667–736.
7. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь. *Черниговские епархиальные известия (ЕИ). Отд. неоф.* № 24. 1911б. С. 727–736.
8. Бугрій Є. В. Про термінології та типології похмурого туризму. Все про туризм. Туристична бібліотека. URL: <http://infotour.in.ua/bugrij.htm>
9. В. Т. Поездка учеников Пинского духовного училища во время летних каникул текущего 1903 года в г. Киев. *Минские епархиальные ведомости (ЕВ). Отд. неоф.* № 21. 1903. С. 502–509.
10. Вахтеров В. П. Предметный метод обучения. 5-е изд., доп. и испр. М. : Сытин, 1918. 387 с.: ил.
11. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908–1909 гг. СПб. : Синод. тип., 1911. 266 с.
12. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. СПб., 1913. X, 338, 131 с.
13. Выпускницы Кишиневского епархиального женского училища. URL: <https://cutt.ly/FAL5nYY>
14. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 3. 1913а. С. 64–79.
15. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 4. 1913б. С. 104–117.
16. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 5. 1913с. С. 142–149.
17. Грабар М. В., Кашка М. Ю., Іваниця С. М. Сучасні перспективи розвитку «темного» туризму. *Інтеллект XXI*. № 2. 2021. С. 18–21. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2021-2.3>
18. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 2. 1914а. С. 77.
19. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 3–4. 1914б. С. 81.
20. Дневник экскурсанток-воспитанниц Харьковского епархиального женского училища. *Вера и разум*. Отд. 2. № 23. 1910. С. 702–708.
21. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 50. 1911а. С. 1093.
22. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 51–52. 1911б. С. 1116–1127.
23. Дьорова Тетяна Анатоліївна. URL: <https://cutt.ly/3AT6d0y>
24. Житный М. Как впервые праздновали Крещение Руси. 23.07.2021. URL: <https://cutt.ly/CAYdePd>
25. Заставецький Т., Заставецька Л. «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культури народів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Географія*. 2011. Вип. 1 (29). С. 101–107.
26. Казьмирчук М. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 4. С. 20–31.
27. Кашменский Ф. Г. Поездка воспитанников Курской учительской семинарии в Киев и Чернигов на пасхальной неделе 1901 года. Курск : тип. Губ. правл., 1901. [2]. 118 с.
28. Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.) : дис. ... д-ра. істор. наук. 07.00.01 – Історія України. Львів, 2019. 633 с.
29. Краткое извлечение из отчета Ректора Холмской духовной семинарии – архимандрита Дионисия о состоянии семинарии за 1903/4 уч. Год (Окончание). *Холмско-Варшавский епархиальный вестник. Отд. 1*. № 40. 1904. С. 478–483.

30. Кучменко Е., Проценко Л. Поховання Іскри І. І. та Кочубея В. Л. 1708. Звід пам'яток історії і культури. URL: <https://cutt.ly/WA8MXEу>
31. Лавбенская Н. Воспоминание о поездке на юг России воспитанниц Устюжского Епархиального женского училища, окончивших курс учения в 1911–1912 учебном году. *Вологодские ЕВ. Приб.* № 21. 1913. С. 620–623.
32. Лебедев В. С. Дальняя экскурсия окончивших курс воспитанниц Вологодского епархиального училища в 1911 г. (Окончание). *Вологодские ЕВ. Приб.* № 14. 1912. С. 340–346.
33. Лелюхин И. Экскурсия воспитанниц Архангельского епархиального женского училища на Юг России. *Архангельские ЕВ. Отд. неоф.* № 16. 1914. С. 354–362.
34. Мальська М., Паньків Н., Ховалко А. Історія розвитку туризму : навч. посібник. Львів, 2016. 117 с.
35. Марта Мальська. URL: <https://cutt.ly/8AT7xFO>
36. Мглинцев Н. Ф. Из Холма в Москву, на Волгу, Каму, Урал и в Киев: экскурсия воспитанников Холм. учит. семинарии 1911 г. Холм: тип. Холм. св.-Богородицкого братства, 1912. 53 с.
37. Могила козацьких старшин Іскри і Кочубея (вул. І. Мазепи, 21) – пам'ятка історії (1708 р.). URL: <https://cutt.ly/ZA4kjdv>
38. Моисеев А. Религиозно-образовательная экскурсия учеников Тульской мужской гимназии в Константинополь 1910 года (заметки и впечатления участника экскурсии). *Тульские ЕВ. Отд. неоф.* № 39. 1911. С. 620–629.
39. М-ч Д. Паломничество учащихся Высокской и Колесниковской церковно-приходских школ в г. Киев (продолжение). *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 21–22. 1910. С. 1421–1427.
40. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские ЕВ. Отд. неоф.* № 4. 1912а. С. 85–92.
41. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские ЕВ. Отд. неоф.* № 5. 1912б. С. 117–121.
42. Отчет о состоянии Екатеринодарского епархиального женского училища за 1901/02 учебный год. *Ставропольские ЕВ. Прил.* № 5. 1903. С. 1–50.
43. Отчет о состоянии учебно-воспитательного дела в С.-Петербургском Александро-Невском духовном училище за 1908/9 учебный год. СПб. : Тип. Алекс.-Невск. общ. трезвости, 1910. 57 с.
44. Отчет о состоянии Ярославского Епархиального Ионафановского женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1911/12 учебный год. *Ярославские ЕВ. Ч. неоф.* № 9. 1913. С. 189–195.
45. Павленко В. В. Торжества в России, посвященные 200-летию Полтавской битвы. *Вестник РГГУ.* № 6 (86). 2012. С. 225–234.
46. Паломничество в Евр. Россию. *Забайкальские ЕВ. Отд. неоф.* № 18. 1913. С. 473–480.
47. Паломничество воспитанников Могилевской Духовной Семинарии в г. Киев. *Могилевские ЕВ. Ч. неоф.* № 20. 1911. С. 701–702.
48. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру. *Херсонские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1909. С. 585–595.
49. Паньків Наталія Євгенівна. URL: <https://cutt.ly/vAT7RSS>
50. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. К. : Либідь, 2003. С. 106–143.
51. Поездка учеников казанских гимназий к южным славянам: летом 1910 г. Казань : Изд. Казанского педагогического музея, 1912. 111 с.
52. Попов Ф. Экскурсия учеников Дмитриевской 2-х классной церковно-приходской школы в Екатеринослав, Киев и Полтаву. *Донские ЕВ. Отд. оф., неоф.* № 32. 1910. С. 783–793.
53. Проценко Л., Федорова Л. Поховання Столипіна П. А. 1911. Звід пам'яток історії і культури. URL: <https://cutt.ly/LA84Avz>
54. Путешествие учащихся в школе грамоты с. Глубокого, Переяславского уезда, в г. Киев на богомолье. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1901. С. 1038–1041.
55. Пушкин А. С. Полтава: Поэма А. С. Пушкина: С портр. авт. и 4 ил. 9-е изд. СПб. : Ф. Павленков, [1906]. 64 с. фронт. (портр.), ил.; 15.
56. Радецкий И. Из отчета организатора экскурсий устюженской женской гимназии И. Радецкого о первой экскурсии учениц 7 класса гимназии по маршруту Рыбинск – Петербург – Киев – Москва с 5 по 22 июня 1910 г. *Устюжна: историко-литературный альманах.* 1995. Т. 3. С. 363–373.
57. Раевский П. Поездка воспитанников Семинарии в м. Любеч на торжество принесения Св. мощей Преп. Евфросинии, Княжны Полоцкой. *Черниговские ЕИ. Отд. неоф.* № 11. 1910. С. 404–407.
58. Рожанский Г. Киев // По России: Москва, Поволжье, Киев: зап. участников экскурсии 1913 г. под ред. дир. Варш. 1 муж. гимназии А. А. Бржезинского. Варшава: тип. Варшав. учеб. окр., 1914. С. 85–92.
59. Роздяловская А. Паломничество учеников Велемичской церковно-приходской школы, Мозырского уезда, во время летних каникул текущего 1902 года. *Минские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1902. С. 505–513.

60. Роздяловская А. Поездка учащихся Велемичской церковно-приходской школы, Мозырского уезда, в гг. Киев и Чернигов летом в истекшем 1903 году. *Минские ЕВ. Отд. неоф.* № 8. 1904. С. 163–169.
61. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 26. 1904. С. 1000–1004.
62. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. 7-е испр. и по современ. дан. доп. изд. К. ; СПб. : Оглоблин, 1900. XVI, 306 с.
63. Серебряков М. На южный берег Крыма. (Воспоминания участника-руководителя экскурсии учеников Виленской 1-й гимназии 1901 года). (Оттиски из отчета Вилен. 1-й гимназии за 1900–1 уч. год). Вильна : тип. Прав Св.-Дух. Братства, 1902. 82 с.
64. Слюсар С. Т. Еволюція розвитку туристичної галузі України. *Ефективна економіка.* 2014. № 12. 2014. URL: <https://cutt.ly/8AON96m>
65. Смирнов П. Ф. Первая экскурсия студентов СПб духовной академии по России. 5 июня – 23 июля 1903 г. СПб. : Меркушев, 1903. 16 с.
66. Соловьёв И. О. протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович: очерк духовно-просветительной деятельности о. Наумовича с приложением портрета его. Москва : Унив. тип., 1893. 45 с.
67. Сургай О. Пам'ятник автору аграрної реформи. Арсеналець. 1994. 15 квітня.
68. Тарасова Н. В. Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия IV.* 2014. Вып. 1 (32). С. 45–55.
69. Тонкошкур Максим Васильевич. URL: <https://cutt.ly/JAT5EOG>
70. Уставщиков Н. Из дневника семинариста. (Экскурсия воспитанников Красноярской Духовной Семинарии во Св. Землю летом 1908 г.). *Енисейские ЕВ. Отд. неоф.* № 17. 1909. С. 15–22.
71. Федоров М. 1914. Экскурсии Калужского реального училища в 1913 году. *Русский экскурсант.* № 1. 1914. С. 80.
72. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні : навч. посіб. К. : Вища школа, 2002. 195 с.
73. Федорченко Володимир Кирилович. URL: <https://cutt.ly/NSqLpeR>
74. Харанж Д. Несколько слов об экскурсии воспитанников Кишиневской Духовной Семинарии. *Кишиневские ЕВ. Отд. неоф.* № 50. 1910. С. 1812–1814.
75. Ховалко Анна Богданівна. URL: <https://cutt.ly/QAT7Ouu>.
76. Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов, Прилукского уезда. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 24. 1903. С. 1031–1036.
77. Чернявский В. Паломничество учеников и учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киев. *Подольские ЕВ. Отд. 2.* № 27. 1903. С. 913–920.
78. Шафаров С. Ф. Киевские торжества : сочинения. Кн. 1. СПб. : Русско-славянский книжный склад, 1892. С. 303–314.
79. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волынские ЕВ. Отд. неоф.* № 25. 1903а. С. 710–723.
80. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волынские ЕВ. Отд. неоф.* № 26. 1903б. С. 748–761.
81. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волынские ЕВ. Отд. неоф.* № 27. 1903с. С. 776–791.
82. Шнейдер Е. Экскурсия воспитанниц Оренбургских женских гимназий летом 1908 года. Оренбург : Мильберг, 1909. 27 с.
83. Щеглова А. Поездка в Киев и Чернигов воспитанниц Богословской церковно-учительской школы. *Тульские ЕВ. Отдел неоф.* № 13. 1904. С. 396–408.
84. Экскурсии учеников Мариупольского реального училища, учр. В. И. Гиацинтовым, и учениц Мариинской женской гимназии в Киев, С.-Петербург и Москву: Отчет руководителя В. И. Гиацинтова. Мариуполь : Гольдрин, 1914. 31 с.
85. Экскурсия воспитанников Варшавской VI гимназии в Киев. *Варшавский епархиальный листок. Отд. 2.* № 7 1912. С. 97–101.
86. Экскурсия воспитанников Вологодской духовной семинарии 10–21 июня 1911 года. *Вологодские ЕВ. Приб.* № 17. 1911. С. 404–407.
87. Экскурсия учащихся и учащихся Елецкой соборной двухклассной церковно-приходской школы в Киев (Сообщ. учит. П. Суздальского). *Орловские ЕВ. Отд. неоф.* № 34. 1910. С. 911–913.
88. Эль К. Экскурсия воспитанников и воспитанниц Харьковского училища слепых в Киев. *Южный край.* 12 июля 1904. № 8149. С. 5.

89. Kunwar, R., raj, Karki, N. Dark Tourism: Understanding the Concept and Recognizing the Values. *Journal of APF Command and Staff College*. № 2 (1). 2019. P. 42–59. DOI: 10.3126/japfsc.v2i1.26731
90. Light D. Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management*. № 61. 2017. P. 275–301.
91. N. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 28. 1902. С. 1229–1232.
92. Sharpley R. *Shedding Light on Dark Tourism. The Darker Side of Travel*. Bristol : Channel View Publications, 2009. P. 3–22.

Kizlova A.A. THE SITES OF DARK TOURISM IN THE REPORTS ON STUDENTS' AND PUPILS' EXCURSIONS TO KYIV (THE EARLY 20TH CENT.)

The article deals with the key features of the inclusion of the sites of dark tourism in the reports on the pupils and student excursions to Kyiv in the early 20th cent. Taking into account the fact that not all reports of excursions were published, the author examined published reports of 45 groups from different localities of Russian Empire. 12 groups represented women's eparchial special schools, 8 – gymnasiums, 8 – church-parish schools, 6 – theological seminaries, 2 each – spiritual schools and real schools, 1 each – charter school, theological academy, women's church-teachers school, railway special school and special school for the blind. Askold's tomb with the church, cemetery and surrounding landscapes was an optional, but an important part of the tourist routes. Tourists did not miss the opportunity to observe the funeral or requiem service, which, in fact, is most consistent with the context of dark tourism (in its pale shade). The focuses of attention depended on the level of skills and mood of the tourists. Graves in St. Michael's Golden-Domed, St. Sophia and Dormition Cathedrals were included in the reports, depending on the organizational efforts of the group leaders and whether somebody else accompanied the group there. The (non)mention and evaluation in the reports of the graves of Z. Iskra, V. Kochubey and P. Stolypin probably depended on the authors' attitude to the named personalities. All the groups, which mentioned the burial of Z. Iskra and V. Kochubey, visited Kyiv after the celebrations of the 200th anniversary of the Poltava Battle, which probably actualized the graves as socially significant places of memory. Only the O. Drenteln's column, in terms of classification of sites of dark tourism can be considered as the «shrine». Gathering places of the beggars do not have a separate subdivision in this classification and probably were reported only in exceptional cases, but mentions of them show the tourists interest of in this aspect of life. Most of the attention in the reports is paid to purely funerary monuments. The author sees the prospect in comparison of the experience of tourists in Kyiv and other localities along the routes in the context of dark tourism.

Key words: Kyiv in the early 20th cent., tourist, excursion, Askold's grave, tombstone, cathedral.

Рамазанов Ш.Ш.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф.Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ В ІСТОРИЧНИХ ФАЙЛАХ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Події Другої Світової війни та її складова – німецько-радянська війна не втрачають значення понад 75 років після завершення і залишаються полем для складних наукових дискусій у суспільстві. Історичні уроки трагедії минулого необхідно вивчати з усіх боків і об'єктивно інтерпретувати. Європейський вибір України спонукає вітчизняних учених не ігнорувати ґрунтовні військово-історичні дослідження фахівців ближнього та далекого зарубіжжя, і результати цих об'єктивних досліджень необхідно враховувати в сучасному українському історичному дискурсі. Характеристики та оцінки зарубіжних колег важливі не лише з огляду на реконструкцію історичних подій, а й з науково-пізнавального погляду дослідження Другої Світової війни, подолання різноманітних міфів та політичних упереджень.

У ретроспективних оцінках інформація, що міститься в статті, стосується безпеки сучасної України, оскільки вона демонструє, які політичні, військові та пропагандистські інструменти може реалізувати агресор.

У статті розкривається широкий спектр проблем: політико-дипломатичні маневри СРСР і Німеччини напередодні війни, стратегічні плани РСЧА і Вермахту, події на німецько-радянському фронті в червні – грудні 1941 р., висвітлені в зарубіжній історіографії, насамперед в англо-американській та німецькій.

Автори статті дійшли висновку, що стан сучасних військово-історичних досліджень в Україні чітко контрастує з наявними зарубіжними наративами. Тому зарубіжний досвід та історичні практики колег з ближнього і далекого зарубіжжя дають змогу суттєво розширити поле наукового дискурсу, наповнити його змістовним матеріалом і, з погляду плюралізму думок, дати коректні відповіді на проблемні питання.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, німецько-радянська війна, РСЧА, Вермахт, «блискавична війна», план «Барбаросса», Голокост.

Постановка проблеми. Європейський вибір України спонукає сучасних істориків обов'язково враховувати значущий зарубіжний наратив, досвід іноземних колег, побудований на незаперечних історичних матеріалах і цікавих аналітичних розвідках. Цей науковий алгоритм доволі актуальний для сучасної України в кількох аспектах. З одного боку, виникає чудова можливість компаративно поглянути на сучасні досягнення української і зарубіжної історіографії, порівняти їх, визначити вагомні матеріали, які потрібно долучити до наукового дискурсу. З практичного боку, матеріали про минулу війну мають безпекове значення для сучасної України з погляду розуміння того, які військові, політичні, стратегічні та пропагандистські заходи може використовувати агресор. І хоча в історії не існує прямих аналогій, досвід війни і перемоги над ворогом залишається пізнавальним і значущим.

Література. Враховуючи, що градус наукової полеміки в Україні навколо подій німецько-радянської війни залишається високим, є вагомий сенс дослухатися до роздумів зарубіжних колег, наприклад українсько-канадського історика С. Єкельчика, який вважає, що в сучасних битвах за історію неможливо спиратися тільки на дві дослідницькі моделі: радянську-пострадянську (тобто, російську) чи націонал-радикальну, адже жодна з них не відповідає гуманістичним традиціям ХХІ ст. І тому ці два наративи не є єдиним способом думати про війну [15, с. 28–29]. Характеристики та оцінки зарубіжних науковців важливі не тільки з погляду реконструкції історичних подій, а і з наукових та пізнавальних перспектив дослідження Другої Світової війни.

Високу наукову активність у дослідженні історії війни виявили історики ближнього і даль-

ного зарубіжжя. За вісім післявоєнних десятиліть з'явилась значна кількість авторських творів, без яких важко уявити історіографію 1939–1945 рр. Вагомими науковими працями відзначились: В. Черчилль, Б. Ліддел-Гарт, А. Кларк, У. Ширер, О. Верт, П. Карель, Л. Дейтон, Б. Александер, Д. Гланц, Г. Якобсен, М. Гейстингс, Т. Гунчак, С. Екельчик та ін.

Мета публікації: репрезентувати найважливіші історичні реконструкції та напрацювання дослідників США, Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини, які присвятили публікації передню і початку німецько-радянської війни.

Враховуючи суперечливий характер вивчення історії Другої світової війни в Україні, автори публікації поставили перед собою два дослідницьких завдання.

1. Визначити найважливіші досягнення і результати зарубіжних істориків, провести контент-аналіз їх найбільш значущих історичних праць.

2. Проілюструвати погляди іноземних колег на найбільш подразливі і травматичні сторінки історії німецько-радянської війни, які не можна залишати за дужками сучасних історичних дискусій.

Три спеціальні методи дослідження (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-статистичний) в сукупності з загальними науковими методами (аналізу, синтезу, критичного методу) дали можливість авторам цієї публікації розглянути складні історичні події на перетинах науковості, історизму, об'єктивності, відкидаючи політичну заангажованість та особисту упередженість.

Передень німецько-радянської війни в зарубіжних нарративах. За часів Третього Рейху Г. Раушнінг був людиною з найближчого оточення Гітлера. Саме тому мав нагоду вести різноманітні записи висловлювань або виступів фюрера. Так гітлерівський високопосадовець залишив важливі свідчення щодо мотивів дій Гітлера в червні 1941 р.: сутність гітлерівської політичної та військової доктрини полягала в приєднанні до Третього Рейху територій Британської імперії, знищенні СРСР як держави з колонізацією в подальшому його теренів. Війну проти Великої Британії та СРСР нацистський лідер вважав боротьбою між двома світовими порядками, ідеями й цінностями [25, с. 340]. Прихильники концепції про превентивну війну Гітлера зазнають повного фіаско під тиском аргументів сучасного американського історика Т. Снайдера.

Американський експерт переконливо доводить, що програвши першу «Битву за Англію», Гітлер схилився до повної авантюри – нападу на СРСР, наразившись таким чином на війну на два фронти, залишивши у себе в тилу непереможну британську армію і непорушну волю Вінстона Черчилля та народів Великої Британії продовжувати боротьбу з нацизмом [26, с. 76–77]. Для об'єктивної оцінки передня й початку німецько-радянської війни вагомими є дослідження німецьких істориків. Відомий німецький історик Х. Грайнер звертає увагу на дві важливі історичні обставини, що передували здійсненню плану «Барбаросса». Обставина перша: пакт про ненапад з СРСР Гітлер розглядав як засіб збереження свободи дій на Заході. Ставився до нього як до тимчасового компромісу зі Сталіним, до того часу як випаде нагода остаточно розрахуватися з СРСР. Політичний і світоглядний антагонізм Гітлера до Сталіна ніколи не зникав, а бліцкриг проти СРСР був тільки питанням часу. Обставина друга: Гітлер максимально намагався використати віру Сталіна в непорушність радянсько-німецьких договорів, тому вимагав від свого політичного та військового оточення до 22 червня дотримуватися насамперед економічних угод з СРСР, насправді маскуючи розгортання німецьких дивізій на Сході з осені 1939 р. [10, с. 246].

День 22 червня у військових кампаніях Третього Рейху був символічним. Рік тому капітулювала Франція. Нацистська Німеччина стала повноцінним господарем Західної і Центральної Європи. Для самого Гітлера дата «22 червня» мала окультне значення. 129 років тому його кумир Наполеон Бонапарт розпочав наступ на Росію. Знаючи фінал наполеонівської кампанії, Гітлер усе одно був переконаний в успіху – стверджує відомий німецький генерал-історик Блюментріт. Посилаючись на Блюментріта, англійський військовий експерт Л. Дейтон відзначив, що фюрера тішив той факт, що група армій «Центр» вела переправу на радянський берег, де на Березині ще зберігалися інженерні споруди 1812 р. [13, с. 504].

Гітлерівський план блискавичної війни не був виключно військовим документом. Адже його політичним меседжем було висунуте завдання боротьби з московсько-єврейським більшовизмом. Дорогу до Голокосту було відкрито. Професор Оксфордського університету К. Кунц стверджує, що підготовку до «остаточного вирішення єврейського питання» нацисти розпочали за 6 років до нападу на Польщу. На вербальному рівні всі вищі посадовці Рейху були долучені до цієї справи

[18, с. 36]. Напередодні німецько-радянської війни Гітлер поставив останню крапку в «українському питанні». Німецький письменник і журналіст К. Х. Абжаген констатує, що Україна означала на цьому етапі для нацистів – лише ресурс та життєвий простір, а українські націонали могли розраховувати тільки на німецькі забаганки. Їх національна головна мета і цілі в розрахунок не бралися [1, с. 206]. Серед ключових питань історіографії Другої Світової війни відомий українсько-канадський історик Т. Гунчак акцентує на доведеному факті, що плани нацистів були відверто протилежні українським прагненням, нацисти розглядали територію України виключно як терен колоніальної експлуатації [11, с. 51].

Шлях до трагедії 1941 р. Збройні сили гітлерівської Німеччини разом з країнами-союзниками III Рейху перед нападом на Радянський Союз налічували 8,5 млн людей. А всього у східному поході нацистів брали участь 5,5 млн осіб, 47,2 тис гармат і мінометів, 4,3 тис танків, близько 5 тис бойових літаків. У Радянських Збройних Силах тільки в західних прикордонних округах перебувало 2,9 млн чоловік, 32,9 тис гармат і мінометів, 14,2 тис танків, 9,2 тис бойових літаків. А всього на червень 1941 р. без мобілізації в лавах Червоної Армії і Військово-морського флоту перебувало 4,8 млн особового складу, 76,5 тис гармат і мінометів, 22,6 тис танків, близько 20 тис літаків [17, с. 219]. Ключові посади нацистського Вермахту займали військові з високим професійним вишколом і практичним досвідом Першої світової війни і наступних військових конфліктів. До першої групи генералітету належали Кейтель, Браухич, Бок, Клюге, Клейст, Рунштедт, до другої – Йодль, Деніц, Паулюс, Гудеріан, Гот, Шернер, Модель. На військову еліту і власну волю Гітлер покладав спрогнозований успіх «бліцкригу». У червні 1941 р. «ахіллесовою п'ятою» Червоної Армії були її вищі військові кадри. Безжалісні сталінські репресії 1937–1938 рр. не тільки вибили високопрофесійних військових, а зчинили злам всього управління Збройних сил Радянського Союзу. Країні і суспільству потрібен був час, щоб на зміну розстріляним воєначальникам прийшло нове покоління полководців: Р. Малиновський, І. Черняхівський, А. Єременко, П. Рибалко, Д. Лелюшенко, К. Москаленко, П. Жмаченко, А. Гречко та ін. Важливо мати на увазі, що до нападу на СРСР нацистська Німеччина відпрацювала механізми плану «Барбаросса» під час військових кампаній в Польщі, Данії і Норвегії, Голландії, Бельгії, Люксембургу, Франції і на

Балканах. До часу Директиви № 21 про напад на СРСР, Німеччина значно посилила своє військове, економічне та стратегічне становище, фактично маючи вирішальний вплив на всю континентальну Європу. Німецькі дивізії були повністю укомплектовані військовими кадрами і бойовою технікою. Офіцерський корпус Вермахту мав серйозні традиції в тактичному, оперативному і стратегічному досвіді управління військами, ще від старої пруської військової школи [14, с. 215]. Що можна сказати про військові кадри Червоної Армії? Враховуючи бойовий досвід під час військових операцій проти Японії на Далекому Сході, трагічної «зимової війни» проти Фінляндії, участь радянських спеціалістів у подіях громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., можна підсумувати, що тільки 25 % військовослужбовців різних рангів у Червоній Армії мали бойовий досвід, 75 % особового складу такого досвіду не мали [17, с. 23]. На заміну репресованим НКВС офіцерам терміново готувалися нові командні кадри. Як визнавав начальник Військової Академії ім. М. Фрунзе генерал-лейтенант М. Хозин, з 610 слухачів Академії 1938 р. до навчання було зараховано 453 чоловіка, які мали негативні оцінки [6, с. 94–95].

Кожне німецьке ударне угруповання мало чітко побудовану структуру і план дій. Спочатку німецька авіація «хвилями» наносила потужні удари по фронту й тилах ворога. На другому етапі «бліцкригу» в бій вступала артилерія, знищуючи укріплення ворога та придушуючи його морально й психологічно, зрештою, в наступ переходили танки та самохідні гармати, за якими швидко рухалися мотопіхота, польова артилерія, машини з сухопутними частинами Вермахту, запасами боєприпасів і палива. Наступ на землі постійно координувався з авіацією, за допомогою якої вивірялися дії штабів різних родів військ та забезпечувалося прикриття від ворожої авіації. В результаті комбінованого удару авіації, артилерії, бронетанкових частин Вермахту й усіх сухопутних підрозділів відбувалося «розсічення» основних сил противника з подальшим фланговим оточенням і створення «котлів» оточення. Така тактика та стратегія німецького Генерального штабу давала можливість повністю нівелювати чисельну перевагу ворога в живій силі й техніці.

Напередодні війни радянське командування було достатньо ознайомлене зі стратегією і тактикою генералів Вермахту. На грудневій нараді вищого командного складу РСЧА в 1940 році командувач Західним особливим військовим

околом генерал-полковник Д. Павлов заявив: «Наші погляди на застосування танків виявились найбільш правильними і знайшли підтвердження в діях німецьких танкових з'єднань у Польщі й на Заході. Німці нічого не вигадали. Вони взяли те, що у нас було» [5, с. 212].

Але факт залишається фактом. Нацистська Німеччина та її союзники на 22 червня 1941 р. в повному обсязі здійснили стратегічне розгортання своїх ударних угруповань біля західних кордонів СРСР. Кожному військовому підрозділу Вермахту та СС (з'єднання, частина) були поставлені конкретні завдання на оточення чи знищення радянських військ. Щодо Радянського Союзу, то стратегічне розгортання Червоної Армії в умовах військової загрози тільки почалось. Як стверджував російський історик В. Анфілов, до 15 червня з другого ешелону й резервів Західних військових округів, яких налічувалося 32 дивізії, в райони дислокації до початку військових дій встигли прибути 4–5 дивізій. Ці заходи відбувалися під постійним тиском Й. Сталіна, який особисто втручався в справи Наркомату оборони і Генштабу. Жорстка вказівка з Кремля категорично забороняла військам укріпрайонів займати визначені за планом оборони позиції, винятком могли стати тільки охорона спецоб'єктів та їх патрулювання [2, с. 204–205]. До трагічного дня 22 червня неминуче вели дві складові: політична та військова. В умовах тоталітарної держави думка Сталіна вважалась вищою компетенцією політичного і військового керівництва країни. Кремлівський диктатор категорично відкидав повідомлення розвідок НКВС, РСЧА, ВМФ, Комінтерну, НЗС про підготовку Німеччини до нападу на СРСР. Міркування Сталіна зводились до того, що Німеччина не воюватиме з СРСР, поки не переможе Англію. Як покажуть наступні події, самовпевненість кремлівського вождя стане для країни фатальною. Аналіз європейських військових подій довів: захопивши Францію, Гітлер фактично домінував у Європі, хоча битву за Англію він безнадійно програв. Як вважав відомий історик-антисталініст Д. Волкогонов, другий великий прорахунок Сталіна полягає в царині оперативно-стратегічної галузі. Напередодні війни Наркомат оборони і Генеральний штаб на основі здобутих розвідкою матеріалів безпомилково визначив головний напрям нацистського «бліцкригу»: через Мінськ на Москву. Диктатор розкритикував задум військових: «Мені не зовсім зрозуміла установка Генерального штабу на зосередження зусиль на Західному фронті... Думаю, однак, що для німців

особливо важливий є хліб України, вугілля Донбасу. Тепер, коли Гітлер утвердився на Балканах, наймовірніше, що він готуватиме удар на Південно-Західному напрямі». Генеральному штабу було наказано переопрацювати план і доповісти його остаточний варіант [7, с. 131]. Одночасно з підготовкою нового варіанту плану за вказівки Сталіна Генеральний штаб розробив концептуальний документ «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил на Заході й на Сході на 1940–1941 роки». Основною військовою небезпекою визначалась Німеччина. У «Міркуваннях...» і плані оборони передбачалося шиккування радянських військ у три стратегічні ешелони в глибину від 100 до 300 км від кордону. Безумовно враховувався досвід Вермахту в Європі зі знищення основних сил ворога в прикордонних боях. Водночас радянське військове планування не враховувало можливості швидкого висунування другого і третього (резервного) ешелону й тилу до кордонів. За умови низької прохідності залізниць і проблем з дорогами в СРСР здійснити такий маневр швидко було неможливо. Саме ці обставини призвели до того, що з'єднання Червоної Армії в перші дні війни діяли розпорошено, а гітлерівці, створивши на напрямках головного удару чотири- і п'ятикратну перевагу над радянськими військами, одержали можливість бити їх по частинах [7, с. 132]. Британський військовий експерт Б. Ліддел-Гарт та прихильники його історичної школи стверджують, що напередодні війни радянське керівництво не мало конкретного плану на випадок нападу Німеччини. Накреслені проекти Наркомату і Генштабу визначало розгортання Збройних Сил СРСР, яке з перших годин війни стало неможливим, враховуючи активні дії Вермахту [21, с. 489–490]. Аналіз ситуації, яка склалася на радянсько-німецькому фронті з перших днів війни, не знімає відповідальності з Наркомату оборони та військового керівництва різних рівнів. Історик В. Шерстньов, посилаючись на архівну документацію, наводить звіт «Про результати перевірки бойової підготовки за зимовий період 1941 р. війська Червоної Армії», підписаний С. Тимошенко та Г. Жуковим 17 травня 1941 р. Фрагменти цього звіту напередодні війни вражають:

1. Навчання бійців і командирів відбувається відірвано від основних завдань...

2. Вогнева підготовка стоїть на низькому рівні...

3. Взаємодія родів військ ... відпрацьована недостатньо і погано.

4. Підготовка радистів до цього часу стоїть на низькому рівні.

5. Артполки ведення вогню з відкритих позицій прямим наведенням не оволоділи... [29, с. 191].

Рівень виконавської дисципліни у військах в умовах зростання військової загрози теж викликає чимало запитань. 19 червня нарком оборони С. Тимошенко наказом по військам поставив завдання з маскування аеродромів, парків машин, баз, складів, розсередження літаків на аеродромах, а також маскування артилерійських і механізованих частин. Але цей наказ з невідомих причин так і залишився невиконаним [12, с. 38]. У трагедії 1941 р. є ще одні обставини, на які історики раніше практично не звертали уваги. На думку дослідника М. Солоніна, в управлінні РСЧА існувала не тільки недоцільність і злочинна недбалість. Посилаючись на документи маршала Г. Жукова, автор натякає на роботу гітлерівської агентури й на зраду серед найвищих владних працівників. Але довести ці факти при збереженні в РФ основного масиву документів з грифом «таємно» складно [27, с. 148]. Політична короткозорість і примітивізм виявились у політико-виховній роботі з військовими. В засобах масової інформації постійно культивувалися думки, що пролетаріат Європи і, в першу чергу, німецький робітничий клас ніколи не допустить агресії проти СРСР та в випадку війни стане на захист «першої в світі державі робітників і селян» [19, с. 187]. Неже йшли жорстокі червневі бої в районі міста Львів, а бійці 8-го механізованого танкового корпусу запитували комісара Попеля: «Як почувася себе німецький робітничий клас? Чи не підняв він повстання проти Гітлера?» [24, с. 196].

Радянсько-німецький фронт у 1941 р. Радянський історичний конструкт був драматичним, героїко-патріотичним зображенням початку Великої Вітчизняної війни. Для сучасних прихильників історичного мейнстріму початковий період німецько-радянської війни дегероїчний: розтрощені на аеродромах радянські літаки, спалені вздовж доріг тисячі радянських танків і машин, нескінченні колони виснажених, морально пригнічених червоноармійців і, звісно, переможний нацистський марш на Схід по теренах Радянського Союзу. Справді, перший вогняний смерч і наступний потужний наступ Армії Вермахту для більшості радянських бійців та командирів виявився несподіваним. У документах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (КМФ-8) зберігаються протоколи допиту німцями перших радянських військовополоне-

них, які, власне, передають атмосферу першого дня війни.

«Запитання до полоненого Андрія А.: Як ти довідався, що почалася війна з Німеччиною? Відповідь: Коли німці почали бомбардувати, усі подумали, що почалася війна з Німеччиною. Але командир сказав, що цього не може бути, оскільки з Німеччиною укладено мирний договір.

Запитання до полоненого Кузьми Т.: Які завдання було поставлено – наступати, оборонятися, атакувати? Відповідь: Лейтенант сказав, що коли німці будуть наступати дати зелену ракету. Він не знав, треба наступати чи ні. Наказу не було» [цит. за: 20].

Але шок від першого удару швидко минув. І генерал-фельдмаршал Ф. Гальдер зробив перший запис у воєнному щоденнику (звернемо увагу на дату й час): «22 червня, 13.30... після першого «стовбняка» противник перейшов до активних дій» [9, с. 23].

Панорамний огляд ситуації літа – осені 1941 р. буде якісно неповним, якщо не залучити до військового аналізу німецькі джерела, які в сучасному історичному дискурсі на рівні фактів і аргументів відіграватимуть важливу роль. Гітлерівський генерал-стратег К. Типпельскірх, аналізуючи перші три тижні війни на Східному фронті, коли здавалося, що Вермахт триумфально рухається по радянських теренах, зробив тривожний для німців висновок: на 10 липня, вочевидь, окреслилася ситуація на театрі військових дій. Німецька армія здобула значних успіхів на центральному напрямку, в Білорусі, чого не можна сказати про здобутки групи армій «Північ» та «Південь». Спроба захопити Ленінград і знищити армії росіян в Україні захлинулися [28, с. 75].

Важливе місце в руйнуванні та прориві радянської системи оборони відігравали СС, які у військових здобутках конкурували з Вермахтом і мали переваги у вишколі, всіх видах озброєння та іміджі «непереможних». Війська СС брали участь у всіх найбільш значущих битвах літа – осені 1941 р. в Україні. На окупованих радянських територіях вони наочно уособлювали нацистський «новий порядок», коли разом з айнзацгрупами СС брали участь у масових вбивствах мирного населення, злочинах проти людства і людяності. Англійський історик-ослідник Р. Батлер, чий відомі праці з історії військ СС побудовані на беззаперечному джерельному матеріалі, звертає увагу на те, що безжалісні дії вояків Гітлера спричинили вибух партизанської війни на початковому етапі німецько-радянської війни.

І цей «новий фронт» становив смертельну небезпеку для німців [3, с. 53].

Справді, влітку – восени 1941 р. з'являться перші накази генерал-фельдмаршала В. Кейтеля про боротьбу з рухом Опору на окупованих територіях. «Мала війна», як називав Кейтель партизанський рух, через рік перетвориться на велику «лісову війну» проти німців [16, с. 308].

Важливі висновки й узагальнення наводять німецькі історики. Вони, власне, визнають, що з початком нацистської навали на СРСР у тилу Вермахту швидко формувалися партизанські загони, які нападали на ешелони, мости, склади боєприпасів, лінії зв'язку та німецькі підрозділи. Так, партизани перетворилися на неочікуваного, небезпечного ворога, який ніякими військовими планами до початку війни не прорахувався [4, с. 138].

Для об'єктивного осмислення трагічних подій 1941 р. і вірних авторських висновків мають вагомий історичний сенс роздуми над минулим відомого американського політика і державного діяча М. Олбрайт: «Відстані і клімат дали вирішальну стратегічну перевагу. Кожна миля заглиблення німців уперед подовжувала їхні шляхи постачання, а кожний тиждень, що минав, приносив короткі дні, холодніші вітри, більше дощу, а від жовтня – й снігу. Коли розвіялася несподіванка нападу воїни Третього Рейху вперше опинилися в справжній битві» [22, с. 108]. Є ще одна важлива деталь, на яку не можна не звернути увагу. В середині 1930-х рр. на гіпотетичне запитання «Кому буде допомагати Велика Британія на випадок війни між Німеччиною та СРСР?» майбутній британський лідер В. Черчилль відповів: «Ми будемо допомагати і виступимо на боці жертви агресії». З початком гітлерівського нападу на СРСР Вінстон Черчилль розвернув Англію в бік підтримки Радянського Союзу, тим самим поклавши початок створенню Антигітлерівської коаліції [8, с. 333–334]. 8 липня 1941 р. в особистому посланні радянському керівництву британський прем'єр висловив захоплення безпрецедентною мужністю та героїзмом, які Чер-

вона Армія проявила в опорі «неспровокованому та безжалісному вторгненню нацистів» [23, с. 17].

Висновки. Військово-історичний наратив, до якого долучилися зарубіжні дослідники, є важливим фундаментом для розуміння першого періоду німецько-радянської війни і займає вагоме місце в сучасному дискурсі полі.

Гітлерівський Вермахт перевершив РСЧА у військово-стратегічному плануванні бойових дій, випередив у розгортанні своїх ударних угруповань, у матеріально-технічному забезпеченні потреб армій, у комплектуванні бойових частин досвідченими, з професійним досвідом, кадрами.

Вся правда про трагедію 1941 р. полягає в тому, що Червона Армія зустріла гітлерівську навалу без загального військового плану, як на випадок можливого упереджувального удару по німецьких військах, котрі сконцентрувалися на польських теренах, без плану стратегічної оборони, якщо ворог наважився б раптово напасти на СРСР. Масовий випуск офіцерських кадрів навчальними військовими закладами напередодні війни не зміг відновити радянський офіцерський корпус, який загинув під час сталінських репресій 1937–1938 рр.

Плануючи напад на СРСР, гітлерівські стратеги припустилися фатальних помилок. План «Барбаросса» не враховував реального політичного і військового потенціалу Радянського Союзу та мобілізаційні можливості країни. Поза планом залишалися географія війни, довжина території СРСР та особливості клімату. Значна частина радянського суспільства з болем і гіркотою зустріла звістку про початок війни, передчуваючи горе, яке несе нацистська навала, стала на захист рідної землі всупереч прогнозам генералів Вермахту. Військова і расова політика Третього Рейху були своєрідним каталізатором піднесення антинацистського руху Опору. В червні 1941 р. Гітлер зазнав геополітичної поразки, коли на підтримку Радянського Союзу виступили уряди США та Великої Британії. Ця подія остаточно змінила характер Другої Світової війни на визвольну і справедливу з боку всіх волелюбних народів антигітлерівської коаліції.

Список літератури:

1. Абжаген К. Х. Адмирал Канарис. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 384 с.
2. Анфилов В. Дорога к трагедии сорок первого года. М. : А. Копов, 1987. 304 с.
3. Батлер Р. История пятой дивизии СС «Викинг» 1941–1945. М. : Хранитель, 2006. 192 с.
4. Блейер В., Дреслер К., Ферстер Г., Хасс Г. Германия во Второй мировой войне. М. : Воениздат, 1971. 432 с.
5. Бобылев П., Бокарев В., Липицкий С. и др. Советские вооруженные силы. Вопросы и ответы. Страницы истории. М. : Политиздат, 1987. 416 с.

6. Винниченко М., Рунов В. «Линия Сталина» в бою. М. : Яуза, Эксмо, 2000. 352 с.
7. Волкогон Д. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. У 2 кн. Кн. 2. К. : Політична література України, 1990. 671 с.
8. Галушка А. Черчилль. Великие личности в истории. Харьков : Клуб семейного досуга, 2019. 352 с.
9. Гальдер Ф. Военный дневник. 22.06.1941–24.09.1942. М. : Олма-Пресс, 2004. 650 с.
10. Грайнер Х. Военные компании Вермахта. Победы и поражения 1939–1943. М. : Центрполиграф, 2011. 383 с.
11. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни : збірник статей. К. : УВС ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.
12. Дайнес В. 1941 год. Победы. М. : Яуза, Эксмо, 2009. 576 с.
13. Дейтон Л. 2000. Вторая Мировая война: ошибки, промахи, потери. М. : Эксмо-Пресс, Эксмо-Маркет. 672 с.
14. Деметр К. Германский офицерский корпус в обществе и государстве 1650–1945. М. : Центрполиграф, 2007. 383 с.
15. Єсельчик С. Український досвід Другої світової війни. К. : Медуза, 2020. 268 с.
16. Кейтель В. Размышления перед казнью. Смоленск : Русич, 2000. 608 с.
17. Кривошеев Г., Андроников В., Буриков П. и др. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. М. : Олма-Пресс, 2001. 608 с.
18. Кунц К. Совесть нацистов. М. : Ладомир, 2000. 398 с.
19. Лазаров В. 22 июня 1941. Другата версия. Велико-Търново. Абагар, 2000. 463 с.
20. Левітас Ф. В ті червневі дні. *Київський вісник*. 22 червня 1991.
21. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. М. ; СПб. : АСТ, 1999. 656 с.
22. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. К. : Форс Україна, 2019. 352 с.
23. Переписка Председателя Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. 1976. Т. 1. М. : Политиздат. 471 с.
24. Поздеева Л. Война и общество в XX веке. Кн. 2. М. : Наука, 2008. 676 с.
25. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. М. : МИФ, 1993. 382 с.
26. Снайдер Т. 20 уроков XX века. О тирании. М. : АСТ, 2018. 192 с.
27. Солонин М. 22 июня: Анатомия катастрофы. М. : Яуза, Эксмо, 2011. 480 с.
28. Типпельскирх К., Киссельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй Мировой войны. Выводы побежденных. СПб. ; М. : Полигон, 1998. 634 с.
29. Шерстнев В. Трагедия сорок первого года. Документы и размышления. Смоленск : Русич, 2005. 528 с.

Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L. JUNE 22, 1941 IN THE HISTORICAL FILES OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The events of World War II and its component – the German-Soviet War do not lose their significance more than 75 years after its end and remain a field for fraught scientific debate in the society. Historical lessons of the past tragedy must be studied from all angles and interpreted objectively. The European choice of Ukraine stimulates the national scientists not to ignore thorough military historical research of the specialists from near and far abroad, and results of this objective studies must be taken into consideration in the contemporary Ukrainian historical discourse. Characteristics and evaluations of the foreign colleagues are not only important in view of reconstruction of the historical events, but also from the scientific and cognitive perspectives of research of World War II, overcoming various myths and political prejudices.

In retrospective evaluations, the information contained in the article concerns security of the contemporary Ukraine, as far as it demonstrates what political, military and propaganda tools can be implemented by an aggressor:

The article reveals a wide range of problems: political and diplomatic maneuvers of the USSR and Germany on the eve of the war, strategic plans of the Workers and Peasants' Red Army and the Wehrmacht, events on the German-Soviet front in June-December 1941, which are covered in foreign historiography, first of all, in the Anglo-American and German one.

The authors of the article made the conclusion that the science of contemporary military-historical research in Ukraine clearly contrasts with the existing foreign narratives. Therefore, foreign experience and historical practices of the colleagues from near and far abroad enable to expand drastically the field for scientific discourse, to fill it with the meaningful material and from the point of pluralism of opinions, to give the right answers for the problematic issues.

Key words: foreign historiography, german-soviet war, the WPRO (Workers' and Peasants' Red Army), Wehrmacht, «lightning war», «Barbarossa» plan, Holocaust.

Руденко Ю.М.

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ЧЕРКАЩИНІ: РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА РОЗСЕЛЯННЯ

У статті на основі джерельної та літературної бази висвітлено методи здійснення суцільної колективізації на території Черкащини – розкуркулення та розселяння.

Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, фахової відповідальності, логіко-системний та порівняльний аналіз. Застосовуються методи синтезу, систематизації, узагальнення, опрацювання джерел.

Досліджено, що конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким село залишилося без запасів, цілеспрямовано привела українське селянство до Голодомору 1932–1933 рр. Радянська влада своїми діями провокувала конфронтацію на селі, приводила до загострення ситуації в цілому. Економічна політика сталінського режиму позбавляла селян головного – продовольства, можливості прогнати великі родини. Щоб забрати хлібні запаси все майно селян усуспільнювалося. Насильство над селянами набувало різних форм: фізичні знущання, грабунок майна селян, наруга над жінками, погрози, відверте обдурювання та ошуканство, наруга над релігійними віруваннями, погрози розкуркулення, вилучення майна, обіцянки зменшити податки, знущання над одноосібниками, погрози оголосити їх ворогами радянської влади, арешти і вислання на північ. За невиконання плану селянина звинувачували в антирадянській діяльності, у зриві виконання державного плану хлібозаготівель, заарештовували і судили як ворога народу, а господарство розкуркулювали. Насильницька колективізація природно викликала серйозний опір селянства, який набув різноманітних форм і проявів, нерідко жорстокості. Політична лояльність стала основним чинником у визначенні списку депортованих родин. Сільська місцева влада намагалась позбутися тих селян, які в умовах нової економічної політики після отримання землі власною працею досягли певного рівня добробуту. Методи створення колгоспів, організація виробничого процесу, оплата заробітної плати, ставлення до колгоспників як до неоплачуваної робочої сили та використання знярядь державного терору призвели до страху перед державною владою, подальшої покірності майбутніх поколінь.

Ключові слова: Черкащина, суцільна колективізація, радянська влада, розкуркулення, розселяння.

Постановка проблеми. Політичні репресії – трагічне явище новітньої історії України, дослідження якого тривалий час знаходилося під забороною. Значна частина раніше заборонених матеріалів пов'язана з причетністю радянських каральних органів до колективізації українського села та організації хлібозаготівельних кампаній, які супроводжувалися масованою терористичною діяльністю проти селян і призвели до мільйонних жертв. Суцільна колективізація була справжньою громадянською війною, нав'язаною суспільству радянською державою.

Комуністична тоталітарна система обрала ворогів за класовою ознакою – заможні верстви населення. Тоталітарний режим застосовував на першому етапі репресій політику соціального виключення. Влада вдавалася до видання законодавчих актів, які значно обмежували, а то і позбав-

ляли прав громадян. Особливе місце в політиці влади зайняло селянство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення методів здійснення колективізації на Черкащині тривалий час залишалось поза увагою науковців. Тому всебічне дослідження і систематизація знань про цей аспект суспільного та соціально-економічного життя вбачаються цілком вмотивованими. Основу джерельної бази склали матеріали Державного архіву Черкаської області [3; 4; 5; 6; 7], що дозволило з'ясувати основні методи колективізації у досліджуваному регіоні, зокрема розкуркулення та розселяння. У дослідженні спираємось на опубліковані джерела «Збірник матеріалів і документів. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933» [8], «Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [9],

«Реабілітовані історією. Черкаська область» [12]. Використовуємо і матеріали періодики, зокрема статті М. Пономаренка [11] та Й. Сталіна [14].

Варто відзначити, що в сучасній історіографії зростає інтерес до проблеми, яка досліджується. У нинішніх наукових роботах розглядаються як загальні питання цієї теми, так і окремі її аспекти. Так, спираємось на праці істориків І. Городинця [1], Т. Григоренко [2], В. Рубана [13].

Мета дослідження полягає в розкритті методів здійснення суцільної колективізації на Черкащині, зокрема розкуркулювання та розселення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фактичне здійснення суцільної колективізації передбачало перехід від товариства спільного обробітку землі до артільного землеробського товариства, що забезпечувало вищий рівень усупільнення засобів виробництва. Проте запропоновані радянським керівництвом способи і темпи завершення колективізації не дали часу та можливості переконати селян в ефективності колективного господарювання [13].

27 червня 1929 р. ВЦВК та РНК РСФСР ухвалили «Постанову про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» [9]. Коли сільський комітет ухвалював план хлібозаготівель і розповсюджував його між господарствами, місцеві ради повинні були вжити заходів щодо тих господарств, які не виконували своїх зобов'язань [10, с. 503].

Величезний тиск держави на селян мав певні наслідки. На початку жовтня 1929 р. в Україні в колгоспах було 477 тис. селян проти 173 тис роком раніше. 7 листопада 1929 р. в «Правді» була опублікована стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому» [14]. Й. Сталін, маніпулюючи даними про частку колективізованих селян, зробив висновок: «...мова йде про докорінний перелом у розвитку нашого землеробства від дрібного і відсталого індивідуального господарства до великого і передового колективного землеробства» [10, с. 504].

Наприкінці січня 1930 р. комісія політбюро ЦК на чолі з В. Молотовим розробила конкретний механізм розкуркулення. Рішення політбюро розділило всіх заможних селян на три категорії. До першої категорії належав актив контрреволюційних куркулів, які мали бути негайно ліквідовані шляхом розстрілу чи ув'язнення у концтаборах. Другу категорію складали інші елементи активу куркулів, які мали бути вивезені у віддалені райони Радянського Союзу. Третя категорія – ті, хто залишився в районі постійного проживання.

Класифікацію розкуркулюваних проводили місцеві органи влади. В Україні планувалося заслати до концтаборів 15 тис заможних селян, а вислати – від 30 до 35 тис куркулів. Конфісковане майно передавалося колгоспам. В Україні планувалося здійснити колективізацію до осені 1931 р. або до весни 1932 р. [10, с. 505].

На селянські господарства накладали великий план продажу хліба державі. За невиконання плану селянина звинувачували в антирадянській діяльності, у зриві виконання державного плану хлібозаготівель, судили, як ворога народу, а господарство розкуркулювали [8].

Незважаючи на чисельні випадки опору колективізації, все ж на 10 березня 1930 р. в Уманській окрузі було колективізовано 86,1 % господарств, а в Шевченківській окрузі – 87 % [2, с. 416].

На початку суцільної колективізації на території Коврайської сільської ради Гельмязівського району було створено 5 колгоспів. Ще наприкінці 1920 р. місцева біднота об'єдналася в сільгоспкомуну «Іскра». Через деякий час на її базі виник колгосп ім. М. Калініна. У 1928 р. в с. Коврай утворилися перші колективні господарства: в с. Коврай I у 1928 р. створено ТСОЗ, організаторами і керівниками якого були М. Москаленко та І. Різник. Через рік новостворений колгосп і ТСОЗ об'єдналися в одне господарство. У 1929 р. бідняки і середняки об'єдналися в артіль «Дружба», очолили її М. Гайдай, згодом Я. Кравченко. Колгосп «1 травня» очолив П. Мотренко. 1928 р. в с. Коврай II організовано ТСОЗ, яке проіснувало 1 рік. На його основі у 1929 р. створено колгосп «Вільне життя», головою колгоспу став А. Різник. В роки суцільної колективізації на х. Дубинка створена артіль «Більшовик», пізніше – колгосп «Червона зірка», голова колгоспу Р. Харченко, а на х. Леонівщина – колгосп імені Т. Шевченка, який очолив В. Зоря [11, с. 3].

Частина сільської бідноти добровільно вступала до колгоспу. Отримавши землю від радянської влади в період НЕПу, їх господарства перетворилися в господарства середняків. За матеріалами кримінальної справи Й. Різник мав у власному користуванні сівалку, жатку, молотарку, січкарню, борони, плуга. Одержував урожай зерна по триста пудів з десятини. У господарстві було 6 коней. Прибуток приносили жеребці, вирощені на власних грядках овочі та фрукти, які продавалися в Золотоноші на ярмарку. Власної землі було 8 десятин, брав у оренду землю в банку. Брат Й. Різника, О. Різник, у 1895 р. одружився і отримав посаг від дружини – вітряк, який

надавав послуги жителям не тільки коврайської округи. У роки НЕПу потужність вітряка стала сильнішою. Наймав двох мірошників. Вітряк був надійним, вкритим залізом. Добрі прибутки отримувал від пасіки – 200 вуликів у стовбурах дерев і триста рамкових вуликів. Селянин не міг уявити, як жити без землі і господарства [3, с. 2–4].

У боротьбі проти куркульства місцева влада ярлик куркуля присвоювала багатьом господарствам середняків і навіть бідняків. Родину Я. Чижика, розкуркулили тільки через те, що хата була вкрита листами заліза. Хату влада відібрала і облаштувала в ній контору колгоспу. Господар звинувачувався і у невиконанні плану хлібозаготівлі. Навіть газета «Коллективіст Гельмязівщини» звинувачувала його у саботажі. Стаття мала промовисту назву «Куркуль Чижик зриває хлібозаготівлі»: «Чижик Яків Антонів, примазавшись до колгоспу «Серп і молот» веде розкладницьку роботу, внаслідок чого на зборах колгоспу частина несвідомих колгоспників виступила проти прийняття плану хлібозаготівлі» [11, с. 4].

Щоб залякати селянство і примусити вступати у колгоспи в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. розпочалися масові виселення, арешти кращих селян-хліборобів і судові процеси. Багато родин із с. Коврай вислано на Соловки, Колиму, в Сибір, Середню Азію. Їх господарства були повністю пограбовані комуністичною владою.

Для виселення куркулів були розроблені таємні інструкції, якими регламентувалося, хто буде займатися виселенням. Із оперативного наказу № 44722 по ГПУ УСРР про дії військ ГПУ під час операції по виселенню куркулів із районів суцільної колективізації від 11 лютого 1930 р.: «Приказываю: Для выполнения этого задания привлечь: 1. На селе: а) партийцев: путем мобилизации через соответствующие парторганы, б) комсомольцев, в) батрачество, г) проверенных групп бедняцкого населения. Милицию на селе к этой работе не привлекать. 2. В районных центрах сплошной коллективизации сформировать особые отряды в составе: а) мобилизованных вооруженных партийцев, б) мобилизованных вооруженных комсомольцев» [12, с. 31].

У ДАЧО зберігаються кримінально-судові справи жителів с. Коврай, які були репресовані у 1937–1938 рр. У матеріалах справ, зокрема в анкетах засуджених, знаходиться інформація про виселення їх родин у віддалені місця у 1929–1930 рр. Які ж офіційні звинувачення висувало слідство непокірним селянам? Так, Х. Борщ звинувачувався у співпраці із загонами гетьманців,

належності до організації хліборобів-власників, в експлуатації найманої праці, участі у волинках, розкладницькій роботі серед колгоспників та контрреволюційній агітації. Звинувачувався у розвалі колгоспу в 1930 р. Як «кулак» був висланий за межі села [4, с. 3–4].

Серед засуджених О. Горьовий. Йому кримінували участь у волинках, заняття спекуляцією, вороже ставлення до заходів радянської влади. Був висланий за межі Шевченківської округи [5, с. 2].

М. Москаленко у 1930 р. висланий за межі Шевченківської округи за відмову записуватися в колгосп, знищення особистого саду, який не хотів передавати в колективну власність, за участь у розгромі колгоспу «Серп і молот», захопленні посівного матеріалу, тяглової сили та сільгоспінвентарю. «Высказывался против советских порядков, обзывал наглой похабной руганью руководителей партии и советской власти». За результатами протоколу допиту свідка Г. Різника «в 1918–1920-х гг. состоял в банде Григорьева, занимался разложением труддисциплины и вредительством». У Постанові по обранню запобіжного заходу вказано, що М. Москаленко «обвиняется в преступной деятельности, выражающейся в том, что будучи в селе Каврай проводил подрывную контрреволюционную деятельность, в направлении свержения существующего строя, занимался антисоветской агитацией и высказывал террористические тенденции по отношению к активу села» [6, с. 2–5].

За «підригну діяльність» було виселено із села і К. Неруха. В довідці, виданій головою Коврайської сільської ради, зазначається, що він мав велике господарство, застосовував найману працю, систематично експлуатував бідноту, висловлювався проти виконання державних завдань хлібозаготівлі, держпозики. Займався спекуляцією, за що позбавлявся виборчих прав. Батько його дружини був організатором хліборобів-власників в часи гетьманства, а брати дружини перебували в складі чорних загонів гайдамаків, катували сільську бідноту. Матеріали справи К. Неруха засвідчують, що він звинувачувався у «распространении контрреволюционных слухов о войне и перевороте советской власти» [7, с. 2–5].

Про факт виселення за межі с. Коврай розкуркулених родин нагадує і сьогодні Куркульський яр, який знаходиться на околиці села. Виселенці вирили там землянки, утеплювалися, хто як міг, і, фактично, голодували. А, як засвідчено у спогадах жителів села, «активісти і туди навідувалися, щоб переконатися, що у них немає хліба».

Сигналом-попередженням приходу активістів був стукіт у металеву кружку [11, с. 4].

Дослідивши причини репресій жителів села у 1938 р., можна зробити висновок про те, що всі засуджені – колишні «куркулі»-виселенці, всі повернулися в село без дозволу влади. Вони були незручними місцевій владі, оскільки не сприймали її дій і підбурювали інших жителів не коритися заходам радянської влади. Єдиним способом позбавитися непокірних селян були репресії.

У списку колишніх дідачів та великих землевласників по Гельмязівському району, за рішенням місцевої влади (розпорядження № 1121/т від 10.10.1929) підлягали виселенню за межі Шевченківської округи жінки з родинами (12 родин), які до революції мали великі ділянки землі. Проте в період від революції до початку суцільної колективізації у них було відібрано значну кількість десятин. На виселках землю наділяли найгіршу, найбільш непридатну для вирощування сільськогосподарських культур [12, с. 64–65].

На засіданні Петрівського (Городищенського) райвиконкому, що відбулося 23 березня 1930 р., розглядалося питання «Про план розселення куркульських господарств в межах Петрівського району». Постановою визначили три виселки: «Перший виселок в селі Моринцях, урочище «Воли», що знаходиться від села Моринець на віддалі біля п'яти кілометрів, має хвилясті схили ґрунтів, глину та пісок на 16 господарств із сіл Вільшана, Воронівка, Вербівка» [12, с. 32].

Аналіз майна розкуркулених селян Черкащини згідно протоколів районних та окружних виконкомів, здійсненого на основі справ ДАЧО, показав, що переважна більшість мала одну-дві корови, пару коней, 2–4 сотки землі, мінімальний набір сільськогосподарського інвентарю та продуктів харчування, кормів для худоби та господарських будівель. Це дозволяло утримувати сім'ю, що складалася переважно з представників трьох поколінь [12, с. 44].

Але для того, щоб потрапити у списки розкуркулених, потрібно було мати не тільки хороше господарство. Політична лояльність стала основним фактором у визначенні списків депортованих сімей. Сільська місцева влада намагалася позбутися селян, які в умовах нової економічної політики власною працею досягли певного рівня заможності [13].

До 1931 р. в Україні ліквідовано понад 352 тис «розкуркулених» господарств, тобто близько 1,5 млн осіб позбулися своєї власності [2, с. 421].

Декого із селян за відкритий спротив колективізації, звинувачуванні у торгівлі хлібом засуджу-

вали на різні строки у виправно-трудова табори. М. Городинець, жительку с. Безпальче 1911 р.н., було засуджено народним судом Гельмязівського району 16 грудня 1931 р. за ст. 58 ч. 2 КК УРСР на чотири роки виправно-трудова таборів і після відбуття міри покарання з поразкою в правах на 3 роки. Міру покарання відбувала в Північних і Далеко-східних таборах [1, с. 30].

До селян, які відверто висловлювались проти вступу в колгосп, застосовували катування і тортури. Їх здійснювали односельці, які вступили у буксирні бригади, притесалися до сільських активістів. М. Сидорець згадує: «Мій батько С. Сидорець не хотів вступати до колгоспу. Активісти його забрали в штаб, вдягнутого загнали під піч, потім після нього ще декілька чоловік, побили так, що не можна було поворухнутися і підпіччя заткнули соломою – ось один з методів катування» [1, с. 54].

Більшість катувань відбувалася в сільських радах. У с. Безпальче катуванням займалися «буксири» з сусіднього села Жорнокльови. М. Сидорець не раз з іншими підлітками ходив до сільради, заглядав у вікна з цікавості, бо звідти було чути страшні крики. Били жорстоко, закладали пальці рук чи ніг між дверима та одвірками, трошили кінцівки рук і ніг, запихали в рот тіпані коноплі, виривали зуби. Ще й досі жителі с. Безпальче, згадуючи свої родини, які пережили колективізацію, хрестяться і просять помилування у Бога за безчинства влади [1, с. 54]. І. Городинець: «Такого як у Безпальчому, мабуть ніде не було. Кива Ф.Ю. застрелена уповноваженим Гельмязівського РК КП(б) в приміщенні Безпальчівської сільської ради. Мого діда, П. Городинця, привели до штабу – не злякали ні погрозами, ні катуваннями – відпустили. Потім наздогнали, повалили гуртом на землю і били до того часу, поки не вбили. Через місяць прийшли до матері. Знову допит: «Де заховала хліб?». Її розділи, здерли взуття, залишилась в одній натільній сорочці і вивели на подвір'я. Там пробула всю ніч, а коли відкрили вранці двері, вона була неприємна». В своїй книзі «Війна проти власного народу» І. Городинець опублікував список жителів с. Безпальче, які закатовані насмерть сільськими активістами в 1932–1933 рр. У списку 12 осіб, з них «Сморшок Тетяна Терентіївна похоронена живою» [1, с. 57].

Доведені до відчаю селяни засипали численними скаргами Харків, Москву. Щоб якимось «розрядити» обстановку, влада вдалася до обману. Навіть були організовані відкриті судові процеси

над «організаторами» перегибів. Типовим прикладом цього є так звана «Драбівська справа». Керівники Драбівського району і окремих населених пунктів цього ж району були віддані суду. Виїзна сесія Найвищого суду Української РСР в період 18–26 червня 1932 р. розглянула матеріали по притягненню до кримінальної відповідальності керівників району за допущені порушення і перекручення партії в ході колективізації. До суду було притягнуто 34 чол., з них заарештовано до суду 25 чол. [1, с. 40–41].

Висновки. Опрацювавши наявну джерельну та літературну базу, ми дійшли до висновків, що конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким село залишилося без запасів, цілеспрямовано привела українське селянство до Голодомору 1932–1933 рр. Радянська влада своїми діями провокувала конфронтацію на селі, привела до загострення ситуації в цілому. Економічна політика сталінського режиму позбавляла селян головного – продовольства, можливості прогнати великі родини. Щоб забрати хлібні запаси все майно селян усупільнювалося. Оскільки селяни не бажали об'єднуватися, їх треба було примусити це зробити.

Насильство над селянами набувало різних форм: фізичні знущання, грабунок майна селян,

наруга над жінками, погрози, відверте обдурювання та ошуканство, наруга над релігійними віруваннями, погрози розкуркулення, вилучення майна, обіцянки зменшити податки, знущання над одноосібниками, погрози оголосити їх ворогами радянської влади, арешти і вислання на північ. За невиконання плану селянина звинувачували в антирадянській діяльності, у зриві виконання державного плану хлібозаготівель, заарештовували і судили як ворога народу, а господарство розкуркулювали. Насильницька колективізація природно викликала серйозний опір селянства, який набув різноманітних форм і проявів, нерідко жорстокості.

Політична лояльність стала основним чинником у визначенні списку депортованих родин. Сільська місцева влада намагалась позбутися тих селян, які в умовах нової економічної політики після отримання землі власною працею досягли певного рівня добробуту.

Методи створення колгоспів, організація виробничого процесу, оплата заробітної плати, ставлення до колгоспників як до неоплачуваної робочої сили та використання знарядь державного терору призвели до страху перед державною владою, подальшої покірності майбутніх поколінь.

Список літератури:

1. Городинець І. Війна проти власного народу. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2008. 158 с.
2. Григоренко Т. Селянський опір насильницькій колективізації та розкуркулюванню на Черкащині 1920–1930 рр. Реабілітовані історією. Черкаська область. У 27 томах. Книга десята / ред. П.М. Жук, В.І. Захарченко, С.І. Кривенко, В.Г. Рубцова, В.О. Давиденко. Черкаси : «ІнтролігаТОР», 2017. 640 с.
3. ДАЧО. Ф. Р-5685. Оп. 1. Спр. 6879. 29 арк.
4. ДАЧО. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 6743. 25 арк.
5. ДАЧО. Ф. Р-5627. Оп. 1. Спр. 2358. 26 арк.
6. ДАЧО. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 6876. 26 арк.
7. ДАЧО. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 6878. 29 арк.
8. Збірник матеріалів і документів. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1930.php>
9. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних комісарів УРСР, Народний комісаріат юстиції. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с. URL: <http://irbisnbuv.gov.ua/dlib/item/0000180>
10. Литвин В. Історія України : підручник. К. : Наукова думка, 2006. 728 с.
11. Пономаренко М. Каврай. *Златокрай*. № 48. С. 3–4.
12. Реабілітовані історією. Черкаська область. У 27 томах. Книга дев'ята / ред. П.М. Жук, В.І. Захарченко, С.І. Кривенко, В.Г. Рубцова, В.О. Давиденко. Черкаси : «ІнтролігаТОР», 2016. 640 с.
13. Рубан В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2018. 260 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ruban_Volodymyr/Nastroi_ta_povedinka_selianstva_Podillia_naprykintsi_1920-kh_pochatku_1930-kh_rr/
14. Сталін Й. Рік великого перелому. *Правда*. 1929. 7 листопада. URL: <http://litopys.com.ua/encyclopedia/tempi-kolektiv-zats/-stattya-velikiy-perelom/>

Rudenko Yu.M. METHODS OF IMPLEMENTATION OF TOTAL COLLECTIVIZATION IN CHERKASY REGION: DEKULAKIZATION AND DEPEASANTIZATION

Using the source and literature base, the article highlights the methods of total collectivization in Cherkasy region – dekulakization and depeasantization.

The methodological basis of the study is based on the principles of objectivity, professional responsibility, logical-systematic and comparative analysis. Methods of synthesis, systematization, generalization, processing of sources are used.

It is established that the confiscation policy of the Soviet government, first of all the introduction of a system of emergency measures due to which the Ukrainian peasantry were robbed of all reserves, purposefully caused the Holodomor of 1932–1933. Actions of the Soviet authorities provoked confrontations in the villages, as well as caused overall deterioration. The economic policy of the Stalinist regime deprived the peasants of the vital thing – the food, and the opportunity to feed large families. All property of the peasants was socialized in order to take away grain supplies. Violence against peasants took various forms: physical abuse, looting of peasants, abuse of women, threats, outright deception, abuse of religious beliefs, threats of dekulakization, seizure of property, promises to reduce taxes, abuse of individuals, threats to label them as enemies of the people, arrests and deportations to the north. Failure to implement the plan resulted in accusation of anti-Soviet activities, failure to implement the state plan of grain procurement led to arrests and tries as an enemy of the people, and dekulakization of the property. Violent collectivization naturally provoked massive resistance from the peasantry, which took various forms and manifestations, oftentimes led to cruelty. Political loyalty has become a major factor in determining the list of deported families. Rural local authorities tried to get rid of those peasants who, under the new economic policy, achieved a certain level of well-being after obtaining land through their own labor. Methods of creating collective farms, organization of the production process, payment of wages, treatment of collective farmers as unpaid labor, as well as the tools of state terror led to the fear of state authority, and further obedience of future generations.

Key words: *Cherkasy region, continuous collectivization, Soviet authorities, dekulakization, depeasantization.*

Уварова О.О.

Одеський національний медичний університет

МІСЬКИЙ ГОЛОВА ОДЕСИ КОСТЯНТИН ПАПУДОВ: БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ, КОМЕРЦІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Стаття присвячена висвітленню біографічних відомостей та діяльності у сферах комерції та громадського життя одеського негоціанта, міського голови, почесного громадянина Костянтина Фотійовича Папудова, який увійшов до історії Одеси як один з найзаможніших та найвпливовіших грецьких купців міста. Дотримуючись просопографічного підходу та біографічного методу історичних досліджень, автором представлено життєвий шлях грецького іммігранта К. Ф. Папудова, його родинне коло та широку суспільну діяльність у м. Одесі. Використовуючи історико-критичний метод під час роботи з архівними джерелами та літературою, було проведено верифікацію інформації щодо родинного походження К. Ф. Папудова і його спорідненості з одеською купецькою родиною Папудогло. На думку автора, К. Ф. Папудов не був прямим нащадком Г. Ф. Папудогло, як на це вказують деякі літературні джерела інформації. У результаті дослідження висвітлено насичену комерційну та громадську діяльність К. Ф. Папудова, а саме – його перебування у різні роки у складі низки організацій, комітетів, рад, страхових контор тощо. Наголошено, що К. Ф. Папудов серед інших стояв біля витоків економічного розвитку Одеси та брав участь у процесі формування міського самоврядування: окрім перебування на посаді міського голови, пізніше входив до складу Комітету для складання детального проекту Положення для міського громадського управління Одеси, яке у 1860-х рр. стало кроком вперед у розвитку місцевого самоврядування. Представлено відомості про потужну торгівельну діяльність К. Ф. Папудова, яка на рівні одеської топоніміки зумовила збереження пам'яті про нього до теперішнього часу. Укладено сімейне коло К. Ф. Папудова і простежено родинні зв'язки його нащадків з родами Скаржинських, Миклашевських, Мартинових, Нахічеванських. У висновках відзначено, що підприємницький хист зумовив фінансову заможність К. Ф. Папудова, родинні зв'язки збільшили її, громадська діяльність спонукала докладати зусиль у сфері місцевого самоврядування Одеси. На прикладі життя та діяльності К. Ф. Папудова можна простежити суспільне та економічне зростання грецьких іммігрантів в Одесі у XIX ст.

Ключові слова: Костянтин Папудов, купецтво Одеси, греки Одеси, історія місцевого самоврядування, просопографія.

Постановка проблеми. Протягом усього XIX ст. грецькі переселенці брали активну участь в економічному, адміністративному і культурному розвитку Одеси. Можливості, які надавало молоде портове місто, вабили до нього багатьох іммігрантів. Порівняно нечисленна, але помітна діяльністю своїх представників у сфері торгівлі, грецька громада Одеси залишається об'єктом наукових досліджень вже декілька десятиліть. Але навіть наявний доробок поки що не висвітлив низку питань щодо активностей і заслуг окремих її представників. Один з них – Костянтин Фотійович Папудов (1797/8 – 1879) – купець 1-ої гільдії, який очолював один з провідних у зерновому експорті торгових домів, міський голова Одеси, енергійний громадський діяч. Його ім'я десятиліттями значилося серед найзаможніших купців та власників нерухомості у місті.

Постать цієї людини відома одеситам багатьох поколінь завдяки збереженню прізвища у міській топоніміці. Т.зв. «Будинок Папудова», збудований у 1830-х рр. і пізніше перебудований, й досі займає цілий квартал у центрі міста на розі нинішніх Соборної площі та Преображенської вулиці. На жаль, цим обізнаність пересічних мешканців про відомого у XIX ст. діяча обмежується, а наявна в літературі інформація потребує уточнення. Саме тому актуальною стала необхідність дослідити біографію К. Ф. Папудова і основні напрями його діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі діяльність К. Ф. Папудова висвітлена у працях Слюсаренка О. О. і Терентьєвої Н. О. [28], Бацак Н. І. [2], Морозана В. В. [18], Томазова В. В. [30], але, окрім роботи Авгітідіса К. [1], не є предметом дослідження.

Оприлюднення фактів родинної історії, комерційних та суспільних досягнень повертає К. Ф. Папудова до переліку відомих одеситів, дає змогу прослідкувати розвиток грецької громади на особистісних прикладах, збагачує знання про історію міста взагалі¹.

Формулювання цілей статті. Метою статті стало на підставі архівних документів, матеріалів періодичних видань та літератури з'ясувати родинне походження К. Ф. Папудова, різнобічно охарактеризувати його особистість, окресливши роль в економічному та громадському розвитку м. Одеси. Життєвий шлях К. Ф. Папудова, його родинне коло та широку суспільну діяльність у м. Одесі представлено у статті, дотримуючись просопографічного підходу та біографічного методу історичних досліджень. Використання історико-критичного методу під час роботи з архівними джерелами та літературою дозволило верифікувати інформацію щодо родинного походження К. Ф. Папудова. Це дозволило вирішити завдання: 1) спростувати думку, що К. Ф. Папудов є сином одеського купця Г. Ф. Папудогло(у); 2) з'ясувати спорідненість нащадків К. Ф. Папудова з іншими родами Російської імперії; 3) висвітлити значення його комерційної діяльності у зовнішньоторговельній сфері; 4) з'ясувати участь у роботі міських установ та внесок у становлення міського самоврядування Одеси. У результаті складено образ особистості К. Ф. Папудова – грецького іммігранта, купця, почесного громадянина, міського голови, громадського діяча тощо.

Виклад основного матеріалу. У літературі подається, що Папудов – русифікована версія грецького прізвища Пападіс, а його родичі носили прізвище Папудогло [7, с. 130]. І що батько Костянтина Папудова – Георгій Папудоглу, який надалі русифікував прізвище і прийняв російське підданство, прибув до Одеси з Константинополя у 1810 р. і вже через два роки згадується як купець 1-ої гільдії [28, с. 78].

Ймовірно, мається на увазі купець Георгій Папудогло(у), про якого знаходимо відомості в архівних документах: у 1808 р. прохання про зарахування його до купецтва 1-ої гільдії і перехід з оттоманського у російське підданство подав

¹ Ідея написання цієї статті виникла в автора під час роботи над онлайн-виставкою «Греки Одеси: бургомістри та міські голови кінця XVIII–XIX ст. (біографічний аспект)», яку організувала Філія Грецького фонду культури в м. Одесі. Автор висловлює подяку директору філії С.Парадісопулосу та всім співробітникам за можливість увійти до складу робочої групи, а також д.і.н., професору О. Б. Дьоміну і к.і.н. Л. Г. Білоусовій за консультаційну допомогу.

«называющий себя из дворян» Єрґі (Юрій) Папудоглу, «уроженец оттоманской порты города мондани» (м. Муданія на території сучасної Туреччини). На той момент йому було 40 років (тобто народився у 1768 р.), він вже деякий час проживав в Одесі, мав родину – дружину Земфіру Павлову доньку, 16 років, і сина Федосія, 1 рік. Отримав підданство на початку 1811 р. [11, арк. 1–4, 8]. Ім'я Георгія Папудоглу зустрічається серед одеських купців у 1814–1820 рр. [8, арк. 38–51зв.] та з родиною – в Одеській ревізькій казці за 1816 р., де зазначено, що йому 47 років, дружині Зефирі Павловій доньці, 22 роки, вказано дітей: Федосій, 8 років, Павло, 6 років, Єлисавета, 4 роки, Іван, 3 роки, і – син Костянтин, якому на той час лишень 1 рік [13, арк. 279 зв.]. У метричних книгах Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви Георгій фігурує і як Юргі, а його нащадки мають прізвище Папудогло [3].

Тому здаються дивними повідомлення, що батько Костянтина Папудова, за якого вважають Георгія Папудогло, був одружений на Олександрі – дочці Марка Варвакі і Софії Алферакі – представників торгових сімей та жителів Таганрога [18, с. 119; 28, с. 78]. Ці відомості викликають сумнів, тому що з можливих поєднань імен, швидше за все, маються на увазі таганрозькі греки Марк Миколайович Комнін-Варваці (народ. 1807, 1808, 1815 р.?) і його дружина Софія Іллівна Алферакі (народ. 1819 р.), які дійсно мали доньку Олександру (народ. 1838 р.), в заміжжі Попудову [32; 33]. Тобто, сталася плутанина, бо, судячи з дати народження, Олександра Комнін-Варваці не могла бути матір'ю Костянтина Папудова.

Отже, інформація про батьків К. Ф. Папудова вимагає подальшого уточнення. Принаймні, сумнівною виявляється версія щодо Георгія Папудогло як батька Костянтина Папудова, особливо, враховуючи, що останній в архівних документах записаний Фотієвим сином.

Питанням залишається і рік народження Костянтина Фотійовича Папудова. У метричних книгах Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви є запис про його одруження у 1844 р. і зазначено вік – 47 років [4, с. 226]. Тоді як у записі про смерть у 1879 р. віком вказано 97 років [5, с. 194]. Таким чином, у першому випадку він міг народитися орієнтовно у 1797 р., а у другому – у 1782 р. Скоріш за все, або відбулася технічна помилка, або правильним можна вважати 1797/8 рік, так як ще один документ «Відомість про почесних громадян Херсонської губернії міста Одеси (1857–58 рр.)» свідчить, що Папудову 59 років, тобто народитися міг у 1798 р. [14, арк. 8].

Історик А. Скальковський згадує прізвище Папудов серед купців 1-ої гільдії, які торгували в Одесі у 1812 р. з вказівкою, що у купецтво був прийнятий у 1810 р. [27, с. 295]. Скоріш за все, мається на увазі купець Георгій Папудогло: уявити, що саме Костянтин Папудов значився серед купців станом на 1810–1812 рр., складно, так як на той час він перебував у підлітковому віці. В одному з архівних документів «Перелік одеських купців, які проводили торгівлю по одеській портовій митниці» за 1814–1820 рр. ім'я Костянтина Папудова зустрічається з 1819 р. (перелік за 1818 р. відсутній) [8, арк. 38–51зв.]. Цікаво, що у 1817 р. зафіксовано ім'я Костянтин Папудогло, що може натякати, що це саме К. Ф. Папудов, який потім, дійсно, видозмінив прізвище.

Таким чином, можна припустити, що Георгій Папудогло(у) і Костянтин Папудов не були батьком і сином, але могли дійсно бути родичами. Наприклад, дядею та племінником. Принаймні тісні зв'язки між їхніми родинами простежуються: на весіллі К. Ф. Папудова у 1844 р. свідком записаний колезький секретар Папудогло Феодосій Георгійович (вважаємо, що це син купця Георгія Папудогло) [4, с. 227]. А сам К. Ф. Папудов неодноразово зустрічається у записах метричних книг щодо родини Папудогло як свідок на весіллі чи хрещений батько дітей.

І знов літературні джерела повідомляють, що у 1819 р. Костянтин успадкував від батька, яким вважається Георгій Папудогло, торгове підприємство [2, с. 17; 18, с. 119]. По-перше, прізвище Георгія Папудогло серед купців 1-ї гільдії значиться і у 1820 р. [8, с. арк. 50зв.]. По-друге, важливим з цього погляду є запис у церковних метричних книгах, що у 1849 р. у віці 87 років помер купець 3-ї гільдії Папудогло Георгій Феодосійович [4, с. 226]. Бентежить вік Георгія Папудогло на момент смерті: це може означати, що він народився у 1762 р. (а не у 1768 р., як зазначалося вище). Або просто технічна помилка (цифри 87 схожі на 81).

Так чи інакше, з другого десятиліття ХІХ ст. Костянтин Папудов поступово розвиває свою торговельну діяльність і протягом багатьох років очолює одне з найбільших одеських експортно-імпортерських підприємств [21, с. 206].

У другій половині 1830-х рр. спостерігається економічне зростання торговельної діяльності К. Ф. Папудова, якою він займався разом з братами: купцем III-ї гільдії Яннісом (Іваном) Папудовим і купцем Георгієм Папудовим (іноді вказується, скоріш за все, помилково, брат Ласкаракіс) [1, с. 143; 28, с. 79]. Є згадки, що і в серед-

ині 1840-х рр. К. Папудов торгував під фірмою «К. Папудов і брати» [12, арк. 59 зв.]. Чи то були його рідні брати, чи двоюрідні – залишається на подальші розвідки.

У друкованому виданні «Список одеських купців» за 1859 р. значаться «купець 1-ї гільдії Папудов Костянтин, купець 3-ї гільдії Папудогло Георгій, купець Папудогло (Папудов) Іван» [29, с. 10]. Останній – це, ймовірно, рідний брат Костянтина Папудова (необхідно звернути увагу, що прізвище подано у двох формах), бо у метричних книгах зустрічається запис, що купець 3-ї гільдії Іван Фотійович Папудов і Деспіна Пантеліївна (а це перша дружина К. Ф. Папудова) були хрещеними батьками дочки купця Федора Родоканакі – Іфігенії, яка народилася у 1834 р. в Одесі [4, с. 262–263]. А ось Георгій Папудогло з цього списку купців за 1859 р., можливо, син Георгія Феодосійовича Папудогло, народжений у 1820 р. [3, с. 366], і кузен Костянтина. Таким чином, версія, що Костянтин Фотійович Папудов і Георгій Феодосійович Папудогло були один одному племінником і дядею, стає вірогідною.

Десятиліттями торговий дім К. Ф. Папудова виділявся розмірами своїх оборотів. Навіть Грецька революція 1820-х рр. і наступна російсько-турецька війна, які негативно вплинули на стан чорноморської торгівлі, скоротивши зовнішньоторговельні відносини, суттєво не торкнулися існування фірми, у той час як деякі інші збанкрутіли або тимчасово припинили діяльність. З 45 торгових домів, які значилися в Одесі ще у 1824 р., тільки 8, серед яких і торговий дім К. Ф. Папудова, продовжили своє існування станом на 1846 р. [19, с. 51]. У сфері зовнішньої торгівлі К. Ф. Папудов переважно займався експортом зерна і обіймав одне з лідируючих місць, стабільно входячи до першої десятки власників найбільших торгових домів. Про це свідчать його річні обсяги експорту-імпорту за 25 років з 1835 по 1860 рр.: товарний обмін коливався від 1-го до 2-х млн. руб. сріблом щорічно [22, 1835–1861 рр.]. Успіх підприємства К. Ф. Папудова в першій половині ХІХ ст. обумовлювався важливим значенням Російської імперії на хлібному ринку Європи. Спіткали його і економічні труднощі, і невдалі часи, як у період Кримської війни, коли кон'юнктура в цьому секторі погіршилася.

Якщо брати до уваги загальну тенденцію серед заможних купців переорієнтування свого бізнесу із зернового на домовласницький, можна припустити, що таким шляхом поступово пішов і К. Ф. Папудов. Вже згаданий «Будинок

Папудова» на вул. Преображенській спочатку був побудований для зберігання зернових. Хлібні магазини займали частину приміщень і в середині 1870-х рр. Цей комплекс згодом неодноразово перебудовувався для житлових цілей і через деякий час повністю став прибутковим будинком [7, с. 132].

Зростанню добробуту Костянтина Папудова сприяли його тісні родинні зв'язки з іншими грецькими купецькими сім'ями. Першим шлюбом К. Ф. Папудов був одружений на грекині Деспіні Пантеліївні Родоканакі (1809–1838). Її батьками були Пантелій Мануїлович Родоканакі (1760–1822) та Янгу Пантеліївна Кальвокорессі (1776–1814), двоюрідним братом – відомий одеський купець Федір Павлович Родоканакі, а племінниками – одеський підприємець Микола Матвійович Маврогородато й таганрозький – Іван Амвросійович Скараманга [30, с. 217].

Деспіна Папудова активно брала участь у філантропічній діяльності, входила до складу Товариства піклування про бідних (надалі – Жіноче благодійне товариство) [20, 1836 р., с. 131, 1837 р., с. 105]. Інформація про їхніх дітей обмежується відомостями про смерть у віці 16 років дочки Калліопи у 1850 р. в Одесі і сина Олександра у 1874 р. у Каннах [4, с. 226; 7, с. 131]. Рано пішла з життя і Д. Папудова.

Другим шлюбом К. Ф. Папудов поєднався з дочкою купця 1-ї гільдії, знаменитою одеською красунею Аріадною Євстратіївною Севастопуло (17.08.1825–1892). Одруження відбулося 21 квітня 1844 р. За відомостями церковних метричних книг на той момент Костянтину Фотійовичу було 47 років, а його нареченій не було і 20-ти [3, с. 428; 4, с. 226]. Аріадна отримала блискучу освіту – із золотою медаллю закінчила Одеський інститут шляхетних дівчат [22, 1842 р., № 56]. Уславилася і своєю благодійницькою діяльністю, значилася членом Одеського жіночого благодійного товариства, була і у складі його правління [20, 1845–1851 рр.; 22, 1855, № 34, 1856, № 22]. У другому шлюбі у К. Ф. Папудова народилися син Анатолій, дочки Аріадна, Ольга та Євгенія (померла у 8-річному віці 28 квітня 1852 г.) [4, с. 226]. Син Анатолій у 47 років помер в Одесі 3 грудня 1894 р., нащадків не мав [6, с. 216].

Дочка Аріадна (1852–1935, Франція) була дружиною генерала від кавалерії Андрія Дмитровича Мартинова (1838–1913). Подружжя мало двох дітей: доньку Ольгу (1876 р.н.) і сина Дмитрія, який народився в Одесі у 1893 р. [6, с. 182; 33]. Дмитрій Андрійович Мартинов – онук К. Ф. Папудова – у 1917 р. у Петербурзі одру-

жився з княжною Тетяною Гусейнівною Нахичеванською (1893(4)-1972) – донькою генерала від кавалерії Гусейна хана Нахичеванського, відомого російського воєначальника, єдиного в історії генерал-ад'ютанта-мусульманина у Російській імператорській армії. Дмитрій Мартинов помер у Парижі у 1934 р. [16, с. 196].

Інша дочка, Ольга Костянтинівна, вийшла заміж за Йосипа Петровича Скаржинського – представника дворянського роду Скаржинських і онука відомого лісівника В. П. Скаржинського. У грудні 1883 р. вона народила дівчинку, яку також назвали Ольгою. Хрестили дитину в одеській Олександрівській церкві Новоросійського університету [17, с. 182]. Хрещеними батьками стали мати Йосипа Петровича – Анастасія Йосипівна Скаржинська, яка походила з роду Миклашевських, і статський радник Павло Михайлович Миклашевський, батько якого – Михайло Павлович Миклашевський був відомим державним діячем, Новоросійським (Катеринославським) цивільним губернатором 1801–1804 рр., прихильником автономістичного руху в Лівобережній Україні.

В літературі є відомості, що Ольга Костянтинівна Папудова-Скаржинська померла під час пологів і на згадку про свою дружину Й. П. Скаржинській заснував у 1890 р. Ольгінську сільсько-господарську школу в своєму маєтку в с. Мигея (сьогодні – с. Мигія Первомайського району Миколаївської області) [15, с. 251]. Запис про смерть Ольги Папудової в метричних книгах одеської Грецької Свято-Троїцької церкви не знайдено. Ймовірно, вона була похована на території маєтку. Не відомо, чи померла вона при народженні першої дитини, чи вже пізніше. Але дійсно її імені немає серед близьких родичів, які у 1892 р. повідомили в газеті «Одесский вестник» за № 179 про смерть Аріадни Євстратіївни Папудової.

Окрім вигідних шлюбів, К. Ф. Папудов, безумовно, мав хист до підприємництва, про що свідчить його активна участь у житті міста.

К. Ф. Папудова брав активну участь в суспільно-політичному житті міста, був членом таємної організації «Філікі Етерія»¹. Грецький історик І. Філімон згадує його ім'я у переліку етеристів, повідомляючи, що його батьківщиною було м. Константинополь, і вступив він до лав товариства у 1821 р. [31, с. 407]. У тому ж році це зробив і Георгій Феодосійович Папудоглу – виходець

¹ «Філікі Етерія» — грецька національна таємна організація, заснована в Одесі у 1814 р. з метою звільнення Греції від османського панування шляхом збройного повстання. Організація підготувала Грецьку національно-визвольну революцію 1821–1829 рр.

з м. Муданія (сучасна Туреччина), якого можна вважати дядею Костянтина.

Громадська і комерційна діяльність К. Ф. Папудова була дуже різноманітною. Представниками купецького і міщанського станів він був обраний міським старостою на 1822 р. (функцією міського старости було ведення доходів і витрат міської думи) і переобраний на 1823 р. [10, арк. 4]. У літературі помилково вказується, що він займав цю посаду ще 5 наступних років [1, с. 150; 28, с. 80]. У 1830-х – на початку 1840-х рр. був членом Будівельного комітету Одеси [20, 1836 р., 1841–1843 рр.]

У 1826 р. спільно з І. Різничем і В. Панціо він заснував Морську страхову контору для страхування суден і товарів, діяльність якої була перервана російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. [24, № 259]. У 1830 р. К. Ф. Папудов разом з грецькими неогоціантами В. Ксені і Г. Россолімо був обраний директором новоутвореної компанії для страхування суден і товарів під назвою Грецька страхова контора [25, № 3743; 26, с. 53].

У 1825 р. став депутатом в Одеській портової митниці, у 1828 р. місцеве купецтво обрало його директором Одеської контори Комерційного банку [18, с. 121]. З лютого 1829 р. багато років перебував у складі Одеського відділення комерційної ради [20, 1835–1839, 1841–1846, 1848, 1850, 1851 гг.; 22, 1830, № 18]. У 1829–1830 рр. і у деякі роки в подальшому був членом Одеського комерційного суду [18, с. 121; 20, 1847, 1849 гг.]. У 1842 р. отримав почесне звання комерції радника [22, 1842 г., № 90].

К. Ф. Папудов стояв біля витоків створення чорноморського пароплавства як один з трьох керівників Чорноморського акціонерного товариства пароплавів, заснованого у 1833 р. У листопаді 1834 р. К. Ф. Папудов виявив бажання залишити цю посаду [22, 1834 г., № 93]. З певними успіхами і труднощами товариство діяло до 1843 р. [21, с. 194].

У 1838 р. К. Ф. Папудов і його син Олександр Урядовим сенатом були введені в почесне спад-

кове громадянство [22, 1838 г., № 92]. Обіймав посаду міського голови Одеси у 1842–1845 рр. [21, с. 791]. У 1841 р входив до складу сирітського суду, а в 1842–1844 рр. головував у ньому. У 1846–1852 рр. – член Одеського піклувального комітету про в'язниці [21, 1840–1843, 1845–1851 гг.]. За сприяння в боротьбі з чумою, яка почалася в місті у жовтні 1837 р. і загрожувала мешканцям протягом декількох місяців, К. Ф. Папудов серед інших був нагороджений золотою медаллю на олександрівській стрічці [23].

Важливим фактом є те, що К. Ф. Папудов входив до складу Комітету, який з 15 жовтня 1859 р. до 30 квітня 1860 р. працював над детальним проектом Положення для міського громадського управління Одеси. Це Положення, затверджене імператором Олександром II 30 квітня 1863 р., було чинним до 1872 р., визначало організацію міських самоврядних органів та їхні повноваження і стало кроком вперед у розвитку міського самоврядування [21, с. 85–87].

Висновки. Проведене дослідження предстало особистість К. Ф. Папудова – грецького іммігранта, купця, почесного громадянина, міського голови, члена низки міських установ та організацій. Просопографічний портрет конкретного представника грецького населення Одеси висвітлює його родинно-економічні зв'язки усередині спільноти. Можливості, які надавало портове місто, та підприємницький хист зумовили фінансову заможність К. Ф. Папудова, він увійшов до історії міста як один з найвпливовіших грецьких купців Одеси. Його постать заслуговує на увагу як людина, яка стояла біля витоків торговельного розвитку Одеси та доклала зусиль до впровадження змін у міському самоврядуванні. Своїм прикладом він репрезентує суспільне та економічне зростання грецьких переселенців в Одесі у XIX ст. та їхню участь у різних сферах розвитку міста. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на висвітлення діяльності К. Ф. Папудова саме як міського голови Одеси та його внеску у розвиток міста в роки його перебування на посаді.

Список літератури:

1. Авгитидис К. Торговий дом Константина Папудова. Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. (історико-біографічні нариси). К., 2001. С. 141–153.
2. Бацак Н. І. Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Причорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство у першій третині XIX ст. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*: збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 11–34.
3. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. I. 1799–1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса: Удача, 2014. 552 с.

4. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. II. 1834–1852 / авт.-сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Друк, 2002. 374 с.
5. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. IV. 1875–1891 / авт.-сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Фотосинтетика, 2005. 333 с.
6. Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. V: 1802, 1892–1906 / авт. и сост.: Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Чорномор'я, 2006. 320 с.
7. Губарь О. Старые дома и другие памятные места Одессы. Одесса : Печатный дом, 2006. 295 с.
8. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 2, оп. 11, спр. 1.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 3, оп. 1, спр. 74а.
10. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 4, оп. 1а, спр. 404.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 17, оп. 3, спр. 284, в'язка 19.
12. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 18, оп. 1, спр. 214.
13. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 22, оп. 1, спр. 2 (1816 р.).
14. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 22, оп. 1, спр. 32.
15. Дорошенко О. М. Історія Ольгинсько-Скаржинської сільськогосподарської школи : збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. К., 2008. Т. XIX. С. 249–255.
16. Иванов Р. Н. Генерал-адъютант Его Величества. Сказание о Гуссейн-Хане Нахичеванском. М., 2006. 368 с.
17. Левченко В. В., Левченко Г. С. Олександрівська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2015. 359 с.
18. Морозан В. В. Крупнейшие зерновые экспортеры Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.* : зб. наук. статей. К. : Інститут історії України, 2012. С. 113–124.
19. Мурзакевич Н. Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820 и по 1846 г. Одесса, 1846. 88 с.
20. Новороссийский календарь на 1836–1852 гг. Одеса, 1837–1853.
21. Одесса 1794–1894. К столетию города. Одесса : Тип. Шульце, 1895. 836 с.
22. Одесский вестник. 1830–1865, 1892 гг.
23. Петерс Д. И. Наградные медали Российской Империи с надписью «За прекращение чумы в Одессе 1837». М., 2006. 96 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (ПСЗ II). Т. 1. 1830. № 259. С. 351–353.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (ПСЗ II). Т. 5. 1830. Ч. 1. № 3743. С. 660–662.
26. Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX в. Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М. : Наука, 1985. С. 33–60.
27. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса : Гор. тип., 1837. 296 с.
28. Слюсаренко О. О., Терентьева Н. О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2005. 384 с.
29. Список одесских купцов. Одесса, 1859. 16 с.
30. Томазов В. В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. К., 2020. 354 с.
31. Φιλῆμων Ι. Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως. Τ. 1. Αθήνα, 1859. 417 σ.
32. Хронология династии Комнино-Варваца. URL: www.komnino.narod.ru/hrono.html (дата звернення 08.01.2022).
33. Генеалогическая база данных Geni. URL: www.geni.com/people/ (дата звернення 08.01.2022).

Uvarova O.O. MAYOR OF ODESA KOSTIANTYN PAPUDOV: BIOGRAPHICAL INTELLIGENCE, COMMERCIAL AND PUBLIC ACTIVITIES

The article is devoted to the coverage of biographical information and activities in the field of commerce and public life of Odessa merchant, mayor, honorary citizen Kostiantyn Fotiiiovych Papudov, who entered the history of Odessa as one of the richest and most influential Greek merchants in the city. Following the prosopographic approach and biographical method of historical research, the author presents the life of the Greek immigrant K. F. Papudov, his family and substantial social activities in Odessa. Using the historical-critical method when working with archival sources and literature, the verification of information about the family origin of K. F. Papudov and his kinship with the Odessa merchant family Papudoglo was made. According to the author, K. F. Papudov was not a direct descendant of G. F. Papudoglo, as indicated by some literary sources.

The substantial commercial and public activity of K. F. Papudov is elucidated, namely – his occupation during the various years in a number of organizations, committees, councils, insurance companies and more. It is emphasized that K. F. Papudov, among others, was at the origins of economic development of Odessa and participated in the process of organization of municipal self-government: in addition to being mayor, later was a member of the Committee for drafting a detailed Regulation for the city public administration of Odessa, which in the 1860s was a step forward in the development of local government. Information on the powerful trade activity of K. F. Papudov, which at the level of Odessa toponymy led to the preservation of his memory to this day, is presented. K. F. Papudov's family circle was concluded and the family ties of his descendants with the Skarzhynsky, Miklashevsky, Martynov, and Nakhichevan families were traced. The conclusions noted that the entrepreneurial skills led to the financial prosperity of K. F. Papudov, family ties increased it, public activities encouraged to make efforts in the field of local self-government of Odessa. On the example of the life and activities of K. F. Papudov could be traced the social and economic growth of Greek immigrants in Odessa in the XIX century.

Key words: *Kostiantyn Papudov, merchants of Odessa, Greeks of Odessa, history of local self-government, prosopography.*

Шолк О.М.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО СЕРЕД ВИХОВАНЦІВ І ВИКЛАДАЧІВ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Переворот Павла Скоропадського призвів до відмови від революційних експериментів Центральної Ради у сфері військової політики. Гетьманський уряд опирався на офіцерський корпус імператорської армії, котрі мали б стати основою нового режиму. У військовій політиці передбачалося утворити професійну армію, але для її функціонування потрібно було створити систему підготовки старшин, оскільки кадрова армія була знищена на фронтах Великої війни. Система військової освіти пережила своєрідне «відродження», були повернуті дореволюційні закони і порядки. Серед викладачів та вихованців кадетських і юнкерських шкіл було досить багато іноземців. Архівні джерела свідчать, що неукраїнці склали більшість викладацького складу Київського кадетського корпусу, значне їх число було в Сумах, Полтаві, Одесі. Також, до України переїхав майже увесь склад Полоцького кадетського корпусу, в деяких українських закладах функціонували цілі роти полочан. Викладачів з Полоцьку також приймали на роботу до українських корпусів.

Умови функціонування кадетських корпусів в Україні були вкрай важкими. Архівні джерела свідчать, що деякі приміщення були зайняті німецькими військами, що унеможливило навчання. Сотні російських учнів прагнули вступити до українських військових шкіл. Переважно, приймали на навчання тих, хто мав родичів в Україні, або українське походження. Винятком були сироти, чиї батьки загинули на фронтах Великої війни. Усі учні, незалежно від свого етнічного і релігійного походження, були зобов'язані вивчати українському мову, літературу, географію та історію. Гетьманський уряд зробив багато корисного для українізації системи військової освіти.

Але попри усі намагання військового міністерства розпочати навчальний рік вчасно, це не було реалізовано. Прийом учнів тривав до кінця вересня, а саме навчання почалось лише в жовтні. Але і в деяких закладах це сталося лише в середині місяця. Подальше навчання було перерване через повстання Директорії. Як наслідок, навчальний рік 1918/1919 був зірваний. Неукраїнці зіграли ключову роль у розбудові військової освіти періоду Української Держави, але через політичні події вона не була завершена.

Ключові слова: Військова освіта, Військове міністерство, викладацький склад, вихованці, Головна шкільна управа, кадетські корпуси, неукраїнці.

Постановка проблеми. Період Гетьманату Павла Скоропадського зіграв значну роль у розвитку української військової освіти. Гетьманський уряд взяв курс на формування професійного війська, а основу його мали складати дореволюційні кадри царської армії. Військовій освіті відводилась основна роль у сфері підготовки майбутніх старшин. У військових навчальних закладах, як серед вихователів, так і серед вихованців, було багато неукраїнців, але досить багато із них добровільно вступали до української армії і приєдналися до вірності Україні. Однак, через брак коштів і часу, гетьманський уряд не зміг скористатись наявними кадрами і завершити формування системи підготовки старшин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії існують лише поодинокі публікації на дану тематику. Як правило, вони стосуються діяльності військових навчальних закладів. Так, праці С. Губського присвячені розвитку військової освіти в період Української революції [1; 2]. Присутні також окремі публікації щодо історії кадетських корпусів [4], зокрема Володимирського Київського корпусу [3]. Про навчання євреїв у військових школах є відомості у монографії Я. Тинченка [7], в «Малій енциклопедії етносторонності» містяться дані щодо концепції військової освіти, зокрема текст присвятий для різних конфесій [6].

Джерельну базу дослідження складають архівні фонди Центрального Державного архіву вищих

органів влади і управління України (ЩДОВО), зокрема фонди Головної шкільної управи Військового міністерства Української Держави [10; 11], Морського штабу УД [8; 9].

Мета статті. На основі джерел та матеріалів історіографії, дослідити інноваційний склад вихованців і викладачів військових навчальних закладів Української Держави П. Скоропадського.

Виклад основного матеріалу. Військова освіта Наддніпрянській Україні в період Російської імперії була поставлена на досить високому рівні. Правлячий дім Романових досить велику увагу приділяв підготовці військових кадрів для своєї армії. Україна відігравала у військовій освіті ключову роль, оскільки тут ще були дуже сильними традиції козацької старшини, згідно яких, кожен представник шляхетського (дворянського) стану повинен пройти військовий вишкіл і хоча б кілька років відслужити у війську. Відповідно, українські еліти велику увагу приділяли фінансуванню і забезпеченню військових навчальних закладів. Окрім того, саме в Україні була значна кількість цих закладів.

Військова освіта в Російській імперії поділялась на ряд категорій. До першої можна віднести військові прогімназії (підготовчі школи) – куди зараховували дітей різних станів, навчання закінчувалось у 16–17 років, далі гімназисти могли вступити до юнкерських (військових) училищ або цивільних закладів. Випускники військових прогімназій могли отримати звання унтер-офіцера [5, с. 84]. Друга категорія – кадетські корпуси, котрі прийшли на зміну військовим прогімназіям. У них навчання було важчим, але вихованці привчалися до військової дисципліни і науки. Однак кадети мали недобру славу серед армійських офіцерів, оскільки не мали ніяких практичних навичок. У 1883 р. прогімназії і гімназії об'єднали в кадетські корпуси, що підвищило рівень підготовки у них [4, с. 118].

Третій рівень – юнкерські військові училища. Юнкери уже при вступі отримували звання унтер-офіцера і по закінченню училища – нижчий офіцерський чин – фенрих (підпоручик в піхоті, корнет – в кавалерії). Юнкерські училища готували кадрових офіцерів для армії [5, с. 87]. В Україні нараховувалось 3 юнкерських училища: в Києві, Одесі і Чугуєві. В Єлисаветграді також було Кавалерійське училище. Із юнкерських училищ також вийшло багато відомих особистостей: полковник П. Болбочан навчався в Чугуєві, глава гетьманського уряду С. Гербель – в Єлисаветграді, генерал М. Капустянський – в Одесі [2, с. 115].

Із початком Великої війни ситуація із офіцерськими кадрами в Імперії стала доволі скрутною, всього за 2 роки бойових дій більшість кадрових офіцерів загинули, були поранені або потрапили в полон. Відтак, були утворені курси пришвидшеної підготовки офіцерів і прапорщиків. Майже у всіх губернських центрах утворювалися школи прапорщиків та офіцерські курси [2, с. 113]. В Києві було утворено ще одне юнкерське училище, а згодом – артилерійське. Нове артилерійське училище з'явилося в Одесі, а в Севастополі створили офіцерську школу морської авіації. Ці навчальні заклади зіграли значну роль у створенні українського офіцера, оскільки більшість старшин доби Революції отримали звання та освіту саме у військовий час [2, с. 114].

У лютому 1917 р. в Петербурзі пройшли масові безлади, що закінчились утворенням Тимчасового уряду, який перебрав на себе верховну владу, імператор Микола II був змушений зректись престолу. Тимчасовий уряд взявся за «демократизацію» армії і військової освіти, що мало катастрофічні наслідки для війська. Відбулось повне падіння дисципліни і порядку. Намагання правлячих кіл прищепити майбутнім офіцерів революційні ідеали не принесли успіху. Серед юнкерів і кадетів було багато ідейних монархістів і противників республіки. Окрім того, військово юнацтво намагалось виділитись на фоні безладних солдатських мас своєю дисципліною та ідейністю [3, с. 121].

Уже в цей період серед вихованців було досить багато неукраїнців. Тимчасовий уряд зокрема зняв усі заборони щодо євреїв, котрим заборонялося отримувати військове звання. Тисячі євреїв-воjakів та гімназистів вступили до кадетських і юнкерських училищ. У більшості випадків вони навчались саме в Україні, де до євреїв було краще ставлення, ніж в Петербурзі чи Москві [7, с. 14]. Так, Одеське артилерійське училище закінчив Семен Якерсон – майбутній український офіцер. Серед вихованців інших закладів було багато німців, кавказців, татар, поляків, росіян [7, с. 15].

Більшовицька революція призвела до закриття військових навчальних закладів в Росію, де офіцерів вбивали тисячами. Члени сімей військових втікали до України, де було спокійніше. Таким чином, тут сконцентрувалась значна кількість царських офіцерів та членів їх сімей, котрі могли потенційно закінчити військові заклади і отримати звання. Однак Центральна Рада продовжувала політику «демократизації», закладену Тимчасовим урядом, що призвело до розвалу системи військової освіти [4, с. 124]. Окрім того, досить

мало вихованців проявляли лояльність щодо Ради. Правда, коли червоні війська наступали на Київ учні кадети і юнкери стали на захист свого міста. В той час як «українізовані частини» зберігали нейтралітет, саме ці юнаки ціною свого життя затримали просування червоних під Крутами, придушили повстання на Арсеналі та Подолі [3, с. 122].

29 квітня 1918 р. генерал Павло Скоропадський здійснив державний переворот і проголосив себе гетьманом Української Держави. Його режим спирався на кадрових військових імператорської армії. Десятки тисяч царських офіцерів тоді опинились в Україні. Досить значна частина із них втекла від більшовицького терору. Окрім того, офіцери Південно-Західного та Румунського фронтів, Чорноморського флоту і морських баз, що перебували в Україні, не мали можливості повернутись додому. Російські, польські, кавказькі військові масово вступали на українську службу. Окрім того, сім'ї військових, репресованих більшовиками, втікали до України [3, с. 23].

У травні, гетьман призначив військовим міністром російського генерала О. Рагозу. Його заступником був німецький дворянин із Херсонської губернії О. Лігнау. Військовий міністр взявся за формування українського війська. Військова політика Центральної Ради призвела до розвалу регулярної армії, а добровольців-комбатантів було небагато. Навесні 1918-го було сформовано новий план військового будівництва. Армія повинна була складатися з 8-ми армійських корпусів, загальною чисельністю у 300 тис вояків і майже 15 тис старшин [1, с. 175]. Однак наявність окупаційних німецьких і австро-угорських військ накладало додаткові обмеження. Німецьке командування відводило українцям лише допоміжну роль і вимагали лише забезпечувати їх припасами та охороняти громадський спокій. Гетьманський уряд дуже сильно залежав від дружби з Центральними державами і не наважувався на відкритий конфлікт, тому створення армії затягувалося. Проте військове міністерство постійно поповнювалось [6, с. 364].

Протягом травня у складі міністерство було утворено ряд нових відділів, зокрема і Головну шкільну управу. Вона повинна була займатися розбудовою, наглядом і керівництвом усіх військових навчальних закладів. Тимчасовий уряд перед їх у відомість міністерству народної освіти, але гетьман повернув усі військові заклади під патронаж військового міністерства. Таким чином, відбулась реставрація дореволюційної

практики [2, с. 115]. Для навчальних закладів це мало позитивний вплив, оскільки військове міністерство було «найбагатшим» з усіх державних органів. На нього виділялись десятки мільйонів карбованців. Викладачі, що працювали в навчальних закладах, отримували офіцерський оклад, що в тих умовах часто було єдиним джерелом доходу. Значний вплив мали і події на Півночі.

Ще в грудні 1917 р. вийшов декрет Раднаркому про ліквідацію військових навчальних закладів, які передавались Наркомпросу (народний комісаріат просвіти), із військових шкіл вони перетворились на цивільні, а викладачі-офіцери звільнялись. Тисячі офіцерів, кадетів, юнкерів втрачали засоби для існування і житло. Більшовики з підозрою ставились до юнкерів і кадетів, оскільки ті не підтримували нову владу, демонстрували непокору. В результаті, сотні вихованців зі своїми батьками, покидали Росію і відправлялись до України. Відомо, що сюди прибули вихованці із Полоцька, Орла, Сибірська, Москви, Петрограду, Казані, Воронежа. Прибували також і викладачі-офіцери. Владі потрібно було оптимізувати систему військової освіти під нові потреби [2, с. 120].

Головна шкільна управа, під керівництвом генерала М. Юнакова, підготувала проект утворення «юнацьких шкіл». Ці школи повинні були прийти на заміну кадетським корпусам і юнкерським училищам. До таких закладів могли вступити чоловіки віком до 25 років, одружені або неодружені, з середньою освітою, фізично здорові [6, с. 366]. В першу чергу, до шкіл приймалися випускники кадетських корпусів, або вихованці юнкерських училищ, що були ліквідовані. В юнацькі школи також приймалися особи, що мали вищу освіту, або ж були старшинами чи прапорщиками військового часу. Були створені також пришвидшені курси для осіб із вищою освітою. Вони служили 1 рік строкової служби, а згодом могли вступити на старшинські курси і стати офіцером запасу. В перший місяць навчання, вихованці шкіл могли довільно полишати територію і відправлятися додому. Але вже з другого місяця вони вважались на військовій службі і підпорядковувались дисципліні [1, с. 176].

Приїзд значної кількості вихованців із території Росії вніс корективи у формування системи військової освіти. Окремим розпорядженням ген. М. Юнакова (начальника шкільної управи) усі вихованці розділялись за категоріями відповідно до свого походження: вихованці російських закладів, та вихованці місцевих. Військовим мініс-

терством було прийнято окремий наказ за яким право на вступ до навчальних закладів мали лише діти українських підданих [10, арк. 41]. Згідно Закону про громадянство, особи, що народились в Україні, або мали українське походження могли отримати український паспорт. Однак кожен кандидат повинен був прийняти присягу на вірність Українській Державі, а її порушення вважалось злочином. Військовослужбовці, до яких належали і учні старшинських шкіл, приймали також окрему військову присягу. Окремо було розроблено тексти присяги для представників різних релігій (християн і нехристиян) [6, с. 365–366].

Серед майбутніх старшин були: православні, римо-католики, мусульмани, іудеї. В архівних фондах ЦДАВО містяться цінні документи щодо контингенту навчальних закладів. Зокрема, присутні списки вихованців на викладачів. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, про значну присутність іноукраїнців. Серед вихованців було багато російських емігрантів, а серед вихователів – кадрових військових різного походження, які працювали у закладах задовго до революції. В Україні продовжували діяти Сумський, Київський, Полтавський, Одеський кадетські корпуси, Київське військове (юнкерське) училище, Одеське юнкерське училище.

Київський кадетський корпус мав на 14 серпня 1918 р. наступний викладацький склад (представлено лише уродженців неукраїнських земель або неправославного віросповідання):

Звання та ініціали	Віросповідання	Місце народження
Ген-майор Ленін М. В.	Православний	Ярославська губ.
Полковник Лінабман А.Ю.	Лютеранин	Курляндська губ.
Полковник Греков В.І.	Православний	Військо Донське
Полковник Іноземцев А.В.	Православний	Кубанська обл.
Підполк. Клопотовський Н.Н.	Православний	Терська обл.
Підполк. Азарьев А.М.	Православний	Нижегородська губ.
Підполк. Угрюмов М.О.	Православний	Тобольська губ.
Підполк. Фон-Гейкінг	Православний	Курляндська губ.
Капітан Прибилович С.М.	Православний	Сибірська губ.
Капітан Левітський М. А.	Православний	Казанська губ.
Штабс-капітан Лукін І.М.	Православний	Курська губ.
Стат. радник Білінський Ф. В.	Римо-католик	Подільська губ.
Стат. радник Ключквін М.О.	Православний	Псковська губ.
Стат. радник Ленчевський С.С.	Римо-католик	Варшавська губ.
Стат. радник Бокалоров'єв М.К.	Православний	Курська губ.
Стат. радник Борман Ф-Є. О. П.	Лютеранин	Ліфляндська губ.
Стат. радник Де-Бонкар А.К.	Православний	Невідомо
Стат. радник Рожицький	Римо-католик	Петроковська губ.
Стат. радник Фамінський В. І.	Православний	Нижегородська губ.
Надвір. радник Зонненштраль А. А.	Православний	м. Петроград
Шпрінг А.К.	Лютеранин	Курляндська губ.
Папа-Афанасопуло С.Г. (грек)	Православний	м. Рязань
Селіханов В.Б.	Православний	Вітебська губ.
Клюєнко І.І.	Православний	Єнісейська губ.
Дій. стат. рад. Новіков О.К.	Православний	Псковська губ.
Колезький рад. Ступінський І.В.	Православний	Вологодська губ.
Штабс-капітан Двойніков В.С.	Православний	Костромська губ.
Кісляков К.О.	Православний	Військо Донське

Із 52-х викладачів Київського училища, 27 народились за межами України, 1 – поляк з Подільської губ, іще 3 не вказали місце народження [11, арк. 1–70]. На жаль, повні списки викладачів інших навчальних закладів відсутні. Існуючі не подають відомостей про віросповідання і місце народження.

В Полтавській, Сумській, Одеській військових школах виникла складна ситуація через учнівський контингент. Так, в Суми було передислоковано цілу роту кадетів Полоцького корпусу, а також декількох викладачів. Через це у Сумах виникла проблема із наявними кімнатами, кабінетами і навіть ліжками для учнів. Влада намагалась всіляко підтримати вихованців, зокрема багатьох із них навчали за казенний (державний) кошт [10, арк. 108].

Правда, Військове міністерство відправило окрему інструкцію в якій йшлося, що за казенний рахунок можуть навчатись або діти українських громадян, або діти ветеранів Великої війни (вбитих чи покалічених), а також особи, що брали участь у бойових діях, боролись проти більшовиків взимку 1917–1918 рр. [10, арк. 59]. Батьки і родичі намагались всіляко сприяти вступу своїх дітей до військових шкіл. Вони писали прохання на ім'я військового міністра і гетьмана, частину із них було задоволено. Як правило, приймали учнів, що мали родичів в Україні або тих, хто вже закінчив кілька класів військової гімназії [10, арк. 173]. Всього

в українські кадетські корпуси було прийнято 147 позаштатних учнів, найбільше прийняв Полтавський корпус (57) [10, арк. 113]. Дворянські зібрання кожної губернії мали окремі квоти для вступу до кадетських корпусів, за що вони вносили гроші на утримання цих закладів.

Доволі цікава ситуація склалась в Одесі, де в часи Скоропадського проживало доволі багато царських старшин, переважно неукраїнського походження. В Одеський корпус планувалося прийняти 500 кадетів, до яких додано ще 19 позаштатних [10, арк. 113]. Оскільки кошти на функціонування Одеського корпусу надавали дворянські збори Херсонської, Таврійської, Бессарабської губерній, то вони отримали значні квоти на учнів.

Але окремо було також виділено стипендіальні місця для уродженців окремих губерній, а також осіб слов'янського і кавказького походження [10, арк. 5–8].

Важливим було також питання українізації військової освіти. Навіть для вихідців із російських кадетських корпусів та училищ було обов'язковим вивчення української мови, історії України, української літератури, української географії та етнографії (українознавства) [10, арк. 99; 118]. Для цього скорочувались години російської мови, було ліквідовано предмет Вітчизняної (російської) історії, його замінили Історією України. В майбутньому усі викладачі та учні були зобов'язані здавати іспит з української мови та історії [10, арк. 187].

Окремо варто згадати і про Миколаївську гардемаринську школу. Ще під час Великої війни, російське командування планувало створити в Україні школу для підготовки офіцерів Чорноморського флоту, але через Лютневу революцію це не вдалося. Після приходу до влади П. Скоропадського, продовжилась робота у цьому напрямку [8, арк. 13]. Улітку починається формування штатів школи, її мав очолити контр-адмірал С. Фролов (росіянин), а організацією морських навчальних закладів займався Гардемаринський відділ Морського штабу, який очолював старший лейтенант Афанасьєв, котрий до того був директором юнкер-

ської морської школи в Петрограді [9, арк. 12, 13, 17]. Всього планувалось залучати до 200 учнів на рік, але через брак коштів і затягування часу проєкт так і не був реалізований.

Висновки. Військова реформа П. Скоропадського передбачала, формування професійної української армії, основою якої складав дореволюційний офіцерський корпус. З часом, планувалась українізація війська а також системи військової освіти. Гетьман відмінив революційні перетворення і повернув військові гімназії у підпорядкування Військовому міністерству. Викладацький склад деяких старшинських шкіл, наприклад Київської, складався, переважно, з іноземців. У більшості, це були росіяни, німці, поляки – офіцери імператорської армії, котрі після Революції залишились в Україні. Деякі мали тут родини або маєтності, інші – втекли від більшовиків. Деякі російські кадетські корпуси переїхали до України і продовжили навчання тут. В Одеській військовій гімназії існували окремі іменні стипендії для слов'ян і кавказців. Але через постійний брак коштів, нерішучість і пасивність уряду, спротив німецького командування система військової освіти так і не була остаточно сформована, навчальний рік розпочався лише у жовтні 1918-го і через антигетьманське повстання досить скоро закінчився. Значна частина викладачів і вихованців перейшла на бік А. Денікіна.

Список літератури:

1. Губський С. Національно-військова освіта в Українській Державі (1918): здобутки та прорахунки. *Зб. наук. праць НДІУ*. К., 2007. Т. XIV. С. 173–181.
2. Губський С. Становлення національно-військової освіти в Армії УНР періоду Центральної Ради та Директорії (1917–1919 рр.): досвід та уроки. *Зб. наук. праць НДІУ*. К.: Рада, 2007. Т. XVIII. С. 112–122.
3. Карпенко М. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.). *Військово-історичний альманах*. 2006. № 2. С. 4–24
4. Махінко, А. І. З історії кадетських корпусів в Україні. *Сторінки історії*. К, 2013. № 35. С. 117–126.
5. Походяев С.В. Професійно-педагогическая подготовка офицеров русской императорской армии во второй половине XIX – начале XX веков (1855–1914 годов): дисс. ... канд. педагог. наук. 13.00.01. 2015. 207 с.
6. Римаренко Ю. (ред.) Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Довіра, Генеза, 1996. 942 с.
7. Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. 168 с
8. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 2203, оп. 1, спр. 1-а.
9. ЦДАВО. Ф. 2203, оп. 1, спр. 3-б.
10. ЦДАВО. Ф. 2306. Оп 1. Спр. 16
11. ЦДАВО. Ф. 2306. оп. 1. Спр. 9

Sholk O.M. NON-NATIONAL REPRESENTATION AMONG PUPILS AND TEACHERS OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN STATE P. SKOROPADSKY

The coup d'etat of Pavel Skoropadsky led to the rejection of the revolutionary experiments of the Central Rada in the field of military policy. The hetman's government relied on the officer corps of the imperial army,

which was to be the basis of the new regime. Military policy was supposed to form a professional army, but for its functioning it was necessary to create a system of training officers, as the cadre army was destroyed on the fronts of the Great War. The system of military education experienced a kind of «revival», pre-revolutionary laws and regulations were returned. There were many foreigners among the teachers and pupils of the cadet and junker schools. According to archival sources, non-Ukrainians were the majority of the teaching staff of the Kyiv Cadet Corps, a significant number of them were in Sumy, Poltava, Odessa. Also, almost the entire staff of the Polotsk Cadet Corps moved to Ukraine, and in some Ukrainian institutions whole companies of Polotsk residents functioned. Teachers from Polotsk were also hired by Ukrainian corps.

The conditions for the functioning of the cadet corps in Ukraine were extremely difficult. Archival sources indicate that some of the premises were occupied by German troops, making training impossible. Hundreds of Russian students sought to enter Ukrainian military schools. Mostly, those who had relatives in Ukraine or were of Ukrainian origin were admitted to study. Mostly, those who had relatives in Ukraine or were of Ukrainian origin were admitted to study. The exceptions were orphans whose parents died on the fronts of the Great War. Students, regardless of their ethnic or religious origin, were required to study Ukrainian language, literature, geography and history. The Hetman's government did much to Ukrainianize the military education system. But despite all the efforts of the Ministry of Defense to start the school year on time, it was not realized. Admission lasted until the end of September, and the training began only in October. But in some institutions, it happened only in the middle of the month. Further training was interrupted due to the Directory's uprising. As a result, the school year 1918/1919 was disrupted. Non-Ukrainians played a key role in building the military education of the Ukrainian state period, but due to political events it was not completed.

Key words: Military education, teaching staff, pupils, cadet corps, non-Ukrainians, the Main School Board, War Office.

Ярич В.П.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1940–1950-Х РР.

Мета дослідження – проаналізувати еволюцію історичної пам'яті про національно-визвольний рух у Кам'янець-Подільській області середини 1940 – першої половини 1950-х рр. від здобуття Україною незалежності та до сьогодення. Схарактеризувати деструктивні шляхи Росії та підтримуванні нею українські політичні сили з наві'язування власної «історичної правди» й розкрити місце національної пам'яті про визвольні змагання у повосенне десятиліття як ключового елементу державної безпеки України.

Методологія дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, та методів аналізу і синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. Наукова новизна розвідки полягає у висвітленні зв'язку історичної пам'яті з суспільно-політичним розвитком України та вектору зовнішньої інтеграції. Автор показує конкретний розвиток та утвердження історичної пам'яті на основі прикладів та схарактеризовано історичне значення національно-визвольних змагань на території Кам'янець-Подільської області.

Висновки. Зі здобуттям Україною державної незалежності набули ще більшої актуальності трактування вітчизняного історичного минулого, відкриття архівів і засудження злочинів тоталітарного минулого, оцінки учасників національно-визвольної війни та будівництво політики національної пам'яті, а відтак формування пантеону героїв й антигероїв. Завдяки ухваленню Верховною Радою України законодавства зі спрощеного доступу до документів і матеріалів тоталітарного режиму в архівах Служби безпеки України, опублікуванню численних джерел і підготовці низки ґрунтовних наукових досліджень з історії національно-визвольної боротьби України ХХ ст. в суспільно-політичному просторі як і на державному, так і на регіональному рівнях істотних змін зазнало її розуміння та посилювались національні позиції історичної пам'яті. На формування загальноукраїнської моделі пам'яті значний вплив справляють регіональні особливості. Свідченням цього є конкретні кроки з відтворення національної пам'яті зроблено і в Хмельницькій області.

Ключові слова: історична пам'ять, ОУН, УПА, молодіжні організації, наукові дослідження, УІНП, російсько-українська війна, Хмельницька область.

Постановка проблеми. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. перед молодого державою постало ряд питань облаштування внутрішньо-політичного середовища, так і вектору зовнішньої політики. Адже від радянської окупації Україна отримала і розрізнену політику пам'яті, на яку не було відповіді та яка стала яблуком суспільно-політичного розбрату. Питання вибору вектору розвитку було складним, оскільки суспільство мало низку проблем з історичною пам'яттю та її потужною регіональною і родинною специфікою, що впливало на запити народу. Ці елементи вийшли за межі наукового та суспільно-політичного поля й стали предметом електорату політичних еліт. Що тільки посилювало регіональність та загострювало проблему єдиної національної пам'яті а також залишало хаотичними відповіді

трактування ХХ ст. Події 1991–2022 рр. драматично розвивалися навколо питання діяльності ОУН та УПА, а підігрівання з боку політичних еліт лише загострювало цю тему, яке, безумовно, еволюціонувало та трансформувалося в часи зміни президентської влади та ставало основним питанням у інформаційних війнах та ворожій пропаганді. Ситуація чітко почала розставляти все на свої місця з 2014 р. коли поряд з європейським вектором розвитку був прийнятий пакет законів про декомунізацію [16] та з часом зрівняння учасників ОУН до учасників бойових дій [17], що відбувалося паралельно із науковим та суспільним здвигом у дослідження регіонів УПА, що ламало радянський/російський фейк про локальний характер руху

Визвольний український рух на Поділлі середини ХХ ст., продовжив процес національно-демократичної революції 1917–1921 рр. та повстанського руху 1920–1930-х рр., зайнявши своє місце у системі українського опору тоталітаризму у ХХ ст. Ще у ході самої боротьби радянська влада запустила фейк про регіональність руху українських націоналістів обмеживши його територією Західної України та замовчуванням про масштаби на території центральних, південних та східних областей України всіляко дискредитуючи український резистанс. Результатом згаданих елементів інформаційної війни стали неоднозначне ставлення діяльності Організації українських націоналістів після проголошення незалежності України, що підвищувало актуальність розв'язання цього проблемного питання в суспільно-політичному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нами опрацьовано численні документи і матеріали, виявлені в фондах архіву управління Служби безпеки України Хмельницької області, де зберігається 116 архівно-кримінальних і 24 оперативно-розшукових справ і 22 справи документів секретного діловодства УНКВС-УНКДБ [1, с. 5]. Проаналізовано значний масив фактичного матеріалу в ГДА СБУ та опублікованому 3 томі серії «Український здвиг» [21].

На базі цих та інших документів уже написано ряд наукових праць як із теми національно-визвольного руху на території Кам'янець-Подільської області так із рефлексій стосовно історичної пам'яті ОУН і УПА. Певну частину наукового доробку з проблематики вніс і автор статті [22–24]. Питанням історичної пам'яті оунівців на території області першим виявив зацікавлення В. Горбатюк [5], значний внесок в історіографію проблеми зробив ветеран УПА М. Буртняк [2]. Варто відзначити також інтелектуалів проблематики національної пам'яті [3].

Постановка завдання. Такий масштаб проблеми спонукає до детальнішого дослідження та висвітлення процесу еволюції історичної пам'яті в Україні в цілому та у Подільському регіоні, який в часи національно-визвольного руху ХХ ст. вважався східним та всіляко замовчувався радянською владою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинний конфлікт між Україною та Росією притримує той факт, що в багатьох аспектах все ще йдеться про тяглий зв'язок із радянською добою, коли ці три республіки утворювали слов'янське ядро Радянського Союзу, а пам'ять про Велику

Вітчизняну війну слугувала важливим чинником формування пізньорадянської ідентичності. Йдеться, звісно, про Україну (за винятком її західних регіонів), Білорусь і західні регіони Росії. Тут колективний досвід Другої світової війни найтісніше кореспондував з офіційним радянським нарративом про Велику вітчизняну війну й через це був широко сприйнятим місцевим населенням цих країн та успішно використаний пострадянськими елітами. Разом з тим, ми перебуваємо зараз у моменті, коли нові національні міфи про Другу світову починають драматично розходитись [3]. Таку слушну думку висловили науковці Т. Журженко, С. Льюїс, Д. Федор у своїй книзі *Війна та пам'ять у росії, Україні і білорусі*, що спонукає нас зробити екскурс у 1991 рік, та проаналізувати стан ідеологічної спадщини, яку отримала Україна після радянської окупації.

В той час, коли більшість країн, які пізнали «радість комуністичного правління» після падіння урядів у 90-х рр. перелаштовувалися з комуністичного на демократичні способи правління розпочали детальний аналіз пройденого часу та формувати відповідні інституції національної пам'яті [8]. Україна не рішуче підійшла до вирішення такого питання. Особливо варто наддати належне польському законодавству. У діяльність Instytutu Pamięci Narodowej входить апарат з прокурорськими співробітникам (їх у штаті понад 70, не рахуючи допоміжного персоналу). Головне завдання, на якому концентрувалися зусилля професіоналів, – підготовка матеріалів для проведення люстрацій. Колишній директор Польського інституту національної пам'яті іменував установу «локомотивом широкої люстрації». Судячи з оприлюдненої інформації, робота в цьому напрямку близька до завершення [20, с.7; 25; 8, с.152].

Гальмування української влади 90-х політики національної пам'яті можна пояснити декількома факторами. По-перше біля керма влади стояли колишні партійні діячі, які з пересторогою дивилися на згадані процеси. По-друге, в Україні мала місце складний симбіоз проблем що створювали невизначеність політичного курсу. Українські історики Д. Веденєєв та О. Лисенко наводять такі проблемна тези українського суспільно-політичного простору після періоду радянської окупації:

- живучість стереотипів, що з'явилася у гострому протистоянні двох суспільних систем за часів «холодної війни»;

- ідейно-політичне розшарування українського народу, що перешкоджає формуванню громадянського суспільства;

– протистояння навколо визначення шляхів майбутнього розвитку України, її міжнародної орієнтації, що, до того ж, ускладнюється цілеспрямованими зовнішніми впливами;

– наявність регіональної історичної пам'яті та суттєвих соціокультурних відмінностей між різними історичними землями України, які заклалися задовго до 1917 року;

– ерозія духовно-культурного поля, раціональності самого мислення народу внаслідок ураження свідомості маніпулятивними інформаційними технологіями, яке відбувається з часу «перебудови»;

– відсутність зрозумілої та прийнятної для більшості народу державної ідеології консолідації, незавершеність процесу формування української політичної нації [14, с. 110].

По-третє, в суспільстві був присутній потужний наратив про створений в радянські часи міф про «велику вітчизняну війну» та «трьох стовпів» цієї перемоги у вигляді російського, українського та білоруського народів, що символізувало їхню єдність. Оскільки ця теза є однією з тем російської пропаганди, девізом інформаційної війни та приводом до початку війни Росії проти України є сенс детального аналізу цього міфу.

Влучне визначення цієї тези дав професор Університету Вікторії (Канада) С. Єкельчик, підкресливши, що міф про Велику вітчизняну війну заклав культурні підвалини не лише для «нової історичної спільноти радянських людей» у широкому розумінні, але й для її специфічної підоснови – трьох слов'янських республік, які склали етнічно-культурне ядро СРСР. Міф про «спільну перемогу» відіграв особливу роль у відносинах Москви, Києва та Мінська, відповідаючи базовій російській парадигмі східнослов'янської єдності й «братерства» [28]. Така теза мала бути домінантою у історичній пам'яті та перекреслити інші трагічні сторінки радянської історії як репресії, голодомор, ГУЛАГ чи національно-визвольний рух опору.

Хоч Україна, росія і білорусь і поділяли основні символи та історії, пов'язані з радянським міфом Великої Вітчизняної війни, пострадянські версії цього міфу в кожній із трьох країн суттєво розбігаються. У Росії міф «великої вітчизняної війни» інтегрувався в нове офіційне бачення російської ідентичності, державного патріотизму і військової слави, натомість в Україні «поділена культура пам'яті» стала на заваді формування національною елітою консенсусного погляду на Другу світову війну. В Білорусі, де збережений О. Лука-

шенком радянський воєнний міф був навіть важливішим, ніж у Росії, традиційний радянський наратив дедалі частіше знаходить спротив серед опозиційних інтелектуалів, практично не представлених у контрольованому державою публічному просторі. Водночас останнім часом спостерігається невпинна боротьба за «привласнення» Перемоги. Добре відомо, як у 2010 р. В. Путін ствердив, що Росія виграла б війну «навіть без України». І в Україні, і в Білорусі історія про «спільну перемогу» і «спільну жертву» була присвоєна проросійськими політичними силами [3].

Сильний емоційний зв'язок між індивідуальними/родинними та колективними спогадами про війну означає, що міф «великої вітчизняної війни» все ще відповідає критеріям, що їх сформулював Стівен Коткін у своєму дослідженні радянської ідеології та пропаганди. Автор вказує, що пропаганду неможливо просто насадити згори. Щоб пропаганда була ефективною, пише дослідник, вона «мусить подавати таку історію, яку люди готові на певному рівні прийняти; історію, яка вміє захопити увагу і яку можна переповідати по-своєму» [26]. І міф про війну досі успішний у цьому. Якщо дивитися в ретроспективі, після кримських подій, він все ще залишається найсильнішим маркером ідентичності т.зв. «русского мира» – в широкому значенні східнослов'янської чи православної цивілізації. Як продемонструвала «російська весна» 2014 р., навіть через чверть століття після розвалу Радянського Союзу культурна й ідеологічна відданість міфу Великої Вітчизняної війни перебиває політичну вірність новим національним державам [3].

В Україні про право тлумачити історичні та геополітичні наслідки Другої світової відкрито сперечаються супротивні політичні сили. На думку дослідників це пов'язано з «постколоніальним» пошуком національної ідентичності і проблемою геополітичного вибору між Росією і Заходом. Якщо за десять років президентства Л. Кучми (1994–2005) офіційно про Другу світову говорили як про «велику вітчизняну війну українського народу», відтак наділяючи радянський наратив національною ознакою, то за В. Ющенка (2005–2010) в офіційному дискурсі українська нація стала вважатися жертвою двох тоталітарних режимів [3]. «новий офіційний історичний наратив представляв війну не стільки славною подією, скільки жахливою трагедією, якої зазнав український народ за відсутності національної держави». За В. Януковича цей підхід знову було маргіналізовано і деякі зі старих радянських сим-

волів (напр., радянський прапор як Стяг Перемоги) були знову офіційно запроваджені, що спровокувало жорсткі конфлікти [3].

Як вже вказували деякі науковці, ці меморіальні війни підготували ґрунт для збройного конфлікту на Донбасі: «війна на Сході України офіційно почалася у квітні 2014 року. Війна у головах людей, що зараз здається інтегральною (і природною) частиною триваючого військово-громадянського конфлікту, розпочалася набагато раніше, – коли минуле стало важливою частиною сьогодення». Говорячи про роль політики, пов'язаної з ідентичністю в чинній українській кризі [3], показує, як поділена політична еліта України відкрила скриню Пандори меморіальної політики, використовуючи її задля масової мобілізації виборців, і як Росія скористалася з «війни ідентичностей» у своїх зусиллях послабити Україну і запобігти її переорієнтації на Захід.

На відміну від Росії, в Україні культивування альтернативних поглядів про місце національно-визвольного руху в Другій світовій війні та повоенні роки слугувало поглибленню політичного конфлікту, який донедавна розколював суспільство. Воду на млин історичної пам'яті систематично та цілеспрямовано лили російські ЗМІ, демонізуючи демократичні сили в Україні як «неонацистів», котрі мають намір затерти історичну пам'ять про Радянську перемогу. Це звинувачення досі відлунює в війнах пам'яті на пострадянському просторі.

В 2015 р. підготовлені Інститутом національної пам'яті чотири законопроекти про політику пам'яті в Україні схвалив український парламент [16]. У післямайданній Україні з'явився новий консенсус щодо Другої світової війни – що тепер трактується радше як трагічний, а не героїчний час для національної історії, а формула «великої вітчизняної війни» нарешті зникла з українських музеїв і підручників.

У 2021 р. завдяки співпраці Центру досліджень визвольного руху, видання Texty.org.ua й О. Оксимця та за підтримки Українського культурного фонду світ побачив чудовий проект – «інтерактивна мапа ОУН та УПА». Дослідники Центру вивчили сотні джерел та архівних документів, завдяки чому створити базу даних про міста, містечка, райони і села від Лемківщини й Холмщини до Криму та Донеччини, де діяло підпілля ОУН (бандерівців). Результати студій нанесли на інтерактивну мапу з інформаційними довідками про генезу підпілля в областях України за часів нацистської окупації. Відтак мешканці

всіх куточків України отримали можливість дізнатися про Другі визвольні змагання і переконатися, що вони відбувалися не виключно Галичині й Волині, а у центральних, південних і східних регіонах України. Розроблена мапа і база даних руйнує стереотипи про визвольний рух під проводом ОУН виключно на теренах Західної України, адже своєю головною метою вона проголошувала об'єднання всіх українських земель у складі єдиної Української Соборної Самостійної Держави. Інтерактивна мапа демонструє втілення цієї мети на початку 1940-х рр [15]. Сподіваємося, що з часом інтерактивна карта буде наповнена відомостями про осередки націоналістичного руху у післявоєнний час серед яких своє місце займуть Подільські молодіжні організації.

Український історик В. В'ятрович зазначає, щоб «правильно оцінити значення боротьби українських націоналістів як в історії України так і у світовій історії, варто ретельніше придивитися до завдань, які вони ставили перед собою, та результатів їхньої боротьби». У одній зі статей дослідник дає таку відповідь: «... мабуть, такі найважливішим завданням, яке ставив перед собою визвольний рух, була зміна свідомості українців, їхнє моральне та духовне виховання, яке мало підготувати суспільство до національної революції» [4, с. 129].

Після загибелі керівника УПА Р. Шухевича (Тур) 5.03.1950 р. відбувається спад національно-визвольного руху. Наприклад на території Кам'янець-Подільської області (теперішня Хмельницька – Авт.), яка вважалася містком у центральну Україну загони повстанців та їхніх симпатиків до 1952 р. були ліквідовані силами радянської силової системи. Більшу частину його учасників було фізично знищено у ході оперативних операцій, іншу ж заарештовано. В числі останніх опинилися члени Женишко-вельської молодіжної групи українських націоналістів. Керівник організації В. Мельник «Орлич» загинув під час бою з енкаведистами у липні 1951 р. на Київщині [22, с. 131; 24, с. 230]. У вересні 1951 р. в Кам'янці-Подільському арештовано І. Качуринця, якому представили фотографію вже вбитого Мельника. А. Сухий у застінках енкаведистів опинився прямо з бердичівської полкової школи. Така ж доля спіткала старшого сержанта Новоград-Волинського артилерійського полку А. Андрійчука. В Хотинському педагогічному технікумі заарештували сестру В. Мельника – Галину, звинувативши у передачі грипсів між братом, який перебував у підпіллі, та іншими

учасниками групи. Суд відбувся 27 січня 1952 р. Галині винесли найменший вирок порівняно з іншими учасниками групи: Анатолієм Сухим, Анатолієм Андрійчуком, Іваном Качуринцем, Онисією й Іваном Сухими (батьками Анатолія) і Анастасією Щегельською. Галині присудили 10 років виправно-трудова таборів. Інших учасників засудили на 25 років виправно-трудова таборів, по 3 роки заслання і по 5 років позбавлення громадянських прав [5, с. 256; 24, с. 232]. Олександр Кравчуку, старшому сержанту будівельного батальйону, був винесений ідентичний вирок – 25 років, проте на будівництві ГУЛАГу [5, с. 335].

У 1956 р. виїзна комісія Президії Верховної Ради СРСР з перегляду справ ув'язнених звільнила В. Паюка, А. Андрійчука та А. Сухого, після чого останні повернулися додому, щоб почати вже новий етап свого життя. Після смерті В. Мельника, А. Андрійчук, А. Сухий і В. Паюк ще спілкувалися між собою. В часи незалежної України А. Андрійчук, І. Качуринець, А. Сухий від 7.04.1992 р. були реабілітовані прокуратурою Хмельницької області. О. Кравчук реабілітований 20.02.1995 р., а А. Сосна – 30.12.1994 р. [19, с. 503]. Дослідження боротьби українських націоналістів на території Кам'янець-Подільської області успішно руйнує згадані радянські міфи та зміцнює проукраїнські позиції. В науковому просторі уже присутні ряд серйозних робіт, проте варто віддати належне директору Хмельницького обласного літературного музею В. Горбатьоку за його ґрунтовну роботу по відновленню історичної пам'яті на території області [4; 11]. Для своїх книг письменник провів вагомую роботу з усної та меморіальної історії. Дослідницьку естафету підхопили активісти з проекту «Хаші», які підготували відеоматеріал останнього бою підпільників на території Кам'янець-Подільської обл. [12].

Варто зазначити, що вшанування пам'яті героїв ОУН та УПА має місце на рівні обласних рад. Так за підтримки Хмельницької обласної державної адміністрації відбулося

відкриття пам'ятного знаку в честь героїчного бою борців за незалежність України 24 жовтня 2021 р. в с. Майдан-Олександрівський Віньковецької ОТГ Хмельницької обл. Саме там у 1951 р. в нерівному бою з підрозділами НКВС загинули керівник Віньковецького Надрайонного проводу ОУН В. Николин і підпільник М. Гандзюк. Очевидно, це був останній бій повстанців на Хмельниччині, хоча націоналістичне підпілля продовжувалося ще кілька років. Такі заходи є важливими в рамках перформативної пам'яті [13]. Як справедливо пише Д. Вінтер «Пам'ять, передана у подіях (або перформативна пам'ять), є осердям колективної пам'яті» [27]. Так замість пам'ятників лєніну в Україні створюють пам'ятники героям національно-визвольного руху (рис. 1).

Українська держава докладає зусиль до справедливої оцінки історії національно-визвольного руху. Суспільно-політичне значення цих заходів обумовлено необхідністю усунення конфронтаційних моментів у масовій свідомості як однієї з передумов формування консолідованої української політичної нації. Звернення до перформативної пам'яті поглиблює розуміння механізмів колективної мобілізації в часи політичної кризи. Підштовхує українців до усвідомлення нинішньої

Рис. 1. Пам'ятний знак борцям національно-визвольного руху в с. Майдан-Олександрівський Віньковецької ОТГ, Хмельницької обл.

війни як незавершеної боротьби періоду Другої світової війни та повоєнного десятиліття і ще більше мотивує до захисту своєї держави зі зброєю в руках. Проводячи пряму паралель до того що це інформаційний та психологічний фронт боротьби.

Висновки. Весь період національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. радянська та російська історіографія та пропаганда таврує як бандерівців. Ці події стали актуальними і після проголошення Україною незалежності та у рамках гібридної війни російської федерації, якими вони вважали усіх, хто відстоює проукраїнські державні позиції. З огляду на початок війни у 2014 р., слід побачити, що вектор географії топоніму бандерівець

розширюється із Західної України на всі інші регіони України в рамках українізації суспільно-політичного, культурного та медійного простору. І вже в процесі підготовки до другого етапу російського вторгнення топоніми бандерівців присутні і в Харківській, Дніпропетровській, Одеській та навіть у Луганській і Донецьких областях, та столиці України м. Києві. З вище зазначеного можна зробити висновок, що топонім бандерівець є фактором української ідентичності, дефініція якого це свідомо людина, яка стоїть на засадах української соборності та відстоюванні її незалежності, дотриманні правових законів та шануванні історії України.

Список літератури:

1. Анотований довідник антирадянського руху опору: структура, керівний та допоміжний склад підпілля ОУН і УПА (1940–1954 рр.) в Івано-Франківській, Хмельницькій та Чернігівській областях / відп. ред. : В. Огороднік, упоряд. : Т. Боярченко, М. Горин, В. Огороднік, А. Тинкован. К., 2020. 590 с.
2. Буртняк М. Відлуння Холодного Яру: історія ОУН-УПА сіл Іванків і Гуштинка / Михайло Миколайович Буртняк ; передне слово Марта Кузьмич. Тернопіль : Терно-граф, 2017. 351 с.
3. Війна і пам'ять в росії, Україні і білорусі. Тетяна Журженко, Саймон Льюїс, Джулія Федор. Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars>
4. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. 36. 9. С. 125–138.
5. Горбатюк В. Ще настане ваша пора. Документальний роман. Хмельницький : Поліграфіст, 2012. 368 с.
6. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів : Видавництво «Мс», 2005. 270 с.
7. Даниленко В. М. Діяльність ОУН на Київщині: записки «Кобзаря». *Іст. журнал*. 2005. № 5. С. 103–122.
8. Документи комуністичних спецслужб у Європі: путівник мережею архівів / за ред. Р. Леськевіч, П. Жачек; О. Ісаюк (укр. вид) / центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2016. 180 с., іл.
9. Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 117–125.
10. Любовець О. Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 71–81.
11. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці : Букрек, 2006. Кн. 5. 352 с.
12. Останній бій ОУН на Віньковеччині. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=M8ujvmnx6TY&t=337s>
13. Останній бій: історія загибелі та вшанування останніх підпільників ОУН на Віньковеччині. URL: https://ye.ua/syspilstvo/56389_Ostanniy_biy_istoriya_zagibeli_ta_vshanuvannya_ostannih_pidpilnikov_OUN_na_Vinkovechchini.html
14. Веденєєв Д., Лисенко О. Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА: поле конфронтації або сфера порозуміння? / *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. 2011. Вип. 14. С. 109–126.
15. Похід на схід. Як ОУН воювала в усіх куточках України URL: <https://texty.org.ua/projects/102993/pohid-na-shid/>
16. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>
17. Рада ухвалила декомунізаційний пакет. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150409_communizm_ura_uc
18. Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Хмельницька область / редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін.; упорядники : Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур.; біографічні довідки : П. М. Воскобойнік, Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, В. М. Пажинська. Кн. 2. Хмельницький, 2009. 1182 с., 16 с. іл.

19. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Вінницька область / редакція тому : Л. М. Спіридонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; Упорядники : В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. Кн. 3. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. 784 с.

20. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 7–25.

21. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

22. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / Тимоті Снайдер. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.

23. Ярич В. «Живи Україно»: участь студента філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінститут Віталія Мельника у Визвольному русі за незалежність України. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку сучасної науки України* : збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської наукової конференції (17 березня 2016 р.). Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. С. 127–133.

24. Ярич В. П. Кам'янець-Подільський надрайон та його діяльність у 50-х рр. ХХ ст. *Воснні аспекти історії Поділля ХХ–ХХІ ст* : матеріали науково-практичної конференції, (м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р.) / редкол.: В. А. Дубінський, О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 2014. С. 142–152.

25. Ярич В. Молоді борці Поділля за українську національну ідею у повоєнні роки. Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2016. 36. 21. С. 209–234.

26. Instytut Pamięci Narodowej. URL : <https://ipn.gov.pl/>

27. Kotkin, S. 1995. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.

28. Winter, J. 2010. «The Performance of the Past: Memory, History, Identity». In *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, ed. K. Tilms, F. van Vree, and J. Winter, 11–23. Amsterdam : Amsterdam University Press.

29. Yekelchyk, S. 2004. *Stalin's Empire of Memory: Russian–Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto and Buffalo : University of Toronto Press.

Yarych V.P. HISTORICAL SIGNIFICANCE AND HISTORICAL MEMORY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE KAMIANETS-PODILSKY REGION IN THE 1940-s AND 1950-s

Research objective – To describe the evolution process of historical memory of the national liberation movement starting from the time Ukraine gained independence to this day. To characterise the destructive methods used by Russia as well as Ukrainian political movements supported by it to impose their own historical truth, and thus to prove the ideological significance of the development of historic memory as a key element of national security.

Research methodology is built upon the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, coherency, and methods of historical analysis and syntheses based on ancestry, comparison, categorisation and chronological predicaments. The connection between the historical memory and socio-political development of Ukraine as well as the vector of the external integration is highlighted by the article delivering scientific novelty. The author is demonstrating the development of pro-Ukrainian historical memory using examples and also characterises the historical importance of the national liberation struggle in Khmelnytskyi region.

Conclusions. At the current level of development of Ukraine, one of the main factors that considerably influences the process of State-building and development of the modern Ukrainian political nation is national memory, which is an important part of the self-identification process within the population. Some of the top issues emerging after Ukraine has gained independence were methods of interpreting the historical past, the process of opening the archives and condemning the crimes of the totalitarian past, recognising the participants of the national liberation movement, and moving towards the politics of the national memory. As a result, regional national memory was being formed in different parts of Ukraine, based on events like the national liberation movement of 1940–1950 as well as the XX century in general, leading towards the creation of the pantheon of

heroes and anti-heroes, who were used as a basis for the war of Russia against Ukraine. As might be expected, after the events mentioned above Ukrainian parliament agreed upon legislation about de-communism and expanded the influence of the Institute of Ukrainian national memory, thus opening access to the materials about the totalitarian regime from the archives of the Ukrainian Ministry of Defence, which helped to prepare several thorough scientific research papers on Ukrainian history in the XX century, and also allowed access to information about repressed relatives, which has led to a change in understanding of the past century in Ukrainian socio-political space and an increase in nationalistic tendencies within historical memory, which can be observed at both state and regional level. Regional specifics have a major influence on the formation of an integral Ukrainian model of memory. A high number of events have taken place in Khmelnytskyi region as well.

Key words: *historical memory, OUN, UPA, young organizations, scientific research, UINP, Russian-Ukrainian war, Khmelnytsky region.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC-930-Historical sciences

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.10>

Huseynova G.

Anadolu University

OTTOMAN-AZERBAIJANI EDUCATIONAL RELATIONS IN THE XX CENTURY

The purpose of the article is to analyze the Ottoman-Azerbaijani educational relations, which were founded in the early twentieth century. During this period, the entry of the nations living in Russia into the period of national awakening, as well as the 1905 bourgeois revolution in the country, laid the foundation for the development of Azerbaijani-Ottoman relations in a number of areas.

Methodology and methods used. The research problem was analyzed in three directions. The first direction is the educational assistance provided to Azerbaijan by the Ottoman state in the period covering 1901–1920. The second direction is the activities of volunteer teachers from the Ottoman Empire to Azerbaijan. The third direction is the issue of higher education of Azerbaijani youth in Turkey. Scientific researches, newspapers and magazines of the time, archival materials written in this field were used in the research work.

The main scientific innovation is that the Ottoman-Azerbaijani educational relations that existed in the twentieth century were comprehensively analyzed in this study. During the Soviet era, Azerbaijan's relations with Turkey were not allowed to be studied objectively and extensively. Since Azerbaijan regained its independence in 1991, various aspects of Turkish-Azerbaijani, Ottoman-Azerbaijani relations have been re-examined and much has been done in this area. The factors determining the cooperation between the Ottoman Empire and the Azerbaijani Turks, the factors that played a role in the establishment and development of these relations, the assistance provided by the Ottoman state in the field of education, are analyzed in detail in the light of various scientific sources. In this regard, the research reflects a comprehensive analysis of the relationship between the two countries in the field of education at this chronological stage.

The results of the study:

– *Ottoman-Azerbaijani educational relations developed as an extension of the Ottoman state's policy towards the Caucasus.*

– *During the period of the People's Republic of Azerbaijan (1918–1920) educational relations between the two states showed great progress.*

– *The contribution of Ottoman teachers in the establishment of the People's Republic of Azerbaijan and in the increase of the literacy rate of the Azerbaijani people was great.*

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Ottoman Empire, educational relations, cultural relations, educational exchange.*

Introduction (problem statement). The Turkish-Azerbaijani relations that took place at the beginning of the twentieth century are extremely important in terms of showing the historical, religious and ethnic closeness between the two states and the fraternal peoples. On the other hand, in many ways, there are features that will form the basis of the political, economic and military relations that exist between the two countries today. Although the period of research on this subject is far from shedding light on the period, the literature on the subject is improving day by day.

The period of twenty years (1900–1920) examined in the study was not determined by chance. Nitekim, the greatest feature of the relations covering the years 1900–1920 is that these relations are the most complete, the most emotional period of the relations between the two countries in the twentieth century. In this period, rising nationalism feelings on both sides reached their peak. When we examine the twenty-year period, we see that this idea, with some exceptions, is supported by historical documents and evidence. The spread of “Turkism” ideas in Azerbaijan and Turkey,

the Caucasian Islamic Army's liberation of Azerbaijan from occupation, and the aid of the Azerbaijani people to the Anatolian Turks strongly support this argument. The struggle of Anatolian and Azerbaijani Turks to exist together against common enemies in those years contributed greatly to the formation of high cooperation and common national consciousness that exists today. The relations between the two sides were not limited to political, diplomatic and military fields, but also had a wide range to cover the fields of culture and education.

Among the publications published on the subject in recent years. The works of Azerbaijani researchers F. Huseynova [12; 13], A. Iskenderov [14], M. Abdullayev [1], M. Agayev [4] and others attract attention.

The works of Turkish researchers were also used in the research work. In the reviewed works, Azerbaijan-Ottoman relations, Azerbaijan-Turkey relations are given a wide place. For example, in the works of researchers such as M. Aslan [7], C. Sar [22], N. Keykurun [17], N. Koltuk [18], the different aspects of relations between the two states have been widely highlighted.

In general, the focus of the work of both Azerbaijani and Turkish researchers is on the use of archival documents and other sources in their own countries.

The Encyclopedia of the People's Republic of Azerbaijan (2005) is of great importance in the study of the history of Turkish-Azerbaijani educational relations in the first half of the twentieth century. The emergence and development of relations between the parties, both with the Ottoman state of the People's Republic of Azerbaijan and in previous years, has been described in detail, and a large number of documents have been published on this subject [11].

Towards the end of the 19th century, the Azerbaijani Turks entered a cultural renaissance, established the first opera, opened the first school for Muslim women, produced many literary works in a Western way, and underwent significant changes in the structure of thought. He even had the authority to participate in the management of the local base. This is based on the successful evaluation of Baku-centered oil resources by Muslim businessmen [5, pp. 50–60].

In Azerbaijan, along with the bourgeois revolution that originated in Russia, a separate "Westernization" movement has begun, which is not enough to follow the example of Russia. Following the example of Russia as well as Western Europe, the emergence of a group of intellectuals related to European values developed in parallel with the emergence of a group of intellectuals of European values [16, p. 17].

Other sources on the development of relations between the two countries show that the Azerbaijani Turks established relations with the Ottoman Government and the Ottoman Sultan in 1906–1907 through the "Baku Muslim Society-Charity". In these dates, the society sent Talibzade Ahund Yusuf Efendi to Istanbul [6, p. 44].

According to investigators, Talibzade asked for help not only for Azerbaijani Turks, but also for 30 million Muslims living in Russia. Talibzade Yusuf Efendi, Haji Zeynalabdin Tagiyev, the founder and chairman of the Islamic Charity Society in Baku, some of the principles adopted by him are as follows:

1. Until now, Caucasian Turks have always used Persian in correspondence. After that, the use and development of Turkish, our mother tongue, instead of Persian;

2. Writing our knowledge books in Ottoman Turkish;

3. Making the curriculum in accordance with the Ottoman education program;

4. Supply of school principals and teachers from Istanbul with the approval of the Ottoman Government;

5. Interpretations of religious books, hadiths of our Prophet, moral books and publication of useful works on these topics» [6, p. 64–65].

Educational Aid of the Ottoman State to Azerbaijan. After the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan, the government did not neglect the fields of education and culture, despite the great challenges it faced, such as land integrity, sovereignty and the re-establishment of a collapsed economy. The government of Azerbaijan has attached great importance to the education of the people, the nationalization of education and the opening of new schools. Because the situation in the country was not open at all. For example, in 1914, there were a total of 976 schools in Azerbaijan, and about 73 000 students were educated in these schools. In the 1919–1920 academic year, the number of schools decreased to 666. 78 000 students in primary schools and 9,600 students in secondary schools continued their education. Education was one of the priorities of the newly established Azerbaijani state, and a serious breakthrough in this area was possible only with the help of the Ottoman State. From this point on, the government appealed to the Ottoman administration as soon as possible, and a rapidly advancing process began in this regard [9, p. 219].

By the decision of the Azerbaijani government dated June 27, 1918, Azerbaijani Turkish was declared the official language of the state. In order

for this decision to be implemented, it was necessary to transfer the education from Russian to Azerbaijani Turkish in the educational institutions of the country together with the state institutions. In general, it was necessary to nationalize schools in order to direct education to national interests and reorganize them in accordance with the requirements of the national state. For this, first of all, there was a lack of teachers who would teach in the Azerbaijani language and problems such as necessary textbooks had to be addressed. In order to carry out the nationalization of Azerbaijani schools, the government decided to invite teachers from Turkey and bring textbooks, and on July 22, 1918, it decided to send an adult to Istanbul [9, p. 224].

In July, the Minister of Education N.Yusufbeyli gave a meeting with the Ottoman administration to Mehmet Emin Resulzade, the head of the Azerbaijani representation in Istanbul, to send a large number of educational tools and equipment from Turkey to Azerbaijan, as well as to send a teacher. In connection with this call, Mehmet Emin Resulzade also held a meeting with the President of the Caucasus Terakki Society in Istanbul, Mesut Efendi. The Caucasus Progress Society, which is made up of Azerbaijani immigrants and is supported by the Ottoman government, aims to expand the ties between the region and Turkey and to help Caucasian Muslims to see education in Istanbul [15, p. 3].

Resulzadebu asked the society to compile a list of people of Caucasian origin, who have a certain specialization, who want to return to their homeland, and to register their addresses. Resulzade wrote a letter to the Azerbaijani government on July 19, 1918, stating that there were no obstacles in sending textbooks and other teaching aids and supplies from Istanbul, but that it was not possible to send as much teaching as Azerbaijan needed [2]. In August 1918, the Ottoman Minister of Education met with Nazim Bey and tried to solve this problem. After the positive meeting, it was decided to send seventeen teachers and a number of training tools and equipment to Azerbaijan [3].

Alimerdan Bey Topchubashi, who later became the Turkish Grand Duke of Azerbaijan, in his meetings with Ottoman government officials, raised the issue of teaching Turkish to Azerbaijan and, more importantly, sending a textbook. In a meeting with a consultant at the Ottoman Ministry of Education on October 28, 1918, she reminded the government's call four months ago to send teachers from Turkey to Azerbaijan and asked for help in solving this problem. The consultant promised to inform the minister about this and try to solve the problem as soon as possible [23, p. 25–26].

In the summer of 1918, certain efforts were made to bring textbooks and other supplementary books from Turkey to Azerbaijan. This continued after the end of the First World War. The Ministry of Education of Azerbaijan, which successfully carried out the nationalization of schools, brought up the issue of supplying Turkish textbooks and educational equipment in schools in order to continue this work in September 1919. A commission formed under the Ministry of National Education has prepared a list of books to be imported from Turkey. According to the law adopted by the Azerbaijani Parliament on September 18, 1919, 1 million rubles were allocated to the Ministry of Education for the purchase of Turkish books in public libraries. In April 1920, there were 11 libraries with a total of 95,000 copies of books in the Republic of Azerbaijan [20, p. 500]. Even in the Soviet period, the delivery of textbooks from Turkey to Azerbaijan, as well as other reading books, continued.

Educational Services of Turkish Teachers in Azerbaijan. It should be noted that Turkish teachers showed great interest in working in Azerbaijan. Turkish teachers, who were informed about the application of the Azerbaijani side for the teaching staff, voluntarily applied to both the Ottoman Ministry of Education and the Azerbaijan's representative office in Istanbul, saying that they wanted to go to Azerbaijan and work there [24, p. 42–43]. For this reason, in his meeting with the Ottoman Education consultant, A. Topchubashi asked him to send all the teachers who applied to go to Azerbaijan from Istanbul together and to inform the Azerbaijani side about this issue. The education consultant has undertaken to collect the necessary information about those who want to work in Azerbaijan as soon as possible and to send them to Batumi by sea as soon as possible. The Ottoman state met the expectations by sending enough Turkish teachers to Azerbaijan in a short time. Until November 1919, more than 50 Turkish teachers came to Azerbaijan [21, p. 125]. There were also women among the teachers who came. In addition to the officers of the Caucasian Islamic Army who were assigned and taught in Azerbaijan military schools, there were also Turkish soldiers who had received pedagogical education, who served in this army and wanted to teach in civilian schools in Azerbaijan.

Teachers from Turkey did not work only in secondary schools in Azerbaijan. They trained teachers by working in teacher schools and sports courses in Ganja, Gazakh, Baku, Sheki and Lankaran. They also contributed to the cleansing and nationalization of education in Azerbaijan from foreign elements.

The Ministry of National Education of Azerbaijan took special care of the teachers coming from Turkey, they were not paid only for their work, but additional payments were made for travel and rental expenses. This project began to yield results in a short time, in 1919. In order to eliminate the shortage of teachers in the country, the Ministry of Education of Azerbaijan decided to open short-term pedagogical courses in Ganja, Sheki and Zagatala and to include other educated people who want to teach in schools. For this purpose, the Council of Ministers allocated 125,759 Rubles from the treasury. On August 24, 1918, it was decided to establish the State Schools Inspectorate and to organize courses for the teachers of public schools, and the budget needed by the Ministry of Education was allocated for this purpose. On the same day, the government allocated an additional 21,046 rubles to the ministry to open a men's gym in Sheki [9, p. 248].

The military school established in Ganja in June 1918 to meet the need for officers in the army and the military training activities called Reserve Officer Candidates Training in August are directly related to the names of Turkish officers [9, p. 265]. The trainees of these military schools played an important role in meeting the officer needs of the Azerbaijani army. The Azerbaijani government, taking into account the need to open military schools, decided to open three new military schools in the country on October 27, 1918, and allocated 50,000 rubles for this purpose [9, p. 267].

Education of Azerbaijani Youth in Turkish Universities. The issue of the education of Azerbaijani youth in Turkish universities has also had a special place in the Azerbaijan-Ottoman cooperation in the field of education. It should be noted that the first steps in this area were taken long before the declaration of independence of Azerbaijan. At the beginning of the 20th century, Azerbaijani youth such as Ali Bay Huseynzadeh, Huseyin Javid, Abdulla Memmedzadeh, Meshedi Jemil received higher education at universities in Istanbul voluntarily [19, p. 4]. Although the outbreak of the First World War caused the interruption of this process, after the collapse of the Tsarist Russia, the youth of Azerbaijan started to face the Ottomans for re-education.

During his meeting with the Ottoman Minister of Education Nazi Bey in August 1918, Resulzade brought up the issue of admitting Azerbaijani students to a pedagogical school in Istanbul to help train teachers for Azerbaijan. In a letter he wrote to the Azerbaijani government on September 2, 1918, he asked the Ministry of Education to determine the number of students to be sent to Turkey for education and to inform him of this number in order for the process to be carried out properly. Topchubashi, who headed the diplomatic mission of Azerbaijan in Istanbul after Resulzade, also kept the issue of Azerbaijani students studying at Turkish universities on the agenda. In addition, in the meeting he held with the adviser of the Ottoman Minister of Education on October 28, 1918, he brought up the issue of sending more Azerbaijani youth to Turkey for education. The consultant recommended meeting with the Ottoman Minister of Education to discuss this issue [23, p. 76]. As a result of the negotiations with the Minister of Education, an agreement was reached for the Azerbaijani youth to study at Turkish universities. As a result, Azerbaijani youth received education in Turkish universities.

At the 70th session of the Azerbaijani Parliament, held on September 1, 1919, it was decided to send one hundred Azerbaijani students to foreign universities on account of the state budget [10, p. 74].

Nine of these students were to be sent to Turkey. In January 1920, one hundred young people who were sent with a ceremony from Baku were accepted to various universities. Since it was the middle of the academic year, some young people were admitted to universities as listeners and gained student status in the new academic year.

The results of the study:

– Ottoman-Azerbaijani educational relations developed as an extension of the Ottoman state's policy towards the Caucasus.

– During the period of the People's Republic of Azerbaijan (1918–1920) educational relations between the two states showed great progress.

– The contribution of Ottoman teachers in the establishment of the People's Republic of Azerbaijan and in the increase of the literacy rate of the Azerbaijani people was great.

References:

1. Abdullayev, M. (1998), Abdullayev, M. [Azerbaijan-Turkey handbooks. Baku: Muterjim], Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Bakı : Mutercim.
2. ACOSBA, fund 277, list 2, work 7, page 27a.
3. ACOSBA, fund 277, listing 2, business 7, page 48.
4. Ağayev, M. (2006), Ağayev, M. [Turkey and Azerbaijan Relations in the Years of National Struggle. Unpublished Doctoral Thesis, Istanbul: Istanbul University], Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

5. Altstadt, L.A. (1992), *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford : Hoover Institution Press.
6. Aslan, B.I. (2000), Aslan, B.I. [«Kardash Kömeği» (brother's help) and Baku Muslim Society of Charity, AKM publications, to Anatolian Turks of Azerbaijan during World War II], *Dünya savaşı esnasında «Azerbaycan Türkleri»nin «Anadolu Türkleri»ne «Kardaş Kömeği (yardımı)» ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara : AKM.
7. Aslan, M. (2008), Aslan, M. (2008), [Ataturk and Azerbaijan Policy, (Trakya University Social Science Institute Unpublished Master Thesis), Edirne], *Atatürk ve Azerbaycan Politikası*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Elmler İns. nəşr olunmamış magistr tezi), Edirne.
8. *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918–1920) Parlamentosu*. (1998), [Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920), Vol. 2, Baku: Azerbaijan Press], Cilt 2, Bakı : Azerbaycan Metbeesi.
9. *Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920)*. (1998), [Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920), Legislative Acts (Collection of Documents). Baku: Azerbaijan], *Законодательные Акты (Сб. документов)*. Baku : Азербайджан.
10. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti (1918–1920) Parlamenti (Senegrafiq hesabatlar)*. (1998), [Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920) (Senegrafiq accounts). (1998), Vol. 2, Baku: Azerbaijan Press], II cilt, Bakı: Azerbaycan Metbeesi.
11. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası*. (2005), [Azerbaijan People's Republic Encyclopedia, Vol. 2, Baku, Lider], II Cild, Bakı: Lider.
12. Hüseynova, F. (2006), Huseynova, F. [On the Role of Political Elements in Azerbaijan – Turkey Civil Relations, Baku: ADMİU], *Azerbaycan – Türkiye Medeni Elaqelerinde Siyasi Faktorların Roluna Dair*. Bakı: ADMİU.
13. Hüseynova, F. (2007), Huseynova, F. [Cultural Aspects of Azerbaijan-Turkey Relations in the Independence Period, Baku: Nurlan], *Musteqillik Dövründe Azerbaycan-Türkiye Elaqelerinin Kulturoloji Aspektleri*, Bakı: Nurlan.
14. İsgenderov, A. (2003), Isgenerov, A. [Azerbaijan Democratic Republic 1918–1920, Baku], *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti 1918–1920*. Bakı.
15. *Kafkas Terakki Cemiyeti*. (1934), [Caucasian Progress Society. Time, Issue 93, July 5], *Zaman*, № 93, 5 İyul.
16. Keykurun, N. (1957), Keykurun, N. [A Great Benevolent Haji Zeynalabidin Tagizadeh], *Azerbaijan Magazine*, 14/62, Ankara], *Azerbaycan jurnalı*, № 14/62, Ankara.
17. Keykurun, N. (1964), Keykurun, N. [Memories from the Azerbaijani War of Independence 1905–1920, Istanbul], *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar 1905–1920*, İstanbul.
18. Koltuk, N. (2005), Koltuk, N. [Azerbaijan in Ottoman Documents. Istanbul: Sechil offset], *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*. İstanbul: Seçil ofset.
19. *Газета Баку*. (1990), [Newspaper Baku], November 29.
20. Nuriyeva, İ. (2015), Nuriyeva, İ. [History of Azerbaijan, Baku: Mutercim], *Azerbaycan Tarixi*, Bakı: Mutercim.
21. Resulzade, M.E. (1990), Resulzade, M.E. [Republic of Azerbaijan. Baku: Science Publications], *Azerbaycan Cumhuriyeti*. Bakı: Elm.
22. Sar, C. (1997), Sar, C. [Ataturk and Turkey's foreign policy (1919–1938). Ankara], *Atatürk ve Türkiye'nin dış politikası (1919–1938)*. Ankara.
23. Топчибашев, А.А. (1994), Topchibashev, A.A. [Diplomatic discussions in Intanbul, Baku: Elgun], *Дипломатические беседы в Станбуле*, Baku: Elgun.
24. Vatancuda, M. (1931), Vatancuda, M. [We are in Brother Turkey. Odlu Yurt, Issue 27], *Bizler-Kardeş Türkiye'de*. Odlu Yurt Jurnalı, № 27.

Гусейнова Г. ОСМАНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ОСВІТНІ ВІДНОСИНИ У ХХ СТОЛІТТІ

Мета статті полягає в аналізі Османсько-Азербайджанських освітніх зв'язків, що зародилися на початку ХХ століття. У цей період вступ народів, що проживають у Росії, в період національного пробудження, а також буржуазна революція 1905 року в країні заклали основу для розвитку азербайджано-османських відносин у ряді областей.

Використовувані методики та методи. Проблема дослідження аналізувалась у трьох напрямках. Перший напрямок – освітня допомога, надана Азербайджану державою Османа в період з 1901 по 1920 роки. Другий напрямок – діяльність вчителів-добровольців із Османської імперії до Азербайджану. Третій напрямок – це питання здобуття азербайджанською молоддю вищої освіти в Туреччині. У дослідницькій роботі використовувалися наукові дослідження, газети та журнали на той час, архівні матеріали, написані у цій галузі.

Головне наукове нововведення полягає в тому, що в цьому дослідженні всебічно проаналізовано Османсько-Азербайджанські освітні відносини, що існували у ХХ столітті. За радянських часів відносини Азербайджану з Туреччиною не допускалися до об'єктивного та всебічного вивчення. З тих пір, як Азербайджан відновив свою незалежність у 1991 році, різні аспекти турецько-азербайджанських, Османсько-Азербайджанських відносин були переглянуті, і багато чого було зроблено в цьому напрямку, площа. У світлі різних наукових джерел. У зв'язку з цим дослідження відбиває комплексний аналіз взаємовідносин двох країн у сфері освіти на даному хронологічному етапі.

Результати дослідження:

– Османсько-Азербайджанські освітні відносини розвивалися як продовження політики Османської держави щодо Кавказу.

– У період існування Азербайджанської Народної Республіки (1918–1920 рр.) освітні відносини між двома державами досягли великого прогресу.

– Внесок османських вчителів у створення Азербайджанської Народної Республіки та підвищення рівня грамотності азербайджанського народу був великий.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, імперія Османа, освітні відносини, культурні відносини, освітній обмін.

Ніколаюк Т.А.

Національна Академія образотворчого мистецтва та архітектури

СПРОСТУВАННЯ МІФОЛОГЕМИ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ СУЧАСНИХ РОСІЯН ДО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОСУ

Стаття присвячена спростуванню найбільш поширеної російської міфологеми про слов'янське походження сучасних росіян. Для цього досліджено питання про те, які племена і народності були предками корінних народів, що мешкали на території сучасної Росії і звідки тягнуться коріння російської нації.

Методологія дослідження опирається на принципи історизму, вивчення літописних фактів про етногенез слов'ян, фіно-угорців та тюрків, аналізу достовірних відомостей про мешканців середньовічної Московії, які містяться у працях російських істориків та археологів.

Опрацьовані текст «Повісті минулих літ» та свідчення царських істориків М. Карамзіна й В. Ключевського про географічні межі, у яких відбувався слов'янський етногенез. Зроблена оцінка результатів археологічної експедиції графа О.С. Уварова. Проаналізовані роботи історика К. Валішевського про вплив тюркського етносу на формування сучасної російської нації. Проведений порівняльний аналіз італійських текстів венеціанців Іосафата Барбаро та Амбросіо Контаріні про московські володіння князя Івана III з їхніми перекладами, здійсненими російською мовою у XIX ст. Також досліджений зміст листів іноземних дипломатів Альберта Кампензе та Павла Іовія Новокомського до папи Климента VII про етнічний склад мешканців середньовічної Московії.

Доведено, що основою російського етносу є фініські племена, які після татарської навали були асимільовані тюркськими народами. З'ясовано, що царські літератори у перекладах іноземних середньовічних текстів свідомо використовували грецьку православну назву «Росія» замість фіно-угорської «Московія» з метою уникнення згадки про фіно-угорські корені московитів. Встановлено, що твердження про участь слов'янського етносу у формуванні сучасного російського народу – це найбільша вигадка російських історіографів, на якій ґрунтується міфологема про існування так званої «давньоруської народності» – колиски трьох слов'янських народів – російського, білоруського та українського.

Ключові слова: *фіно-угорський, тюркський та слов'янський етноси, Київська Русь, «Московія», церковний термін «Росія».*

Постановка проблеми. Сучасні російські історики й досі дотримуються міфологем про право росіян на історичну спадщину Київської Русі, про існування «давньоруської народності» як колиски нібито «братніх» слов'янських українського, білоруського та російського народів. Такі думки неоднаразово висловлював російський президент В. Путін у своїх публічних виступах. Підтвердженням цих ідеологем стала стаття російського керманіча «Об историческом единстве русских и украинцев», що була опублікована 12 липня 2021 року. В ній автор стверджував: «и русские, и украинцы, и белорусы – наследники Древней Руси, являвшейся крупнейшим государством Европы» [1].

Віра В. Путіна у цю міфологему призвела до вступу Росії 24 лютого 2022 року у війну з українським народом. Під час воєнної агресії Російської держави проти України розвінчання ідеологічних

постулатів російської ворожої пропаганди стає нагальною потребою. Тому, ознайомившись із псевдонауковою аргументацією російського президента, авторка вирішила спростувати озвучену В. Путіним напередодні збройного нападу Росії на Україну міфологему про належність сучасних росіян до слов'янського етносу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме імперський історик М. Карамзін у праці «История государства Российского» стверджував, що вже від IX століття майже вся європейська частина тодішньої Російської імперії була населена «слов'янами російськими» [2].

Наприкінці 40-х років XX століття у Радянській імперії була сформульована міфологема про те, що Київська Русь була початковим етапом в історії трьох братніх слов'янських народів – українців, росіян та білорусів [3; 4].

Якщо належність українського та білоруського народів до слов'янського етносу не викликає сумнівів у дослідників, то твердження партійного історика В. Мавродіна про належність росіян до «давньоруської слов'янської спільноти» викликало багато заперечень у фахівців навіть у радянські часи. Але, як вважає доктор філологічних наук Г. Півторак, «перемогла не наука, а політика ... Адже визнання окремої давньоруської народності, яка нібито створила Київську Русь, і стала етнічною основою пізніших росіян, українців та білорусів, давала підстави вважати появу цих трьох народів як прикрий історичний зігзаг ...» [5, с. 124]. Саме такий імперський підхід і артикулює президент Росії В. Путін у своїх промовах та статтях, заперечуючи право українців на створення власної державності.

Що стосується міфологеми про «київську спадщину», яку російські імперіалісти прагнули собі повернути, то відомий дослідник російських історичних міфів Е. Кінан, стверджував, що цей міф був остаточно прийнятий московською політичною елітою у XVII столітті і «з'явився під час або відразу після московської експансії на київську територію...» [6].

Використовуючи багатий архівний матеріал, сучасні українські історики та філологи давно спростували твердження як царських істориків про існування «єдиної Русі» [5; 7; 8; 9; 10; 11], так і радянських істориків про формування в Київській державі так званої єдиної «давньоруської народності», яка в XIV-XV століттях нібито перетворилася на три східнослов'янські народності: російську, білоруську та російську [12].

Згідно з цими концепціями виходило, що етнічною основою російської нації були саме слов'яни, а середньовічна Московія була заселена переважно слов'янсько-руським етносом. Це призвело до намагань правлячих кіл Російської та радянської імперій приховати фіно-угорські корені московитів й підкреслити їхню виключну слов'янськість. Саме для цього в історичних джерелах та в літературних перекладах здійснювалася підміна фіно-угорської назви середньовічної Московії на слов'янську назву «Русь» або грецьке найменування «Росія».

Головними історичними джерелами для написання цієї статті стали текст «Повісті минулих літ» [13], роботи царських істориків М. Карамзіна та В. Ключевського [2; 14], праця польського історика К. Валішевського [15], в яких описуються території, де відбувався слов'янський, фіно-угорський та тюркський етногенез, а також матеріали

археологічної експедиції в Заліссі під керівництвом графа О.С. Уварова, яка відбулася у другій половині XIX ст. [16].

Значним джерелом для розкриття проблеми стало використання авторкою італійських текстів венеціанців Йосафата Барбаро та Амбросіо Контаріні з інформацією про мешканців держави князя Івана III, та їхніх російськомовних перекладів, здійснених у 1836 році царським літератором В. Семеновим [17; 18; 19; 20].

Також авторка залучила листи дипломатів Альберта Кампензе, Павла Іовія Новокомського до папи Климента VII про Московію, написаних італійською й латинською мовами, та їхні переклади, що були зроблені у Російській імперії [21; 22; 23; 24]. З оригіналами цих літературних творів та їхніми перекладами авторка ознайомила у вільному доступі на сайті Президентської бібліотеки імені Б.М. Єльцина, яка знаходиться в Санкт-Петербурзі.

Постановка завдання. В умовах російської агресії проти Української держави авторка наукового дослідження вирішила ще раз звернутися до питання про етнічне походження росіян. Дослідниця ставить перед собою за мету на основі комплексного вивчення значного масиву літописних, археологічних, історичних та дипломатичних документів спростувати одну з міфологем російської історичної науки, озвучену російським президентом, про участь слов'янського етносу у формуванні російської сучасної нації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що західний кордон сучасної Російської Федерації простягається від річки Дон до Куршської коси (Гданська затока, Балтійське море), а східний – до берегової лінії Тихого океану. Розглянемо, які саме племена населяли цю територію у V–XII століттях. Саме з цього періоду автори підручників з історії Росії починають розповідь про початок формування своєї державності, згадуючи Київську Русь, а також слов'янські племена, які жили по Дніпру, Дністру, Південному Бугу, біля озера Ільмень.

Дійсно, згадувані Нестором-літописцем у «Повісті минулих літ» міста Київ, Чернігів, Переяславль, Вишгород, Смоленськ, Новгород, Псков, входили до складу Київської Русі, саме в їхніх географічних межах відбувався слов'янський етногенез: «слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка

впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яниж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами... Од сих же [полочан на схід є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є – Смоленськ...» [13, с. 2–3, 6].

Однак у працях сучасних російських істориків майже відсутня інформація про фіно-угорські народи, які заселяли у V–XII ст. географічну територію, що охоплює європейську частину Російської Федерації – від Пскова, Новгорода та Смоленська до волзьських берегів. Хоча автор «Повісті минулих літ» надав цю інформацію та чітко відокремив фіно-угрів від слов'ян-русів: «На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, а на Клевцині-озері сидить теж народ – мурома. І черемиси окремих народ, і мордва окремих народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі... А се – інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям...» [13, с. 6].

Всупереч свідченням середньовічного літописця російська історіографія стверджує, що в основі етногенезу православного російського населення лежать процеси, пов'язані зі слов'янським етносом. З цим дійсно можна погодитися, коли мова йдеться про мешканців Новгородщини, Псковщини та Смоленщини, території яких перебувають у межах сучасної Російської держави. Але у переліку міст, де відбувався слов'янський етногенез, відсутні сакральні для сучасних росіян міста у Заліссі – Москва, Рязань, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, які були центрами становлення Московської, а згодом і Російської державності.

Якщо ми відкриємо будь-яку середньовічну географічну карту Європи, то побачимо, що угро-фінські племена заселяли всю північну і центральну територію сучасної Росії. Так, навіть імперський історик М. Карамзін вимушений був визнати той факт, що на річках Оке, Обі, Печорі, Ладозькому озері проживали саме фіно-угорці: «Кроме народов Славянских, по сказанию Нестора, жили тогда в России и многие ино-племенные: Меря вокруг Ростова и на озере Клевцине, или Переславском; Мурома на Оке. где сия река впадает в Волгу; Черемиса, Мещера, Мордва на юго-восток от Мери; Ливь в Ливонии; Чудь в Эстонии и на восток к Ладожскому озеру;

Нарова там, где Нарва; Ямь, или Емь, в Финляндии; Весь на Белозере; Пермь в Губернии сего имени; Югра, или нынешние Березовские Остяки, на Оби и Сосве; Печора на реке Печоре... От моря Балтийского до Ледовитого, от глубины Европейского Севера на Восток до Сибири, до Урала и Волги, рассеялись многочисленные племена Финнов» [2].

Інший відомий імперський історик В. Ключевський також стверджував, що «в области Оки и верхней Волги в XI–XII веках жили 3 финских племени – мурома, по его имени город Муром, меря и весь. Начальная Киевская летопись довольно точно обозначает места жительства этих племен. Она знает Мурому на Нижней Оке, мерю по озерам Переяславскому и Ростовскому, весь в области Белоозера. Ныне в Центральной Велюкороссии нет уже в живых остатков этих племен, но они оставили по себе память в его географической номенклатуре» [14, с. 162–163].

До того ж, назви багатьох сучасних міст у Російській Федерації мають фіно-угорські корені. Так той же В. Ключевський зауважив, що більшість географічних назв у Російській імперії не мають слов'янського походження: «на обширном пространстве от Оки до Белого моря мы встречаем тысячи нерусских названий городов, сел, рек и урочищ. Прислушиваясь к этим названиям, легко заметить, что некогда на всём этом пространстве звучал один язык, которому принадлежали эти названия, и что он родня тем наречиям, на которых говорят туземное население нынешней Финляндии и финские народы среднего Поволжья, то есть мордва и черемисы» [14, с. 163].

В. Ключевський також підкреслив фіно-угорське походження більшості назв головних російських річок: «Так, и на этом пространстве, и в восточной полосе Европейской России встречаем множество рек. названия которых оканчиваются на ва: Протва, Москва, Сылва, Косва и т.д. ... Ва по-фински значит вода. Название самой Оки финского происхождения: это – обрусевшая форма финского јокі, что значит река вообще. Даже племенные названия мери и веси не исчезли бесследно в центральной Велюкороссии: здесь встречается много сёл и речек, которые носят их названия...» [14, с. 163].

Таким чином, як давньоруський літописець, так й імперські історики засвідчили відсутність слов'янського етногенезу на теренах Залісся – центру формування майбутньої московської державності.

Слід також зазначити, що на південних кордонах сучасної європейської Росії, у Нижньому та Середньому Надволжжі у VII–IX столітті проживали тюркомовні племена хазарів. Вони заснували потужне державне утворення – Хазарський каганат, чий мешканці також не були слов'янами. Якщо вивчати етнічний склад населення навколо злиття річок Волги і Ками, то впродовж VII–XIII століть там була розташована держава Волзька Булгарія, мешканці якої – булгари, також не належали до слов'янського етносу, а мали тюркське походження.

Починаючи з середини XIII століття до фіно-угорської складової етногенезу росіян додався ще один тюркський вплив – привнесений татарською навалюю Чингізидів. Останні на території, яку займає сучасна Російська Федерація, організували свою державу – Золоту Орду. Захопивши удільні князівства Рюриковичів, татари сприяли асиміляції тюркського етносу з фіно-угорським. Такий синтез і привів до створення російської нації. Так, відомий польський історик К. Валішевський у своїй книзі «Иванъ Грозный (1530–1584)», яка була надрукована у 1912 році, зазначив: «...*Взгляните на москвича XVI вѣка: онъ кажется съ ногъ до головы одѣтъ по-самаркандски. Башмакъ, азямъ, армякъ, зипунъ, чебыш, кафтанъ, очкуръ, шлыкъ, баишлыкъ, колпакъ, клобукъ, тафья, темлякъ – таковы татарскія названія различныхъ предметовъ его одѣянія. Если, поссорившись съ товаришемъ, онъ станетъ ругаться, въ его репертуаръ неизмѣнно будетъ фигурировать дуракъ, а если придется драться, въ дѣло пойдетъ кулакъ. Будучи судьей, онъ надѣнетъ на подсудимаго кандалы и позоветъ ката дать осужденному кнута. Будучи правителемъ, онъ собираетъ налоги въ казну, охраняемую карауломъ и устраиваетъ по дорогамъ станціи, называемыя ямами, которые обслуживаются ямщиками... Но гораздо важнѣе то, что извѣстная примѣсь монгольской крови способствовала такой быстрой и покорной ассимиляціи» [15, с. 109].*

У 1851–54 роках один із засновників Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства та Історичного музею в Москві граф О. Уваров вирішив остаточно з'ясувати питання про участь слов'ян у етногенезі росіян. За власний кошт він розпочав археологічні розкопки на території стародавнього Суздальського князівства і відкрив понад 750 курганів. Головною сенсацією цих археологічних дослідів стало те, що О. Уваров не знайшов будь-яких артефактів, які б свідчили про перебування на цих

територіях слов'янських племен. Перелік фіно-угорських артефактів, які були знайдені в Заліській Суздальщині, він опублікував у своїй дослідницькій роботі «*Меряне и их быт по курганным раскопкам*».

До того ж, граф О.С. Уваров переконався, що всі поселення і землі, досліджені ним в Заліссі, були місцями перебування фіно-угорського народу меря. При тому, що йшлося про Ростово-Суздальські землі – батьківщину середньовічної Московської держави. Археолог чітко зафіксував проживання неслов'янського етносу меря на цій території, починаючи з V до XVI століття [16].

У царські часи О.С. Уварову надали можливість оприлюднити висновки своєї археологічної експедиції, хоча книга вийшла невеликим накладом. А в радянські часи, коли офіційна історична наука продовжила підтримувати імперську міфологему про слов'янські корені росіян, роботу О.С. Уварова взагалі заборонили друкувати. Наприклад, у 30-ті томній «*Великій Радянській енциклопедії*» не наведена інформація про наслідки експедиції О. Уварова у Заліссі та відсутня згадка про назву та зміст його книги «*Меряне и их быт по курганным раскопкам*» [25]. У сучасній Російській Федерації також важко ознайомитися із працею О.С. Уварова, бо її видання не здійснювалося, і зараз досліднику потрібно звертатися до букіністів, які на замовлення можуть зробити репринт. Тобто, інформацію про археологічні артефакти експедиції О.С. Уварова, які свідчать про неслов'янське походження російського народу, продовжують замовчувати й сьогодні.

Аналізуючи наслідки археологічних досліджень О.С. Уварова, можна стверджувати, що Руссю споконвічно називалася територія, яка майже співпадає з межами сучасної України, а не середньовічного Залісся та Московії. Саме мешканці Русі називали себе *руськими* і в епоху раннього та високого середньовіччя мешкали у Литовській державі. Як вважає доктор філологічних наук Г. Півторак, «*етнічне визначення «руський» у розумінні «український» зберігалось впродовж багатьох століть. Русинами називали себе українці, які проживали у Великому Князівстві Литовському... Тогочасні історичні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів... Однак через несприятливі політичні обставини і відсутність української державності після розпаду Київської Русі і занепаду Галицько-Волинського князівства термін Русь так і не став політичною атрибуцією української*

території. Його присвоїли собі наші сусіди – росіяни» [8, с. 81–82].

Це відбулося у 1721 році, коли московський цар Петро I, перейменував Московське царство у Російську імперію, внаслідок своїх перемог у Північній війні із Швецією та приєднання балтійських територій [26]. Тобто, замість фіно-угорського географічного найменування «Московія» Петро I юридично затвердив для своєї держави грецьку церковну назву «Росія». Ця країна об'єднала, крім власне московитів, також інші народи, що проживали на захоплених Москвою землях. Природно, що мешканців московської держави вже не іменували *московитами*, а вживали нову назву – *росіянами*. Етнонім «російський» був закріплений наприкінці XVIII століття також й в офіційних документах.

Тобто, якщо взяти до уваги сучасні кордони Російської Федерації, то середньовічні слов'янські племена мешкали лише навкруги великих міст колишньої Київської Русі – Пскова, Новгород, Смоленська, а території від Москви до Тихого океану займали неслов'янські народи. Близько сучасного Новгород існували ільменські словени, незначна кількість яких проживала також на землях біля сучасного Пскова. На Смоленщині, у верхів'ях Дніпра, проживали слов'янські племена дреговичів і кривичів. А майже більша частина території сучасної Росії у середні віки складалася з фіно-угорських племен, згодом асимільованих татарським етносом.

Про переважно фіно-угорський й татарський етнічний склад мешканців середньовічної Московії свідчать також листи іноземних дипломатів, які подорожували через володіння московських Рюриковичів. Деякі іноземні купці тривалий час мешкали на кордонах із Московською державою і часто спілкувалися з її торговими агентами. В своїх спогадах вони зафіксували наявність численного неслов'янського населення серед мешканців Московії.

Наприклад, венеціанський дипломат XV ст. Іосафат Барбаро, перебував багато років у Тані – венеціанській колонії при гирлі Дону. Середньовічну Московію він описав у останніх параграфах своєї праці «Путешествия в Тану». У розділі XIII І. Барбаро знайомить читача з традиціями та обрядами відсталого фіно-угорського народу *Мохії*, який поклонявся опудалам убитих коней [18, с. 133]. Найменування цього племені перегукується з назвою «Московія». І це не випадково, оскільки, як стверджує історик В. Ключевський, мешканцями володінь заліських Рюриковичів із столицею у Володимирі-на-Клязьмі

спочатку були переважно фіно-угорські племена [14, с. 163].

Нідерландський дипломат А. Кампензе у своєму листі до папи римського Климента VII, написаному в 1523 році, відзначав: «... *per la qual cosa errano molto colono che stimano et chiamano i moscoviti russi overo rutheni benche osservino i medesimi riti et usino quasi la medena lingua...*» [22, с. 463]. У російському перекладі: «...*весьма многие до сих пор еще считают за одно Московитян и Россов или Рутенов, опираясь на то, что они говорят одним языком и исповедуют одну веру*» [21, с. 420].

Проте, далі А. Кампензе навів чимало фактів, які спростовують це твердження. Дипломат вказав, що *руси* – це окремий від московитів етнос, який проживав у Литві пліч-о-пліч з литовцями та самоїдами [22, с. 462], і не мав відношення до населення Московії. При цьому автор перерахував народності, які мешкали під владою саме московського князя. Італійською мовою це звучало як: *печорани (perusrami), угри (ugri), вогулічі (vahulzrami), корели (corelli), череміси (czeremissi), башкири (baschirdi)* [22, с. 460; 21, с. 415]. Таким чином, виходячи із відомостей А. Кампензе, середньовічну Московію населяли фіно-угри та тюрки, які не належали до русів-слов'ян.

Ще один мандрівник XVI ст. Павло Іовій Новокамський у своєму листі до папи римського Климента VII, також відокремлював московитів від русів, говорячи про жителів Московії як про нащадків фіно-угорського народу «*mochi*», згаданого у працях історика Плінія Старшого та географа Клавдія Птолемея ще у I–II століттях [24, с. 574, 579]. Він латинською мовою також перерахував етнічний склад жителів Московії, який відповідав фіно-угорському етносу: *перми (permiis), печеря (pecerris), угри (inygris), вогулічі (ugulicis), пеняжан (pinnogisque)* [24, с. 578; 23, с. 542].

Царська цензура ретельно слідувала за перекладами творів іноземних авторів про середньовічну Московію. З метою запобігання у читачів асоціацій про неслов'янське походження московитів, імперські перекладачі підміняли згадану іноземцями фіно-угорську назву «Московія» на православну грецьку «Росія».

Наприклад, в уривку про завоювання московським князем Іваном III Новгороду Іосафат Барбаро називає його – **Duca** (тобто «князь»): «Capitolo XIII. **II Duca** ha soggiogata anche Novogradia che vuol dire in nostra lingua nove castelli» [18, с. 133]. Проте імперський літера-

тор В. Семенов, здійснюючи у 1836 році переклад цього твору, зробив справжню підробку: до титулу **Duca** («князь») додав прикметники, які відсутні у першоджерелі – «великий» та «Російській»: **«Великий Князь Російській покорилъ также Новгородъ, что на нашемъ языкъ значитъ девять городковъ»** [17, с. 98].

Інший мандрівник венеціанець Амброджо Контаріні дістався до Москви у вересні 1476 року й мешкав в ній чотири місяці. Літератор В. Семенов знову зробив фальсифікацію у перекладі уривку про перебування А. Контаріні у Москві. Так, венеціанець повідомляє про своє знайомство з італійцем Арістотелем Фіораванті, який прибув до Москви разом із деспіною Софією на запрошення її чоловіка для зведення у столиці храму: **«visiritrovava anche un maestro Aristotele da Bologna ingegniero, che faceva una Chiesa su la piazza et anche molti guci da Constatinopoli: ch'erano andati li con la Despina con liquali tuti feci molta amicitia»** [20, с. 370].

Переклавши цю оповідь про зустріч італійців, В. Семенов вирішив підкреслити назву країни їхнього перебування і самовільно додав до авторського тексту венеціанського дипломата відсутню у ньому церковну православну назву «Росія»: **«отыскал я одного зодчего Аристотеля Болонского, стоившего огромную церковь на площади в Москве, да еще несколько Константинопольских греков, прибывших в Россию вместе с Деспинюю, и свел со всеми ими тесное знакомство»** [19, с. 300].

Так само В. Семенов зробив неправомірну вставку до перекладу іншого уривку, в якому Амброджо Контаріні надав читачеві інформацію про безліч лісів, що розташовані навколо Москви: **«e circondata di molti bo schi per esser tale la maggior parte del paese, il qual e abbonatissimo d'ogni sorte biade»** [20, с. 370]. Царський літератор знову «поточнив» назву московських володінь Івана III, додавши до російськомовного варіанту відсутній у першоджерелі текст: **«Москва окружена обширными лесами, покрывающими почти все пространство России – и изобилует всякого рода хлебом»** [19, с. 301].

У перекладі ще одного уривку, в якому А. Контаріні описував розміри та кордони володінь московського князя Івана III, літератор В. Семенов знову здійснив фальсифікацію. У авторському тексті венеціанця відсутня назва «Росія»: **«Il detto signor, per quanto ho inteso, tien gran paese, et faria**

gente assai, ma sono per piu huomini disutili: confina cijn l'Alemagna ch'e del Re di Polonia» [20, с. 372]. У російськомовному перекладі царського літератора з'явилася вставка «Росія» у якості найменування середньовічних московських земель: **«Владения Государя Московского... весьма обширны и он легко бы мог иметь значительное войско, но войны его большею частью никуда негодны. Россия сопредельна с той частью Немецкой земли, которая принадлежит Королю Польскому»** [19, с. 304].

Наведені факти свідчать, що царські літератори у перекладах іноземних середньовічних текстів свідомо використовували грецьку православну назву «Росія» замість фіно-угорської «Московія» з метою уникнення згадки про фіно-угорські корені московитів – так званих майбутніх «росіян».

Висновки. Встановлено, що на величезній території сучасної Росії слов'янський етногенез не відбувався, крім невеличкого слов'янського осередку біля Новгороду, Пскову, Смоленська. Доведено, що у X–XIII століттях коли у Київській Русі формувалося слов'янське населення, у Заліссі, а згодом у Московській державі, мешкали угро-фінські племена, до яких згодом долучилися тюркські етнічні елементи.

Про це свідчать дані літописів, артефакти археологічної експедиції графа О. Уварова, історичні праці М. Карамзіна, В. Ключевського та К. Валішевського, а також описи іноземних авторів фіно-угорських й татарських мешканців Московії, яких згодом у 1721 році найменували росіянами.

Досліджено, як царські літератори у перекладах іноземних середньовічних текстів свідомо їх фальсифікували, використовуючи замість фіно-угорської назви «Московія» грецький православний термін «Росія». Це робилося заради уникнення згадки про фіно-угорські корені московитів – майбутніх так званих «росіян».

З'ясовано, що утверджуючи тезу про слов'янські корені сучасних росіян, політична еліта Російської Федерації й досі претендує на так звану «історичну спадщину Київської Русі». Міфологема про єдині слов'янські корені трьох братніх народів була також використана російським президентом В. Путіним для здійснення у лютому 2022 року військового нападу на незалежну Україну.

Список літератури:

1. Путин В.В. Об историческом единстве русских и украинцев. 12 июля 2021 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 12.07.2021).
2. Карамзин Н. История государства Российского. Том I. Глава II. URL: http://www.spsl.nsc.ru/history/karam/kar01_02.htm (дата звернення: 03.02.2022).
3. Мавродін В. «Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства)». Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1946. 312 с.
4. Мавродин В. Образование единого русского государства. Ленинград : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1951. 328 с.
5. Півторак Г. Етнічна належність Київської Русі та її консолідуючий етнос (Київська Русь як ранньо-українська держава). Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава / керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. Київ : Видавництво «Мапа», 2010. С. 123–129.
6. Кінан Едвард. Російські міфи про київську спадщину. *Російські історичні міфи* : збірка статей. Київ : «Критика», 2001. 284 с. URL: <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm> (дата звернення: 10.11. 2021).
7. Білінський В.Б. Країна Моксель, або Московія. Роман-дослідження. Книга 1. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 376с.
8. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 81–82.
9. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / авториз. пер. с англ. (В.Євменов, Є.Євменов (пер.) Харків : ТОВ «Видавництво «Фоліо», 2019. 320 с.
10. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. (4-е вид.). Дрогобич : Відродження, 2003. 416 с.
11. Штепа П. Українець і москвин: дві протилежності (4-е вид.). Дрогобич : Відродження, 2014. 688 с.
12. Юсова Н. Проблема «давньоруської народності» у праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945). *RUTHENICA*. 2002. № 1. С. 152–163.
13. Літопис Руський. За іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591с.
14. Ключевский В.О. Русская история : полный курс лекций. Москва : Олма-ПРЕСС Образование, 2005. 831 с.: іл.
15. Валишевский Казимир. Иванъ Грозный (1530–1584). Москва : Типография «Общественная польза», 1912. 420 с.
16. Уваров А.С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. Москва : Книга по Требованию, 2012. 230 с.
17. Путешествие Иосафата Барбаро, венецианского дворянина. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т.1. С. 25–101, С. 145–192. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 12.08.2021).
18. Di messer Josafa Barbaro gentil'huomo venetiano, il viaggio della Tana Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1. С.103–135). URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 8.02.2022).
19. Путешествие Амвросия Контарини, посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Хасану. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т. 1. С. 193–322 URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 14.07.2021).
20. Il viaggio del magnifico M. Ambrosio Contarini ambasciadore della illustrissima Signoria di Venetia al Gran Signore Ussun-Cassan Re de Persia Nellianno Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т. 1. С. 325–400. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 14.07.2021).
21. Письмо Альберта Кампензе к Папе Клименту VII о делах Московии, Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1. С. 409–457; С. 485–512. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 18.07.2021).

22. Lettera d' Alberto Campense intorno le cose di Moscovia al Beatissimo padre Clemente VII. Pontefice massimo. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т. 1. С. 457–482. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 01. 11. 2021).

23. Павел Иовий Новокомский. Книга о посольстве, отправленном Василием Иоанновичем, Великим князем Московским, к Папе Клименту VII. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т. 1. С. 517–567; С.590–608. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 24.07.2021).

24. Pauli Iovii Novocomensis, de Legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург : в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т. 1. С. 569–590. URL: <https://www.prilib.ru/item/1091184> (дата звернення: 19.12. 2021).

25. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / главн. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : «Советская энциклопедия», 1969–1978. Т. 26, 1977. 624 с., іл. 46 л.

26. Агеева О.Г. Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. *Мир истории. Электронный журнал*. № 5, 1999. URL: www.history.ru/1999/05/ageyeva.htm (дата звернення: 05.01.2022).

Nikolaiuk T.A. REFUSAL OF THE MYTHOLOGY ABOUT THE BELONGING OF MODERN RUSSIANS TO THE SLAVIC ETHNOS

The article is devoted to refuting the most common Russian mythology about the Slavic origin of modern Russians. To do this, the question of which tribes and nationalities were the ancestors of indigenous peoples who lived in modern Russia and where the roots of the Russian nation.

The research methodology is based on the principles of historicism, the study of chronicles of the ethnogenesis of the Slavs, Finno-Ugric and Turks, the analysis of reliable information about the inhabitants of medieval Muscovy, contained in the works of Russian historians and archaeologists.

The text of «Tales of Past Years» and testimonies of tsarist historians M. Karamzin and V. Klyuchevsky about the geographical boundaries in which the Slavic ethnogenesis took place have been processed. An assessment of the results of the archaeological expedition of Count O. Uvarov was made. The works of historian K. Valishevsky on the influence of the Turkic ethnic group on the formation of the modern Russian nation are analyzed. A comparative analysis of the Italian texts of the Venetians Josaphat Barbaro and Ambrosio Contarini on the Moscow possessions of Prince Ivan III with their translations made in Russian in the XIX century. The content of the letters of foreign diplomats Albert Kampenze and Pavel Iovi Novokomsky to Pope Clement VII on the ethnic composition of the inhabitants of medieval Muscovy was also studied.

It is proved that the basis of the Russian ethnic group are the Finnish tribes, which after the Tatar invasion were assimilated by the Turkic peoples. It was found that tsarist writers in translations of foreign medieval texts deliberately used the Greek Orthodox name «Росія» (in Cyrillic) instead of the Finno-Ugric «Muscovy» in order to avoid mentioning the Finno-Ugric roots of the Muscovites. It is established that the statement about the participation of the Slavic ethnic group in the formation of the modern Russian people is the greatest fiction of Russian historians, which is based on the mythology of the so-called “ancient Russian people” – the cradle of three Slavic peoples – Russian, Belarusian and Ukrainian.

Key words: *Finno-Ugric, Turkic and Slavic ethnic groups, Kievan Rus, Muscovy, church term «Росія» (in Cyrillic).*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 7.012

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.12>

Абдулова Г.С.

Национальный Музей Истории Азербайджана Национальной Академии Наук Азербайджана

ЧУХА В КОМПЛЕКТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ: АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ И ЭТИМОЛОГИЯ

Чоловічий одяг займає важливе місце у комплексі національного одягу, що є одним із значних атрибутів матеріальної культури. Чуха є одним із найпоширеніших видів чоловічого одягу в Азербайджані. Даний вид одягу, що належить тюркському етнокультурному середовищу, проникнув у культуру одягу сусідніх народів з дуже невеликими відмінностями і в більшості випадків під однією і тією ж назвою, так що кожен кавказький народ перетворив його на власний національний костюм. Чуха втілює в собі особистість чоловіка, його велич, гідність та стриманість, доповнює його чоловічі риси своєю простотою, лаконічністю та практичністю, надає всьому його вигляду цілісності. Саме з цими особливостями пов'язане поширення чухи, і використання цього виду одягу з великою симпатією у всіх народів Кавказу. В результаті політики асиміляції тюрків у племена лур та бахтіяр з часом до них приєднались також племена кундузлу та ширяли. Незважаючи на все це, етнічні групи, що входять до складу соціуму бахтіярів, не втратили повністю свої діалекти, звичаї та різні соціальні, а також побутові особливості. Поза сумнівом тісні контакти з тюркськими племенами бахтіярів, відповідності у побуті й у господарюванні, спільність релігії відбилися у мові. Можливо, що слово «чуха» також увійшло в мову лурів і бахтіярів внаслідок саме такого взаємовпливу, в період їхнього співіснування, або ж спочатку належало іранізованим тюркам. У статті даються докладні відомості про історію, етнографію, технологію пошиття, спосіб носіння чухи, що займає основне місце в комплексі чоловічого одягу. У дослідженні також прояснено питання ареалу поширення чухи, її впливу на культуру одягу та етнографічну лексику сусідніх народів, походження слова «черкеска», висунуто нові наукові тези щодо її окремих частин (газиря, цевки, відкидних рукавів).

Ключові слова: чоловічий одяг, тюрк, чуха, Кавказ, атмагол (відкидні рукави), культура одягу.

Постановка проблемы. Одежда является неотъемлемой частью человеческой культуры, показателем развития той или иной цивилизации. Одежда носят знаковый характер в обрядах, обычаях и традициях, во взаимоотношениях людей. В этом плане рассмотрение истории одежды, в том числе указанного региона, способствует углублению знаний о взаимодействии и взаимовлиянии культур народов, проживающих здесь. Чуха была самым распространенным видом мужской одежды на Кавказе и даже воспринималась как общекавказский вид одежды. Данный вид одежды с небольшими изменениями оказал определенное влияние и на женскую одежду, как на Южном, так и на Северном Кавказе.

Цель работы. Целью исследования является систематизация сведений по истории, этнографии, технологии изготовления чухи, а также ареал распространения, анализ её влияния на культуру одяжения, а также на лексику народов, проживающих в данном ареале, изучение происхождения отдельных слов и отдельных частей данной одежды. С этой целью привлечены как данные отдельных исследователей, так и архивных материалов. Кроме того, использованы личные наблюдения автора.

К истории происхождения чухи. Исследуя вопросы традиции и новаторства в грузинской мужской одежде, Н.К. Волкова и Г.Н. Джавахишвили отмечают, что «в начале XIX–XX веков

традиционная форма в мужской одежде оставалась устойчивой. Кроме того, элементы основной части грузинской мужской одежды (черкески, папахи, кепки, папахи с заостренным концом и др.) были взяты с Северного Кавказа, Турции и Ирана (Южного Азербайджана – Г.А.)» [1, с. 124].

Специалисты выказывают разные мнения о происхождении чухи, однако подавляющее большинство из них сходится на том, что чуха принадлежит тюркам. По мнению известного ученого-тюрколога В.В. Радлова, слово «чуха» происходит от слова «чоха» в османском диалекте [2, с. 2016]; «чока» [2, с. 2005]; «чука» в крымско-татарском диалекте [2, с. 2165]; «çögə», («одежда») в уйгурском диалекте [2, с. 2037].

Этнограф-лингвист В. Даль, называвший чуху «длинным кафтаном», отмечал, что на Кавказе слово «чуха» означало «вид верхней одежды из синего сукна», а слово «чуга» в персидском языке и на кавказских языках означало «кафтан с крылатым рукавом» («атма» – Г.А.). В. Даль также отмечал, что в Москве слово «чуйка» употребляется в значении «длинная одежда в виде халата» и отождествляется с халатом. В. Даль изучал ареал распространения чухи и установил, что в курском диалекте она называлась «чуга», в древнерусском – «чугай», «грубый кафтан», в Западной Украине «чугай», в Белоруссии «чугай», «чуга», «чоха», «верхняя одежда» [3].

В отличие от В. Даля Макс Фасмер, ссылаясь на В.В. Радлова, отмечает, что слово «чуга» имеет тюркское происхождение. Продолжая исследование В. Даля по славянским языкам, он добавил в составленный им словарь такие выражения как «чуга» – «укороченный кафтан» (польский язык), «чзуха» и «чуха» [4] (словацкий диалект).

В словаре Д.Н. Ушакова [5] и Большой Советской Энциклопедии [6] указывается что слово «чоха» (чуха) в переводе с тюркского означает «сукно» (махуд – тюрк.), а также вид верхней мужской одежды с широким подолом до колена и рукавом до локтя, подпоясанный ремнем или кушаком.

С.П. Русайкина считает чухой войлочное одеяние в виде накидки, которым пользовались мужчины племен персидского происхождения – «лур» и «бахтияр» [7]. Необходимо отметить, что в словаре персидского языка говорится, что «чуха – тюркское слово, и чуху носят неимущие» [8]. На самом деле «чуга», сотканная названными племенами на напольном станке, совершенно не похожа на чуху и больше похожа на вид мужской

одежды – «хыллыг», использовавшийся в свое время в регионе Агбаба (Xıllıq – keçədən hazırlanan kişi çiyin geymi – Хыллыг – вид мужской верхней одежды из войлока).

Следует отметить, что в состав одного из основных племенных групп Ирана – бахтияров – входили также племена кашкаев и афшаров, имевших тюркское происхождение [9, с. 16]. В одном лишь 1871 году в состав бахтияров вошли 5000 семей кашкаев [9, с. 16].

По нашим данным, племена афшаров и туркмен, проживающие в настоящее время в Иране, употребляют термины «чоха» и «архалык» [10]. В Турции этот термин сохранился до наших дней. Ткань «махуд» (сукно), из которой изготавливаются мужские чухи, а также минтаны и чапканы из этой же ткани в Турции называются «чуха» [11, с. 101].

В зарубежной литературе, особенно в русской, чуха ошибочно именуется «черкеской». Известный кавказовед Ю.И. Крупнов, повествуя об одежде, существовавшей на Северном Кавказе во второй половине I тысячелетия н.э., писал: «По всем данным именно здесь, на Северном Кавказе, зарождаются основные типы современных горских костюмов: папаха, черкеска, бешмет, ноговицы и пояс, украшенный цветным металлом» [12, с. 126]. Другой известный кавказовед Л.И. Лавров пишет, что «Как видно из приведенных материалов, в XIV–XV вв. уже существовали прототипы позднейших видов адыгского костюма, таких, как бешмет, бурка, ноговицы и чувяки. Черкеска, папаха, башлык, низкая войлочная шляпа с большими полями XIX в. не имеют прототипов среди известных фрагментов адыгской одежды XIV–XV вв. Появление их в быту кабардинцев относится к более позднему периоду» [13, с. 15].

На самом деле называть чуху «черкеской» ошибочно. По мнению Н. Студенецкой, «название «черкеска» было дано этой одежде русскими, которые впервые увидели ее на черкесах» [14, с. 91]. Интересный факт – слово «черкеска» не вошло в 4-томный труд «Толковый словарь живого великорусского языка», изданный в конце XIX века таким авторитетным этнографом-лингвистом, как В. Даль, а также и в ряд других словарей русского языка. Выдающиеся деятели русской классической поэзии – А.С. Пушкин и М.Ю. Лермонтов употребляли слова – карачаево-балкарское «чекмен» и азербайджанское слово «чуха», а не «черкеска».

А. Олеарий, посетивший Россию в XVII в., рассказывал о черкесских татарах, отождествлял

их с прикаспийскими скифами и указывал, что они говорили на одном языке с другими татарами. Говоря об их одежде, А.Олеарий писал: «Мужская одежда здесь похожа на дагестанскую» [15, с. 83].

Если принять во внимание «диктующее» влияние тюркской одежды на культуры одежды Дагестана, а также Северного Кавказа, то становится ясно, что А. Олеарий говорил о чухе, бешмете и папахе. Это мнение подтверждает и Н. Студенецкая, изучающая культуру одежды народов Северного Кавказа: «Вообще влияние крымских татар, а через них и турок, на одежду адыгских народов, преимущественно высших сословий, в XVIII в. было довольно значительным» [14, с. 37]. На основании исследований генерал-лейтенанта русской армии И.Ф. Бларамберга, которому в 1833 году было поручено составление краткой характеристики народов Кавказа («Сводное описание народов Кавказа»), отмечалось что «Черкесы, ... которых европейцы называют неправильно, сами себя именуют «адыге» или «адехе» [16, с. 354]. Эти факты показывают, что чухи (также головные уборы, пояса), известные как «черкеска», должны называться «черкаска» и безусловно, данная одежда принадлежала тюркским племенам.

«Кабардинцы и черкесы называют ее *цей*, адыгейцы – *цый*, карачаевцы и балкарцы – *чепкен*, ногайцы – *шепкан*... Черкеска по-осетински *цухъхъа*, по-чеченски *чоа*, по-ингушски *чохкий*» [14, с. 91]. Все эти названия обозначают также ткань, из которой шили черкески, т.е. домотканое сукно [14, с. 91]. Однако Н. Студенецкая ошибочно отмечала, что эти выражения в языки данных народов перешли из грузинского языка.

Адыги используют чуху с начала XIX века. Их одежда отличалась от тех чуха, которые носили еще в XIX веке. В своем труде, указанном выше, Н. Студенецкая пишет: «Чухи XVIII века были свободными и неплотно прилегали к телу. Длина чухи была по колено, иногда же короче» [14, с. 17]. На гравюре Яна Стрейса как мужские, так и женские костюмы адыгов отличаются от костюмов XVIII–XIX вв., тогда как у тюркских народов, в том числе и у тюрк-огузов, следы этих видов одежды восходят к глубокой древности. Название «чуха» впервые упоминается в письменном памятнике VII века «Китаби-Деде Горгуд». В данном эпосе встречаются названия «*doqquzlama çığrab çuxa*» (доггузлама чыграб чуха) [17, с. 77] и «*çübbə-çuqa*» (джубба чуга) [17, с. 94, 143]. В миниатюрах XV–XVI веков отчетливо видно сходство между чепкеном

и чухой. Чепкены, как и чухи, имеющие на груди вырез в форме «V», отличаются от чухи только формой подола. С приходом на Кавказ арабов элементы чухи были добавлены к джубба (халату), что стало частью нашей культуры одежды. Более того, на одной из средневековых миниатюр на спинке верхней одежды, открытой спереди, можно увидеть сборку. Известно, что чуга-джубба, как правило, бывают цельнокроенными или имеют прямую кройку и не имеют сборки на спинке.

По нашему мнению, можно предположить, что «чука-джубба» называется «открытой» чухой. Значение этой миниатюры в том, что и открытый передний элемент, и закрытая форма одежды изображены вместе. Чепкен, как и чуха, использовался как в открытом, так и в запахнутом виде. И если в чуха только передние полы (в отдельных случаях и задняя пола) бывали цельнокроеными, то в чепкене все полы имели прямой крой. Как и чепкен, чуха тоже может быть с закатанными рукавами.

В эпосе «Китаби-Деде Горгуд» упоминается «*Çigin quşlu cübbə don*» «Дон (джубба-одеяние) с изображением птицы» [17, с. 28], что является достаточно ценным показателем для изучения культуры одежды не только Азербайджана, но и всего тюркского мира. Следует отметить, что словом «дон» называлась любая верхняя одежда: чуха, чепкен, кафтан, архалук, шуба (тулуп) и даже штаны (нижнее белье, шаровары и т.д.). В частности, Махмуд Кашгари делит одежду на две категории: таш тон (дыштон, верхняя одежда) [18, с. 154] и дизтон (нательная одежда) [19, с. 331]. Исследователи переведя слово «чикин» как «чигин» (плечо), в сущности отделились от его первоначального значения, заслонив истинную суть названия одежды. На самом деле в эпосе «Деде Горгуд» слово «чикин» употребляется в значении «гюлабатын».

В частности, в своем знаменитом произведении – словаре тюркских слов «*Divani-lügət-it-türk*» Махмуд Кашгари указывал что слово «*çikin* (чикин)» употребляется в значении «гюлабетин» (золотошвейная вышивка, канитель), а «чикин йыпы» – «нити для гюлабетин», вышивать на шелковом кумаче способом «гюлабетин» [18, с. 412]. Одежда – «джубба» (джубба-дон) с изображением птиц, вышитых чикин (гюлабатин) ценилась очень высоко и была привилегией только высокопоставленных, знатных особ. «Высокопоставленные особы носили одежду с орнаментами спереди и на спине, изображающими птиц или различных

животных, вышитых золотыми нитями» Такая одежда указывала на статус ее владельца, а изображения и клейма (тамги) служили своего рода «опознавательным знаком» его ранга [20, с. 263].

У древних тюрков каждое племя имело свой онгон (онгон – дух предка семьи или рода, его культовое изображение в культуре тюркских народов), большую часть которого составляли разные виды птиц (орел, сунгур, ястреб и др.). Эти знаки позволяли определить принадлежность человека к племени по его одежде. В Средней Азии тоже было принято дарить платье под названием «шах чикини, чийини» (букв. «шахская гулябатын» – т.к. золотошвейная вышивка – Г.А.) тем, кто удостоился особого уважения главы государства [21, с. 71–72]. Это проясняет значение словосочетания «одеяние- джубба с изображением птицы» встречающегося в эпосе «Китаби-Деда Горгуд». Со своей стороны, мы предполагаем, что т.н. «джубба-дон» или «джубба-чуха», использовавшийся в Азербайджане до XVIII века, а в Средней Азии – до недавнего времени, представляет собой либо расстегнутый чепкен, либо чуху. Интересно также отметить, что карачаевцы и балкарцы называют чуху «чепкен» [14, с. 30]. Это также указывает на то, что чепкен и чуха имеют общие черты.

В эпосе «Китаби-Деде Горгуд» «девятнадцатая чиграб чуха» («догузлама чыграб чуха») упоминается как наиболее ценный вид одежды, которого достоин лишь Баяндур хан – величайший из ханов». В связи с этим высказываются самые различные мнения. Скорее всего, «девятнадцатая чиграб чуха» – это аналог известным нам девятнадцатых чуха, хранящихся в настоящее время в коллекции музея. Чем шире был подол одежды, тем более ценной она считалась (юбки для состоятельных женщин также шились из 9–10 пол). Ширина подола чухи или «тумана» (туман-женская юбка) считалась показателем статуса ее владельца. Для любого кавказского мужчины иметь хорошо сшитую, сидящую на теле как влитая черкеску с широким подолом считалось предметом гордости [14, с. 87]. Именно поэтому ширине подола чухи уделялось особое внимание. С этой точки зрения не вызывает сомнений, что подол одеяния «догузлама (девятнадцатый) чиграб чуха», подаренного Баяндур-хану и упомянутый в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», был довольно широким. Это предположение подтверждается словами самого Деде Горгуда: «Пришел найти приют у твоего широкого подола, под твоим теплым крылом» [17, с. 58].

Следует отметить, что традиция дарить чуху и другие виды одежды продолжалась до тех пор, пока чуха не вышла из моды. В одном из своих стихотворений выдающийся азербайджанский поэт XVIII века М.П. Вагиф с большим удовольствием говорит о чухе, присланной ему в подарок правителем Ширвана.

Особенности кроя чухи и тканей для нее. Как было сказано выше, одежда получила свое название из-за ткани. «Наименование той или иной одежды по названию ткани обычно свидетельствует о ее давности и характерности для народа» [14, с. 91]. Проф. А. Мустафаев, изучавший историю искусства ткачества в Азербайджане, основываясь на данных своих исследований, писал: «традиционные виды тканей иногда предназначались для того или иного предмета одежды и ткались штучно. При этом название ткани было таким же, как и вид одежды. Например, кусок сукна или шерстяной ткани, сотканный в «штучном» порядке и достаточно большой для пошива чухи или брюк, также назывался «чуха» или «штаны», т.е. по названию соответствующего вида одежды [11, с. 54]. Интересно, что в Азербайджане ткань, сотканная не только из шерсти, но и из нитей «кеджи» (шелковая нить из коконов относительно низкого качества, изготавливаемая женщинами в домашних условиях – Г.А.) также называлась «чуха» (по-видимому, части чухи ткались на ткацком станке поштучно). Среди широкого ассортимента шелковых изделий, сотканных из «кеджи» нити, есть чуха, штаны, рубашки и др., которые также были известны под названием одежды [11, с. 64]. Кстати, нужно отметить, что одна чуха из хранящихся в Этнографическом Фонде НМИА, была сделана из указанного вида нитей, то есть кеджи (НМИА ЭФ инв. № 2350). Чуха изготавливались из шерстяных тканей ручного плетения, тканых на напольных станках, из войлочных нитей, а также местного и импортного сукна, привозимого из зарубежных стран благодаря торгово-экономическим связям. Существовало несколько видов шерстяных тканей: «для чухи использовалась разновидность шерстяной ткани, сотканной из двойной нити. Из шерстяной ткани двойного и очень тугого плетения шили большую часть чухи и хирги» [11, с. 73]. Название этого вида ткани сохранилось в народном выражении «большая папаха, туго сплетенная чуха». В начале XX века также широко использовалась т.н. «лезгинская» шерстяная ткань.

Ранее шерстяные ткани ткались на напольных станках, поэтому отдельные куски ткани

имели ширину в 16, 22, 30, 40 см. По этой причине приходилось увеличить количество кусков ткани для чтобы сделать нижнюю часть одежды шире (это касается и женских юбок). Чуха в основном составлялась из 3–10 клиньев: «чаще всего заказывались 6, 8 и 9 клинны чухи» [22, с. 124]. Количество клиньев варьировалось в зависимости от финансовых возможностей заказчика и ширины ткани. Если клинья были широкими, то их бралось меньше. Впрочем, на ширину подола это никак не влияло. Например, шушинская чуха (НМИА ЭФ инв. №1801), принадлежащая роду Мехмандаровых и имеющая высокую художественную ценность, сшита из 7 клиньев, однако за счет ширины клиньев ширина нижней части чухи (подола) составляет 288 см. Напротив, ширина подола другой чухи из девяти клиньев (НМИА ЭФ инв. №1143), относящейся к Гянджинскому региону, составляет 248 см. В целом, ширина подола чуха, хранящихся в коллекции фонда, составляет от 225 см до 307 см.

Особенности покроя чухи. Одной из главных отличительных особенностей чухи является форма подола. По форме подола чухи встречаются в двух вариантах: «сборчатые» и «кахли» («клиновидные») [11, с. 76]. Наглядный анализ чухи позволяет причислить «складные» (в гармошку) чухи в этот же перечень типов. Клинья чинной чухи постепенно расширяются сверху вниз, т. е. «представляют собой куски ткани, скроенные в форме трапеции для того, чтобы придать ширину нижней части одежды» [23, с. 33]. В сборчатых чуха верхние и нижние концы клиньев были одинакового размера, и верхняя часть соединялась с нижней присбориванием. Передние клинья как сборчатых, так и чинных чуха обычно кроились одной длины. В Ширване такие чухи назывались «дуздема» (цельная) чуха [11, с. 76]. Преобладают цельнокроеные чухи, в которых средний клин, как и передние клинья покроен цельным, вместе со всей спинкой. В таких чуха спинка кроится цельной, одна полоса средней части сохраняется цельной до самого подола и к нему прикрепляются боковые клинья.

В отдельных случаях встречаются чухи с разрезами на подоле. Отложные чухи используются в народе с начала XX века (НМИА ЭФ инв. № EF1143). Боковые швы подола чухи на расстоянии 10–15 см от низа не прострочивались, то есть шов не закладывался. По мнению Ю.Н. Студенецкой, этот элемент был устроен так, чтобы не мешать движению при ходьбе и подъеме в горы

[14, с. 87]. Если обратить внимание на средневековые миниатюры, то увидим, что ни на чепкенах, ни на чуха боковых разрезов нет. По нашему мнению, низ чухи был широким, а передняя часть открытой, что обеспечивало полную свободу движений. Также во время движения концы передних клиньев чухи закалывались за ремень для достижения полной свободы движений. Добавленные позже боковые разрезы носили декоративный характер. По нашему мнению, эти разрезы являются элементами, перешедшими в чуху из кафтана и из чепкена. В них клинья были высокими, относительно узкими, и поэтому возникала необходимость в разрезах. Изучение визуальных материалов показывает, что в большинстве случаев края этих разрезов, отделанные декоративным шнурком, соединены между собой, они не имеют функционального значения, а являются лишь декоративным элементом.

С начала скифского периода стройная фигура и тонкая талия считалась важным показателем красоты воина-кочевника [24, с. 4]. Изображение подтянутых мужчин с тонкой талией на картинах художников XIX века Г. Гагарина и А.И. Гебенса не является плодом воображения художника, а отражает действительность. С выходом скифов на политическую арену их культура одежды оказала влияние и на мир моды того времени. В результате, изящная фигура с тонкой талией стала эталоном красоты, остававшимся актуальным вплоть до конца XIX века. По представлениям того времени, мужчине было зазорно выходить из дома без ремня и без оружия, это наносило ущерб его достоинству. Каждый мужчина должен был быть готов к бою в любой момент. По этой причине мужчины всегда носили пояс с висящим на нем кинжалом и мечом. В результате талия у мужчин становилась тонкой, и мужчина такого телосложения считался отважным рыцарем. Поэтому, для создания впечатления тонкой талии мужские чуха кроились узкими, а подол – широким. Интересно, что в Южном Азербайджане такая одежда в соответствии с их формой называлась «дарген» (узко-широкий) [10]. Для того, чтобы предмет одежды прилегал к телу еще плотнее, изнутри в талию вшивался дополнительный узкий пояс, который либо имел крючки, либо подвязывался (этот элемент можно наблюдать и в современной одежде европейского типа). Вероятнее всего, эти пояса, вставляемые в клинны чуха, так же, как и в женской наплечной одежде (чепкен, минтена, лаббада, курду), имели двойную функцию, т.е., с одной стороны, делали

ношение пояса более удобным, с другой – придавали фигуре стройность.

Одной из главных особенностей, отличающих чухи друг от друга, является форма рукавов. По форме рукавов чухи в основном классифицируются как рукава с «подмышечными частями» (т.е. с подмышками), и рукава «без подмышечные» («атмагол») [20, с. 124]. Каждая из этих форм рукавов имеет свои отличительные черты. Рукава могут быть прямые и трапециевидные, узкие, без подмышек, рукава до локтя (пол-рукава), рукав раздвоенный и без разрезов (в таких случаях рукав подворачивается назад на 18–20 см), плетеные (рис. 5) и др. Чухи с половинными рукавами (уагитқол) получили широкое распространение в основном в средние века. В частности, в «Диване...» М. Кашгари одежда с короткими рукавами отмечалась под названием «кулак тон» [19, с. 384]. Рукава чухи на людях, изображенных на стенах дворца Шекинских ханов, узкие. Вся одежда, встречающаяся на средневековых миниатюрах (джубба-чуха) имеет узкие рукава.

«На древнетюркском языке рукав назывался «иен» или «йенг». Слова «йен» и «йенг» – известные и широко распространенные слова в истории тюркской одежды» [25, с. 61]. Выражение «йен» также встречается в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».

«Банучичек в красный кафтан облачилась. Рукава до самых рук натянула, чтобы открытыми не виднелись» [17, с. 74]. Караджа Чобан говорит: «Вытереть кровь со лба йеном» (т.е. рукавом) [17, с. 43]. Как ясно видно из цитат, йенг был длинным, и в нем можно было спрятать руки. В Азербайджане слово «йенг» сохранилось в просторечии среди населения Закатальского района. Здесь слово «йенг» (рукав) употребляется в значении «край рукава одежды» [26, с. 548]. В турецком языке слово «йенг» используется в трех значениях: рукав одежды, край рукава и рукав, что чаще означало «рукав» одежды. В Анатолии длинные рукава, прикрывающие кисти рук, назывались «покров йенга» [25, с. 61]. Йенги покачивались от малейшего движения рук или от дуновения ветра. Популярная поговорка «Ветер дует – женщины-йенге танцуют» (йенге – женщина сопровождающая невесту в дом жениха в день свадьбы) на самом деле связана с именно с понятием рукав-йенг и должна быть представлена в следующем виде «Ветер (йель) сдул рукава – сыграли йенги». Великий русский поэт М. Лермонтов поэтически выразил это в поэме «Демон»:

«Играет ветер чухи рукавами –
кругом она обведена вся галунами
Цветными вышита шелками» [28].

В древности «йен», то есть рукав одежды, был широким и длинным. Когда люди поднимали руки, рукава напоминали птичье крыло. Позже эти рукава усовершенствовались, их прикрепляли (пришивали) только к плечу, а к их краю добавили элемент – «ельджек» (покрывающий руку), или йенг, который в современной научной литературе «символизирует лист, миндаль, птичий клюв, птичий коготь».

Один из видов борьбы, некогда существовавший у тюркских народов, также был связан с йенг. Об этом подробно пишет М. Кашгари: «Они тянули два йенга, т.е. два человека, вцепившись в рукава одежды, раскачиваются, тянут друг друга (салишур, салишмак). Буквальное значение этого слова – «тянуть одежду между двумя людьми» [18, с. 137]. Мы считаем, что слово «јенмак» «победить, одолеть врага» произошло от этого вида борьбы и связано с выражением «йенг». Согласно записям М. Кашгари, на языке огузов и кыпчаков «енгар-енкмак» означает «мужчина, воин победил его» [18, с. 339]. Т.е. слово «йенг» носило формальный характер и символизировало птичье крыло. Не случайно в Анатолии такие рукава называют «орлиными крыльями».

Для усиления эстетического впечатления рукава («атмагол») были расширены книзу и подшивались подкладкой из ткани приятного цвета. На рукав от локтя до запястья нашивались петли и пуговицы. В случае необходимости нарукавник застегивался при помощи пуговиц, и получалось подобие рукава. Для фиксации нарукавников на запястье пришивались петли и пуговицы, иногда края рукава пришивались друг к другу, образуя, таким образом, нечто наподобие манжет. Рукав иногда перекидывался через плечо или, прикрепленный к другому, перекидывался на спину.

Цельнокроеные рукава чухи расширились книзу и подшивались подкладкой другого цвета. Такая подкладка при закатанном рукаве оставалась снаружи и придавала одежде нарядный вид. Ширина подмышечных (qoltuqlu) рукавов у чухи XIX–XX вв., хранящихся в Фонде Этнографии, достигает 23, 25, в отдельных случаях – 28 см.

В свадебных чуха сочетанию цветов придавалось особое значение. «Как правило, цвет ткани рукава соответствовал цвету рубашки. В частности в Ширване, если архалук был светлого цвета, то сама чуха шилась из ткани темного цвета, а цвет рукава чухи был одного цвета с архалуком. Такие чуха были широко распространены среди кубанских казаков [30].

Чуха также можно разделить на группы по типу выреза: чуха с треугольным или «V-образным»

вырезом, с квадратным и круглым – «ойма» – вырезом. Вырезы были разработаны таким образом, чтобы была видна рубашка, надетая под чуху, украшения на архалуке. Т.н. «карабахские» резные воротники [22, с. 122], встречались и в русском казачьем войске.

Видимо, круглые вырезы, являвшиеся плодом фантазии мастера, не представляли интереса и поэтому не пользовались большой популярностью. Напротив, V-образные вырезы получили более широкое распространение. Исследования показали, что существовали и мужские чухи с прямоугольным вырезом. Такие чуха видны на росписях города Тебриза.

Отличались чуха и по форме горловины. Как правило, чуха шились без горловины, спинка продолжалась до шеи, и к части, где ткань соединялась с подкладкой, просто добавлялась кромка.

Существует группа чуха со стоячим воротником высотой 3 см. Для обеспечения прочности такого воротника к ним пришивалась толстая, простеганная подкладка. Еще одна форма воротника – стоячий воротник. Этот вид воротника использовался в чуха в Азербайджане с начала XX века. Как упоминалось выше, эта форма горловины использовалась сначала на архалуках, а затем – и на воротниках рубашек. В Русском казачьем войске, согласно воинскому приказу 330 от 1903 г., «к воротнику чухи в зимнее время пришивался овечий мех» [31, с. 4]. Этот вид чухи был одним из любимых видов одежды царя Александра II [31]. Такая чуха также входила в комплект одежды «высшего общества», знати в Азербайджане.

Одной из отличительных особенностей чухи является то, что они имели на нагрудной части «газыри» или были простыми, без газырей. После применения огнестрельного оружия гильзы собирали в патронташ, привязывали к поясу или подвешенные крест-накрест на шее, хранились под мышкой. Поэтому этот аксессуар в народе называли «голтугалты» («подмышка») [32, с. 29; 32]. Мужские патронташи – подмышки считались таким же неприкосновенным предметом, как его головной убор, то есть папаха. На настенных росписях дворца Шекинских ханов, относящихся ко второй половине XVIII века, чуха изображены без газырей. С начала XIX века газыри стали пришиваться на груди чухи. Появление газырей (тюрки Северного Кавказа, в том числе и соседних народов, называют его «хазырдаш», а по-русски они называются «газыри») совпадают с началом применения огнестрельного

оружия. Газыри утратили свое практическое значение в связи с появлением новых, более совершенных ружей, но их древнее название в турецком языке – «хазырлар», «хазырдаш» – сохранилось [33, с. 61]. Корпус газырей уже изготавливался из дерева, камыша и кости, а наконечники украшались серебром, медью, бронзой, костью и т.д., имевших декоративную функцию. Металлические украшения обычно чеканились или вырезались. Чуха с газырями получили широкое распространение в народе с XIX века.

Исследование фактических материалов показывает, что, кроме перечисленных особенностей, в способе покроя чуха присутствуют также и мелкие элементы. Почти все чуха имеют по бокам разрезы для карманов. Такой разрез использовался, чтобы можно было добраться (дотянуться) до кармана архалука или кюляджа, надетой под чухой.

Как мы уже упоминали, к клинным чухам обычно добавлялся пояс. Иногда все клинья чухи шились с поясом, что, помимо обеспечения удобного положения ремня на талии (предотвращения его провисания при подвешивании на поясе кинжала и других вещей), придавало общему виду одежды определенную деликатность, утонченность. Для обеспечения прочности поясков к разрезу кармана, изнутри, пришивался дополнительный кусок ткани. В некоторых случаях, наряду с ремешком, применялся металлический крючок, чтобы ремешок удобно держался на талии. На сборчатых чуха дополнительные пояски не размещались, так как тугие складки и сами могли удерживать ремень на талии. В книге «Народы Кавказа» чуха с передними пуговицами ошибочно приписываются армянам [34, с. 222] и грузинам [34, с. 302], а открытые чуха (без пуговиц) приписываются азербайджанцам [34, с. 126]. Однако использование азербайджанскими тюрками застегнутой одежды имеет очень давнюю историю. Впервые пуговицу-петлю в культуру одежды принесли именно тюрки. Турецкий этнограф С.Тансуг пишет: «относительно небольшое число кочевых тюркских племен получили преимущество в боях против великого китайского союза благодаря этой практичной одежде (пуговица-петля, штаны-чепкен – Г.А.). Оценив ситуацию, китайское государство переняло одежду тюрков и выбрало для своих воинов фасон одежды с петлями, пуговицами и штанами вместо «укутывающей» одежды» [35, с. 296]. Считающийся одним из ведущих мировых исследователей истории одежды японский проф. Цутом Эма в письме

к Сабихе Тансу заявил: «Регион, где были обнаружены пуговица, петля и брюки, очень близок к Анатолии. Он расположен недалеко от Каспийского моря. Поэтому у анатолийского народа можно найти следы застегнутой одежды и шаманских украшений. Это может быть очень интересно в плане изучения истории одежды» [35, с. 296].

Скорее всего, регион, подразумеваемый Цутом Эма, является территорией Азербайджана. Археологические материалы, найденные на территории Азербайджана, доказывают, что пуговицы использовались здесь уже с конца II тысячелетия до нашей эры. Присутствие большого количества пуговиц в памятниках Азербайджана века бронзы, хранящихся в Археологическом Фонде, дает основание говорить о широком использовании пуговицы древними жителями Азербайджана [36, с. 331]. Безусловно, в азербайджанской культуре одежды существуют также чуха с открытым воротом. Однако такую одежду в основном носили придворные, а также представители интеллигенции и духовенства. В частности, ворот чуха, изображенных на стенах памятника XVIII века – дворца Шекинского хана, закрыт.

В то же время на фотографиях конца XIX – начала XX века редко можно увидеть чуху с открытым воротом. Однако это не означает, что эти воротники были без пуговиц. Возможно, воротник оставался открытым, в зависимости от желания владельца. Пуговицы на воротниках сделаны из шнура и имеют очень маленькие размеры. В некоторых случаях чуха застегиваются металлическими крючками и петлями промышленного производства. Почти все народы Южного Кавказа использовали как открытые, так и застегивающиеся чуха. Это наглядно подтверждается фотодокументами.

Длину чухи также можно считать одной из их отличительных черт этого вида одежды. В прошлом длинная чуха была неотъемлемой частью гардероба элиты. Аристократия, особенно придворные, носили длинную чуху. Одежда бедняков была короткой (скорее всего, из-за нехватки ткани). М.Кашгари писал, что «рабы носили грубую одежду под названием «чекрек»» [19, с. 461]. Одежда простолюдинов изображена на средневековых миниатюрах. Так, у чуха, в которую одет Фархад, рукава короткие, (наполовину), воротник имеет форму «V», застегивается до пояса на пуговицы, подол широкий, выше колена. Давая информацию о «чыге», В.Даль отмечает, что это «грубая одежда с короткими рукавами» [3].

Из фотоматериалов и литературных произведений можно почерпнуть много интересной инфор-

мации о длине чухи. У пожилых мужчин длина чухи доходила до щиколоток, иногда до пяток. Длинные чухи в основном наблюдаются на фотографиях начала XX века, когда старшее поколение все еще сохраняло традиционный стиль одежды. Мужчины в возрасте не одевались модно, ссылаясь на то, что «не по моему возрасту», «это не мне подходит, не годится». В начале XX века короткая чуха считалась более подходящей для молодежи.

Особенности цвета чухи. Цвет чухи также имел большое значение. Чаще чуха были синего, зеленого, белого, коричневого и черного цвета. Белая и голубая чуха были показателем статуса владельца. В эпосе «Китаби-Деде Горгуд» слова Салура Газана «Моя белая одежда покрылась грязью» [17, с. 90], « Увидев тебя, сыны беков сняли белое и оделись в черное» [17, с. 90] показывают огромную значимость белой одежды для знати. Ю.В. Чеменземинли описывает Карабахского хана Ибрагимхалил хана одетым в белую одежду в день праздника: «В праздничный день хан был одет в белую чуху, сшитую из белого лемберанского сукна, на нем был белый архалук, на голове – белая папаха. На плечи была накинута накидка из соболиного меха. Из-под кушака виднелась рукоятка кинжала, украшенная драгоценными камнями» [37, с. 7]. «Свадебная чуха» жениха также обычно была белого цвета. В число подарков, посылаемых из дома невесты в дом жениха, традиционно должна была входить белая чуха» [11, с. 146]. Кроме того, белая чуха занимала значимое место в гардеробе знати и военачальников. Поскольку синий и зеленый цвета нельзя было получить в домашних условиях, ткани этих цветов импортировались и ценились очень высоко. Поэтому чуха из такой ткани входила только в гардероб представителей высшего сословия.

На картинах XVIII–XIX вв. можно видеть мужчин, одетых в чуху, сшитую из узорчатой ткани (тирме), с открытыми полами, длиной до колена или чуть выше колена. Этот вид одежды также входил в комплект женской одежды под названиями «чуха», «бахары», «катибы» («катывы»), «куладжа». Интересно, что среди азербайджанского населения Иревана [23, с. 31] и в Нахчыване этот вид одежды назывался «чуха». Следует также отметить, что куладжа Нахчыванского региона, хранящаяся в Этнографическом фонде НМИА, зарегистрирована в книге под названием «чуха». Скорее всего, этот тип чухи (куладжа) является «преемником» чухи, изображенной в миниатюре к поэме Низами Гянджеви «Хосров и Ширин», упомянутой выше.

О коллекции мужской одежды, хранящейся в Национальном Музее Истории Азербайджана. Национальные костюмы, дошедшие до наших дней, нашли постоянное «пристанище» в различных музейных коллекциях и сегодня являются ценным источником для исследований в этой области. Коллекция мужской одежды, хранящаяся в Этнографическом фонде Национального Музея Истории Азербайджана, представляет собой собрание редких образцов, не имеющих аналогов в Азербайджане. Исследование коллекции чуха, хранящихся в фонде показало, что передние клинья 6-, 8-, 10- клинны чуха (НМИА ЭФ инв. № 2715) кроились абсолютно одинаковыми. Спинка кроилась до талии, задние клинья прикреплялись к талии. В 5-, 7-, 9-х клинны чуха, как передние, так и задние клинья кроились цельными, дополнительные боковые клинья закреплялись на талии. Количество газырей на груди чуха с обеих сторон могло быть от 3 до 14. Еще одной особенностью является размещение нагрудных карманов с внутренней стороны. Все чуха с обеих сторон имеют карманные прорезы, для того, чтобы можно было дотянуться до заднего кармана. В ряде случаев карманные прорезы (как и боковые разрезы) были украшены и прикреплялись друг к другу нарядным шнурком, и носили сугубо декоративный характер.

Одна из жемчужин этнографического фонда – чуха знаменитого шушинского рода Мехмандаровых, является уникальным образцом искусства благодаря своей высокой художественной ценности и высокопрофессиональному пошиву. Чуха ручной работы сшита из сукна синего цвета. Подкладка сшита из ткани «хара» зеленого цвета. Подкладка лицевой стороны продолжается вниз на 26 см. Чуха скроена из широкого куска ткани, поэтому количество клиньев – 7, ширина подола – 288 см. Швы на талии, подмышки и часть нарукавника до локтя обшиты каймой фиолетового цвета. Вырез и подол очень аккуратно подвернуты на 8 мм и вшиты настолько искусно, что не видно ни одного шва. «Запаса» ткани, которая наблюдается в клиньях других видов одежды, в данном образце, а именно

в местах соединения клиньев, нет. Соединяемые части имеют ширину 1 мм и прочно скреплены тонкими швами. Горловина окружена стоячим воротником высотой 3 см. На горловине и груди размещена приточка шириной 6 см. Эта тесьма (коба) выдается из шва на 1 см и усиливает эстетическое впечатление от изделия. Рукава втачные (104 см) и дополнены нарукавниками. Край рукава от локтя до запястья соединяются вместе (18 см). Места соединения украшены двумя парами завитков с краями в форме «гюлябатын», что придает изделию декоративность. Нарукавник имеет форму листа. На воротнике – три петли и пуговица на шнурке, которые застегиваются с переходом на 1,5 см в правую сторону. По бокам есть прорезы для карманов. Тирме, как продолжение обшивки, продолжается от разреза на груди до подола, подол и края рукавов обведены тесьмой «гюлябатын». Общая длина чухи составляет 108 см.

На фотографиях иногда встречаются чухи типа «чоха-тулуп». На одном из фото азербайджанцев из Борчалы длина такой «чухи» – ниже колена, рукав – прямой. Такую чуху одевали поверх архалука. Воротник также сделан из меха. Форма воротника и рукавов также идентичны чухе.

Выводы. Изучение фактических, научных и этнографо-полевых материалов показывает, что в конце XIX – начале XX веков чуха являлась одним из самых популярных видов мужской одежды после папахи. Чуха, занимавшая важное место в одежде нашего народа на протяжении тысячелетий, с небольшими дополнениями и изменениями сохранилась до наших дней. В советское время чуха была изъята из перечня повседневной одежды, однако сохранила значение как сценический костюм для танцевальных коллективов, что предотвратило исчезновение костюма из народной памяти и помогло сохранить симпатию к данному виду одежды. Сегодня с комплектом мужской одежды конца XIX – начала XX веков можно ознакомиться в коллекции НМИА и на фотографиях данного периода.

Список литературы:

1. Волкова Н.Г., Джавахишвили Г.Н. Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и инновации. М., 1982.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 3. СПб., 1893.
3. Словарь В. Даля. 2012. URL: <https://slovar.cc/rus/dal/581158.html>
4. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. URL: <https://vasmer.lexicography.online>
5. Толковый словарь русского языка. URL: <https://slovar.cc/rus/ushakov/467732.html>
6. Большая советская энциклопедия, БСЭ. 2012. URL: <https://slovar.cc/enc/bse/2059413.html>

7. Mustafayev A. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977-ci il.
8. Luğatname dehxoda. Tehran, 1941.
9. Трубецкой В.В. Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана) М. : 1966. URL: <http://bookre.org/reader?file=1390851&pg=18>
10. Устное наблюдение жителя Тебриза Насира Зарех.
11. Abdulova G. Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). *AMEA Xəbərlər (ictimai elmlər seriyası)*. № 4. Bakı, 2015. S.88–109.
12. Mustafayev. A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı, 2009.
13. Крупнов Е.И. К вопросу о культурных связях населения Северного Кавказа по археологическим данным. *УЗКБНИИ*. Т. 2. 1947.
14. Лавров Л.И. Кабардино-адыгейская культура XIII–XV вв. *СЭ*. № 4. М., 1957.
15. Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII–XX вв. М., 1998.
16. Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в персию и обратно. *Адыги, болгарцы и карачаевцы в известиях Европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик*. 1974. С. 82–86.
17. Бларамберг И.Ф. Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа. *Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях Европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик*. 1974. С. 353–434
18. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 2004.
19. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. 4 cildə. III cild. Bakı, 2006.
20. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. 4 cildə. I cild. Bakı, 2006.
21. Recep Tek. Divânu lugâti't türk'te giyim kuşam kültürü ile ilgili kelimeler. URL: <http://mobile.jasstudies.com/ndergipdfdetay.aspx?ID=3574>
22. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI в. *Костюм народов Средней Азии*. М., 1979. С.70–77.
23. Vəliyev F. Geyimlər və bəzəklər // Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə. II cild. Bakı, 2007. S. 83–158.
24. Dünyamalıyeva S. Azərbaycan milli geyimləri (biçim və texnoloji xüsusiyyətləri). Bakı, 2015.
25. Яценко С.А. Несколько наблюдений о костюме ранних тюрков на изображениях. *Тюркологический сборник 2011–2012*. М., 2012. URL: <http://www.narodko.ru/>
26. Bahaeddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. V cild. Ankara, 1978.
27. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007.
28. Лермонтов М.Ю. Демон. URL: http://lermontov.info/text/demon_p.shtml
29. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. 4 cildə. II c. Bakı, 2006.
30. Царева Л.С. Из истории костюма линейного казачества (черкесска). URL: cyberleninka.ru/article/n/iz
31. Хорошилова О.И. Костюм и мода Российской империи. Эпоха Александра II и Александра III. М., 2015.
32. Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı, 2005.
33. Мизиев И.М. Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая XIII–XVIII вв. *Нальчик*. 1991.
34. Народы Кавказа : в двух томах. Т. 2. М., 1962.
35. Sabiha Tansug. Karaca oğlan və Türk giyiminde düğmeler. URL: <http://turkoloji.cu.edu.tr>
36. Abdulova G. Geyim mədəniyyətində düymələr. *MATM-2015*. S. 328–346.
37. Çəmənşəminli Y.V. İki od arasında. Bakı, 2005.

Abdulova G.S. CHUKHA IN THE SET OF AZERBAIJANIAN NATIONAL MEN'S CLOTHING: DISTRIBUTION AREAS AND ETYMOLOGY

Men's clothing occupies an important place in the complex of national clothing, which is one of the significant attributes of material culture. Chukha is one of the most common types of men's clothing in Azerbaijan. This type of clothing, belonging to the Turkic ethno-cultural environment, penetrated into the clothing culture of neighboring peoples with very small differences and in most cases under the same name, so that each Caucasian people turned it into their own national costume. Chukha embodies the personality of a man, his greatness, dignity and restraint, complements his masculine features with his simplicity, conciseness and practicality, gives integrity to his whole appearance. It is with these features that the wide distribution of chukha is associated, and the use of this type of clothing with great sympathy among all the peoples of the Caucasus. As a result of the policy of assimilation of the Turks into the Lur and Bakhtiyar tribes, over time, the Kunduzlu and Shirali tribes also joined them. Despite all this, the ethnic groups that make up the Bakhtiyar society have not completely lost their dialects, customs and various social and everyday features. Without a doubt, close contacts with the Turkic tribes of the Bakhtiyars, correspondences in everyday life and in managing, the commonality of religion are reflected in the language. It is possible that the word «chuha» also entered the language

of the Lurs and Bakhtiyars as a result of just such mutual influence, during the period of their coexistence, or originally belonged to the Iranianized Turks. The article provides detailed information about the history, ethnography, tailoring technology, the method of wearing chukha, which occupies the main place in a set of men's clothing. The study also clarified the issues of the distribution area of the chukha, its influence on the culture of attire and the ethnographic vocabulary of neighboring peoples, the origin of the word «Circassian», put forward new scientific theses regarding its individual parts (gazyr, tarsal, folding sleeves).

Key words: *men's clothing, Turks, Chukha, Caucasus, atmagol (folding sleeves), clothing culture.*

Ahmadova E.

Azerbaijan State Agrarian University

MULTICULTURALISM AND THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES: ANALYSIS OF CANADA AND AZERBAIJAN

The aim of the study is to analyze the multiculturalism policy of Azerbaijan and Canada in the context of ensuring the rights of ethnic and national minorities, the preservation and development of their cultures. The multicultural policy of each state differs from others with its own characteristics. Today, a number of countries around the world, including Azerbaijan and Canada, have adopted different multicultural policy models.

Scientific novelty of the research. An analysis of the multiculturalism models of Canada and Azerbaijan, which are among the most advanced multicultural policy models in the world, was conducted, and it was determined what legal and practical qualities these models combine for ethnic and national minorities.

Methodology and methods used. The study theoretically analyzes the multicultural model for national and ethnic minorities in Canada and Azerbaijan. At the same time, the normative-legal base on the subject, international documents adopted in this field, scientific literature were analyzed. Although the study is theoretical, some national minority statistics have been used as appropriate.

The results of the study are listed below:

- *Multiculturalism practices for sub-national minorities in Canada are at a high level compared to other countries. Quebec's autonomy in Canada has a great impact on this.*
- *The Constitutional recognition of Quebec as a nation and the "major control over immigration, its own pension plan for most, if not all, of the powers it needs to develop the French language, and the right to diplomatic representation abroad" is a strong example for other sub-national minorities.*
- *However, in terms of indigenous peoples, the biggest shortcoming in terms of multiculturalism policy in Canada is the inability to benefit from international law.*
- *The multicultural policy of the Republic of Azerbaijan towards national minorities is guaranteed by a number of normative documents.*
- *The Azerbaijani model of multiculturalism is based on a number of principles.*
- *The Azerbaijani state provides an equal level of self-realization for all national and ethnic elements living in the country.*
- *The Azerbaijani state provides financial support to all ethnic and religious communities to protect and develop their existence.*

Key words: *Multiculturalism, National minorities, Ethnic minorities, Canadian multiculturalism, Azerbaijani multiculturalism*

Introduction (problem statement). While issues such as culture, identity, nomadism, cultural and religious freedom and related radical movements have attracted great attention, especially in the scientific publications since the 1990's, multiculturalism is also a social and political reality.

It is impossible to think of multiculturalism separately from concepts such as culture, identity, minority rights, citizenship, democracy and nation-state. Therefore, the scanning of literature is not only based on multiculturalism, but also on these concepts, and the whole research is shaped around this conceptual framework.

The main frameworks of this study are the fundamental problems of multiculturalism, such as how it is defined by those who adopt this view of multiculturalism, what the historical background and types are, and how it is implemented or withdrawn in practice.

Publications on the subject in recent years. Will Kymlicka, one of the most important names of multiculturalism, has developed a liberal theory of multiculturalism in order to reconcile multiculturalism with nation-states. Therefore, Kymlicka's theory is given a large place in the theoretical study of multiculturalism. As can be seen from Kymlicka's definition of multiculturalism, ethno-cultural groups show

diversity within themselves. Kymlicka generally classified ethno-cultural groups into national minorities, nomadic groups, isolated ethno-religious groups, metics, and African-Americans. The demands of each group from the administrations will be different. For this reason, Kymlicka has developed a five-pronged multicultural model for these groups, such as a multicultural model for national minorities and a multicultural model for nomadic groups. The concept of multiculturalism, according to Doytcheva, was first used in 1941 in England to denote a cosmopolitan society of old nationalists, prejudiced and independent individuals [11].

Is multiculturalism a political philosophy or a new political paradigm, a new political idea? Important names of multiculturalism, such as Will Kymlicka, Bhikhu Parekh, Iris Marion Young, Charles Taylor, began to be discussed in the 1990s. From this point of view, we can say that it is new. Tariq Modood stated that the name that brings multiculturalism closer to a political philosophy is Parekh [14, p. 20]. However, according to Modood, multiculturalism is not as comprehensive and comprehensive as a political philosophy. Multiculturalism is a new political idea. Nitekim Parekh also stated that it would be more accurate to evaluate multiculturalism “not as a planned, programmed political doctrine, but as a view of human life” [17, p. 427].

Multiculturalism has been the name of state policies that have promoted cultural diversity in countries such as the United States, Canada, and Australia since the late 1960's. Multiculturalism in the 1990's; Kymlicka, Taylor, Parekh, Young have gained a wider place in the literature of political science through their thinking. The historical developments and findings that led to the emergence of multiculturalism are as follows:

- the nation-state phenomenon [11, p.327–376];
- the crisis of representative democracies [6];
- social democratic governments [13, p.261–262];
- Migration process in the world [14];
- 1968 social movements and;
- the collapse process of the Soviet Union will be examined as [11, p. 335].

Contemporary responses to diversity include three liberal views on moral and cultural diversity: John Rawls, Joseph Raz, and Will Kymlicka. Parekh Rawls thinks that he is more tolerant of moral diversity than Raz and Kymlicka, who adopt a liberal multicultural approach. Rawls's political liberalism does not pay much attention to national minorities, immigrant cultural groups such as immigrants, and their goals [17, p. 214–115]. According to Parekh, Rawls' views

on the principles of justice and the political system he promotes for liberal democratic societies show that he actually sees these societies as less homogeneous.

Chandran Kukathas, who brings the most important liberal arguments to multiculturalism, opposes the answers given by multiculturalists to the demands of cultural diversity, such as “politics of difference”, “recognition policy”, and “minority rights”. Liberalism must protect diversity by doing nothing. Individuals have the right to join a group, to form a group; but it should not be concerned with what the state's goals and values are. According to Kukathas, “liberalism is a theory of multiculturalism” and is a reflection of the modern world against moral, cultural and religious diversity [10, p. 134].

The concept of national minority. Kymlicka's book *Multicultural Compatriotism* is an important source for the issue of national minorities [12]. Modern societies are becoming more and more multicultural in Kymlicka, and there are two forms of this multiculturalism: the multi-cultural state and the multi-cultural state. Modern states often carry these two at once. Kymlicka's caste from a multi-ethnic state is at least a national minority, that is, it has a cultural diversity that has tried to govern itself over a certain territory and has since become part of a “greater state structure” [12]. According to him, the multiethnic state is formed as a result of individual and familial migrations. It is on this distinction that Kymlicka's models of multiculturalism are based. The national minorities a state has; it is multinational; immigrants and ethno-religious groups indicate that he is polyethnic. Kymlicka presents a different model of multiculturalism for different types of minorities.

According to Kymlicka, the bond that will hold the multinational, that is, the multinational state together, is not the feeling of belonging to a common nation, but the feeling of patriotism. Patriotism, on the other hand, is devotion to “the great state because it recognizes and respects its national assets” [12, p. 45]. Therefore, Kymlicka rejects the nation-state understanding based on the idea of a common nation. National minorities may also object to this understanding and demand the right of self-government and special representation. Kymlicka states that national minorities demanding the right to self-government use the nation-state building tools that they oppose and that a normative justification that would not allow them to do so has not yet been put forward, and that there is a gap that needs to be answered in this area [11, p. 352].

Canadian multiculturalism and the issue of the rights of national and ethnic minorities. Canada is

a country that recognized its multicultural structure with the Canadian Multiculturalism Act in 1988. Duvieusart-Dery's Multiculturalism Policy Index to look at the practices of multiculturalism towards Quebec's, the subnational minority in Canada, between 1980 and 2010: His study entitled National Minority Policies was used. (Multiculturalism Policy Index: National Minority Policies) There are six different variables to be examined according to this index. These are regional autonomy, official language status, guaranteed representation, public funding, affirming multinationality, and international personality.

- Regional autonomy: With the 1867 Constitution, Canada was established as a federal union consisting of four provinces. Currently, it consists of 10 states and 3 territories. Quebec has more powers and responsibilities than any other province. It also has an intense jurisdiction in matters such as running its own pension plan, collecting taxes, labor market, education and immigration policies [4, p. 15]. Therefore, the criterion of regional autonomy exists for Quebec.

- Official language statuses: Since the Constitution of 1867, both English and French languages are allowed to be spoken in both parliament and federal courts. In 1969, both languages were accepted as official languages and there has been no change since 2000 [4, p. 16]. In Quebec, French is the only official language. Official language status is also a criterion Canada has provided for Quebec.

- Guaranteed representation: The 1867 Constitution guaranteed that there would be a minimum of 64 members to represent Quebec's constituencies in the House of Commons. In the Senate, with the 1867 Constitution, 24 seats were reserved for Quebecs; With the amendment of the law in 2006, this number was increased to 117. According to Supreme Court Law, 3 out of 9 judges in the Courts must be from the Province of Quebec. According to Devieusart-Dery, the representation of Quebec has been secured for about 150 years [4, p. 16].

- Public funding. The Canadian Bill of Rights and Freedoms for Education affirmed the recognition of each province's right to education in their own language for all primary school students in their official minority language [4, p. 17]. In the media field, Canada's state broadcasters (two national television channels such as The Canadian Broadcasting Corporation, Radio-Canada and four radio channels) provide services in French and English.

- Affirming multinationality: Multinationalism is not clearly recognized in the Canadian Constitution. However, despite strong resistance to the recogni-

tion of Quebec as a nation in 2006, Canadian Prime Minister Stephen Harper demanded that Quebec be recognized as a nation within a united Canada in the House of Commons, and this proposal was accepted by a large majority in the House of Commons.

- International personality: Neither in the Canadian constitution nor in international law there is any prohibitive rule that prevents Quebec from acting in the international arena [4, p. 18]. Quebec is one of the founding members of the Organization *internationale de la Francophonie*, an international forum that aims to preserve and develop French identity, culture and language since 1970. In addition, as a result of the agreement between Quebec-Canada, Quebec has a permanent representation among Canada's delegates in UNESCO's work, talks and conferences [4, p. 19].

- Land rights: There is a Treaty Land Entitlement in Canada that indigenous peoples can apply for recognition of their land rights [2, p. 17].

- Rights to self-government: The right to self-government for indigenous peoples is recognized in section 35 of the Constitution, but this right is exercised through policies and treaties and there is no law or Supreme Court decision regarding this right. There are agreements that give the right to Self-government such as James Bay and Northern Quebec Agreement (James Bay and Northern Quebec Agreement, 1975), Schelt Indian Band Self-Government Act (1986), Nisga'a Final Agreement Act (1999), Westbank First Nation Self-Government Agreement (2004) [2, p. 19].

- Cultural rights: Since 1982, the rights of indigenous peoples have been seen as an integral part of being a separate culture in the first paragraph of the 35th chapter of the Constitution. Cultural rights are provided by agreements with indigenous peoples. For example, in 1981 the Ontario District Court protected Indians' right to hunt under Agreement № 9.

- Customary law: Canadian courts have recognized the existence of the customary law of indigenous peoples, subject to conditions. For example, the Queen's Bench Court of Alberta, in a decision in 1995, accepted that customary marriages of indigenous people are equivalent to marriages under provincial law [2, pp. 19–20].

According to a study conducted in Canada, when analyzed on a national/ethnic scale, it is seen that the rate of seeing themselves as "Canadian" among citizens is decreasing compared to communities. These rates are given below: Canadians (30,3 %), Central/South Americans (15,0 %), Italians (12,8 %), Poles (12,2 %), Turks (10,3 %), Jews (8,4 %), Chinese (5,0 %), Japanese (4,1 %), Indians (1,9 %) [9, p. 136]. It is easy to understand why Canadians are in first

place in this order; because being “Canadian” is their natural/historical identity. In our opinion, the most interesting group in the ranking is the Indians. From the data of the research and the figures reflected in the table, it is clear that the Indians do not accept the “Canadian” identity as the upper identity.

It can be expected that national/ethnic identity wear will be at a very high level among Canadian citizens with a migrant background. However, the data of the research show that this is not the case, and that the origin national/ethnic identity is still alive and strong [20, p. 113].

National minorities in the Azerbaijani model of multiculturalism. The basis for the development of multiculturalism, tolerance and religious tolerance in Azerbaijan at the level of state policy is the ancient history of statehood and the development of these traditions. If we look at the historical traditions, we can see that this political behavior, which includes the Safavid state, the wave of enlightenment in the XIX–XX centuries, as well as representatives of other ethnic peoples and religious groups living in Azerbaijan during the Democratic Republic, was the ideology of statehood in the late twentieth century [18, p. 6].

The ideology of “Azerbaijanism” plays an irreplaceable role in the formation of multicultural values in independent Azerbaijan. Heydar Aliyev’s national policy, which saved the Azerbaijani state from disintegration in 1993, was based on the idea of “Azerbaijanism”. At that time, the tendency of national-ethnic conflict and division in the republic was more pronounced in some regions. At the same time, regardless of the people’s religion, faith and ethnic division, they united around Heydar Aliyev’s idea of “Azerbaijanism” and neutralized the forces that wanted to divide the country. As a worthy follower of the rich statehood traditions of national leader Heydar Aliyev, as a result of the successful domestic policy of President Ilham Aliyev, the idea of “Azerbaijanism” has become a single idea of all ethnic groups living in the country [7, pp. 331–332].

Protection of the rights and freedoms of national minorities is one of the main directions of the policy pursued by the Azerbaijani state. The main provisions of the national policy ensuring equality of rights and freedoms of all citizens, regardless of race, nationality, religion, language, sex, origin and affiliation, are reflected in the Constitution of Azerbaijan [19, art. 25, 44]. The national policy concept of the Republic of Azerbaijan is also based on international documents.

Representatives of different nationalities in Azerbaijan make productive contributions to the devel-

opment of the country by working productively in various spheres of society, working in government agencies. A number of ethnic minorities of the country, including Russian, Lezgi, Tat, Talysh, etc. are represented in the Milli Majlis by their representatives [8, p. 7].

The attitude of the Republic of Azerbaijan to national minorities is based on the following principles [16, p. 160]:

- unconditional observance of the principles of territorial integrity and national sovereignty of the state;
- protection of the rights and freedoms of national minorities;
- ensuring the state in the protection of the cultures of national minorities and its individual elements (language, customs, household habits, etc.);
- development of joint life and activity in the multinational family of the country;
- protection of historical friendship and good neighborly relations;
- to prevent cases of nationalism, racism, religious radicalism.

The Republic of Azerbaijan is a polyethnic state. Although Azerbaijani Turks make up the majority of the country’s population, there are more than 40 ethnic and national minorities – Udins, Ingiloyis, Kyrgyz, Khinalugs, Buduks, Tats, Talysh, Lezgians, Kurds, as well as Russians, Ukrainians, Belarusians, Jews, Germans, etc. [15, p. 71].

National and ethnic minorities use their language, preserve their material and spiritual culture, and form their own national and cultural associations, unions and unions. Such organizations include Talysh Cultural Center, Kurdish Cultural Center (Ronai), Lezgi Cultural Center (Samur), Lezgi Mythology Study Center, Sakhur Cultural Center, Sheikh Shamil Avar Society, Udins ‘Orayin Cultural Center, Tats’ Azeri Center, Budug Cultural Center, Azerbaijani Slavic Cultural Center, Russian Community Society, Khinalig Cultural Center, Azerbaijani Taste Community, Azerbaijani Georgian Society, Azerbaijani Ukrainian Society, Azerbaijani European Jewish Community, German National-Cultural Society, Azerbaijani Jewish Society, International Judaism Society, It is possible to show the Homeland Society of Mahsati Turks [3].

In accordance with the UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Self-Defense of October 20, 2005, purposeful work is being done to preserve the culture, art, traditions and language of national minorities and ethnic groups living in Azerbaijan. For example, in order to

preserve and develop the cultural heritage of ethnic minorities and groups, as well as to strengthen mutual understanding and historical friendship between peoples, a biennial festival called “Art of Minorities” is organized. Films and programs covering the traditions, cuisine and folklore of minority nations are translated into English and presented to European audiences.

The results of the study are listed below:

- Multiculturalism practices for sub-national minorities in Canada are at a high level compared to other countries. Quebec’s autonomy in Canada has a great impact on this.
- The Constitutional recognition of Quebec as a nation and the “major control over immigration, its own pension plan for most, if not all, of the powers it needs to develop the French language, and the right to

diplomatic representation abroad” is a strong example for other sub-national minorities

- However, in terms of indigenous peoples, the biggest shortcoming in terms of multiculturalism policy in Canada is the inability to benefit from international law.

- The multicultural policy of the Republic of Azerbaijan towards national minorities is guaranteed by a number of normative documents.

- The Azerbaijani model of multiculturalism is based on a number of principles.

- The Azerbaijani state provides an equal level of self-realization for all national and ethnic elements living in the country.

The Azerbaijani state provides financial support to all ethnic and religious communities to protect and develop their existence.

References:

1. Citizen, C. (2001), Societies and National Ethnic Identities in a Multicultural Structure (Canada Case). *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*. № 2. P. 101–116.
2. Coburn, V. (2011), Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples, Canada School of Policy Studies. URL: <https://www.queensu.ca/mcp/sites/webpublish.queensu.ca.mcpwww/files/files/indigenouspeoples/evidence/IndigenousPeoples.pdf>
3. Cultural diversity, Date of use: March 21, 2022. URL: https://multiculturalism.preslib.az/en_a5.html
4. Duveiusart-Dery, C. (2011), Multiculturalism Policy Index: National Minority Policies, Canada, School of Policy Studies. URL: <https://www.queensu.ca/mcp/sites/webpublish.queensu.ca.mcpwww/files/files/nationalminorities/evidence/NationalMinorities.pdf>
5. Göktuna, Y.F. (2017), Goktuna, Y.F. Multiculturalism in the Age of Super-Diversity. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*. № 10/1. SS. 345–364.
6. Habermas, J. (1975), Legitimation Crisis, Trans. by Thomas McCarthy, Boston : Beacon Press.
7. Hacıyev, A.N., Ceferova, E.H., Memmedov, İ.M. (2018), Hacıyev, A.N., Jafarova, E.H., Mammadov, I.M. [Introduction to Multiculturalism. Baku: Mütercim], Multikulturalizmə giriş. Bakı : Mütercim. 372 s.
8. Hacıyeva, M., Alışova, N. (2016), Hacıyeva, M., Alishova, N. [Multiculturalism is a way of life in Azerbaijan. Baku: Ministry of Culture and Tourism], Multikulturalizm Azərbaycanın heyat terzidir. Bakı: Medeniyyət və Turizm Nazirliyi. 59 s.
9. Isajiw, W. (1999), Understanding Diversity (Ethnicity and Race in the Canadian Context), Toronto : Thompson Educational Publishing.
10. Kukathas, Ch. (1997), Chapter 6: Liberalism, Multiculturalism and Oppression. *Political Theory: Tradition and Diversity* (ed. Andrew Vincent). Cambridge : Cambridge University Press, 1997. PP. 132–152.
11. Kymlicka, W. (2002), Contemporary Political Philosophy: An Introduction. New York : Oxford University Press.
12. Kymlicka, W. (2015), Multicultural citizenship: liberal theory of minority rights. Istanbul : Detail.
13. Marshall, T. H. (1965), The Right to Welfare. *The Sociological Review*, 13/3. PP. 261–272.
14. Modood, T. (2014), Multiculturalism: A National Design. Ankara : Phoenix Publishing House.
15. Niftiyev, N. (2015), Niftiyev, N. [Coexistence and multiculturalism in Azerbaijan. Baku: MTR], Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı : MTR. 408 s.
16. Оруджев, Г. (2003), Orujev, G. [Azerbaijan’s National Minorities Today. Central Asia and the Caucasus, № 4 (28)], Национальные меньшинства Азербайджана сегодня. *Центральная Азия и Кавказ*. № 4/28.
17. Parekh, B. (2002), Rethinking Multiculturalism, trans. Bilge Tanrıseven, Ankara : Phoenix Publishing House.
18. Red. Kamal Abdulla. (2021), ed. Kamal Abdulla. [Scientific-philosophical and socio-publicist sources of Azerbaijani multiculturalism, Baku: RS Polygraph], Azərbaycan multikulturalizminin elmi-felsefi və ictimai-publisistik qaynaqları. Bakı : RS Poliqraf. 248 s.

19. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995), Baku : Law.

20. Vatandaş, C. (2001), Vatandaş, C. [Multicultural Communities and National Ethnic Identities (Canadian Example). Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences, 2, pp.101–116], Çok Kültürlü Bir Yapıda Toplumlar ve Ulusal Etnik Kimlikler (Kanada Örneği). Afyon Kocatepe Univ. *Humanitar Elmler Journalı*. № 2. SS. 101–116.

Ахмедова Е. МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТЬ І ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: АНАЛІЗ В КАНАДІ І АЗЕРБАЙДЖАНІ

Мета дослідження – проаналізувати політику мультикультуралізму Азербайджану та Канади у контексті забезпечення прав етнічних та національних меншин, збереження та розвитку їх культур. Полікультурна політика кожної держави відрізняється від інших своїми особливостями. Сьогодні низка країн світу, зокрема Азербайджан та Канада, прийняли різні моделі полікультурної політики.

Наукова новизна дослідження. Проведено аналіз моделей мультикультуралізму Канади та Азербайджану, які є одними з найпереводіших моделей мультикультурної політики у світі, та визначено, які юридичні та практичні якості ці моделі поєднують у собі для етнічних та національних меншин.

Використовувані методики та методи. У дослідженні теоретично аналізується мультикультурна модель для національних та етнічних меншин у Канаді та Азербайджані. При цьому було проаналізовано нормативно-правову базу на тему, міжнародні документи, прийняті в цій сфері, наукову літературу. Хоча дослідження носить теоретичний характер, деякі статистичні дані про національні меншини використовувалися в міру необхідності.

Результати дослідження перераховані нижче:

– *Мультикультурні практики для національних меншин у Канаді є на високому рівні порівняно з іншими країнами. Вплив автономії Квебеку на Канаду значний.*

– *Визнання Квебека як нація в Конституції і той факт, що «великий контроль над міграцією, не всі сили, необхідні для розвитку французької мови, але більша частина власного трудового плану та право на дипломатичне представництво за кордоном» для інших національних меншин формується.*

– *Але найбільшим недоліком корінних народів щодо мультикультуралізму в Канаді є відсутність доступу до міжнародного права.*

– *Полікультурна політика Азербайджанської Республіки щодо національних меншин гарантується низкою нормативних документів.*

– *Азербайджанська модель мультикультуралізму заснована на низці принципів.*

– *Азербайджанська держава забезпечує рівний рівень самореалізації всіх національно-етнічних елементів, що мешкають у країні.*

– *Азербайджанська держава надає фінансову підтримку всім етнічним та релігійним громадам для захисту та розвитку їхнього існування.*

Ключові слова: *Мультикультуралізм, Національні меншини, Етнічні меншини, Канадський мультикультуралізм, Азербайджанський мультикультуралізм.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК (94)332.13

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.14>**Ахновська І.О.**

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ахновський Д.В.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ КОРПОРАТИВНОГО МІСТА

У статті досліджено сутнісну характеристику поняття «місто» вітчизняними та закордонними науковцями, систематизовано основні тлумачення даного поняття; на базі проведеного дослідження надано авторське бачення сутності корпоративного міста, окреслено його відмінність від індустріального та промислового міста; визначено характерні риси корпоративного міста. Визначено сутність корпоративного міста: місто, яке утворюється, формується та існує завдяки підприємствам одного власника або однієї групи власників, які задають такий вектор соціально-економічного розвитку міста, що здатний до створення якісно нового рівня життя населення, і відрізняється від інших міст організацією управління, структурою населення, середовищем, рівнем мобільності, економічними показниками та якістю життя. Виокремлено характерні риси корпоративного міста, зокрема: корпоративні міста працюють здебільшого за допомогою міграційної робочої сили, велика кількість уродженців міста в робітниках підприємства зустрічається лише тоді, коли місто існує тривалий час; більшу частину житлового фонду контролює корпорація, цей фонд створюється та фінансується корпорацією і здебільшого передається у користування робітникам лише тимчасово; корпоративне місто є віддаленим від великих населених пунктів, проте не є ізольованим; домінування однієї індустрії, при чому ця індустрія має належати одній корпорації, адже корпоративне місто відрізняється від моноіндустріального тим, що всі підприємства в ньому належать одному власникові або групі власників; адміністрація корпорації виконує муніципальні функції; через географічну віддаленість від великих міст важливу роль грає монополія фірмових магазинів; сегрегація в таких містах є більш вираженою і запланованою від початку створення такого міста, на відміну від інших міст, де сегрегація є наслідком багатьох соціально-економічних процесів, які діють впродовж тривалого часу; патерналізм містоутворюючих компаній.

Ключові слова: місто, корпоративне місто, промислове місто, індустріальне місто, містоутворююче підприємство.

Постановка проблеми. Сьогодні, коли у нашій країні триває війна, актуальним є стратегічне бачення розбудови українських міст, зруйнованих у результаті російської агресії та майбутньої інтеграції ТОТ. Наприкінці XIX століття голий степ Донбасу став територією, де було реалізовано один із найамбітніших промислових проєктів Європи, який об'єднав імперських урядовців, підприємців, інвесторів, інженерів і майбутніх робітників. Новина про багаті поклади вугілля й заліза привабила людей з різних куточків Російської імперії та Європи. Більшість міст Донбасу, зокрема Донецьк, Луганськ, Краматорськ, Алчевськ, Лисичанськ, Горлівка, Єнакієво

та інші зародилися саме як корпоративні містечка, а в радянський період перетворилися на великі й середні міста, утворивши найбільшу в Україні агломерацію. Незважаючи на численні трансформації в XX ст., чимало в цих містах лишилося незмінним: підприємства зберігали свій вплив і контроль, а промислове виробництво, праця, державна політика й усі аспекти щоденного життя залишалися тісно переплетеними. Світова практика говорить про те, що велика кількість міст, наприклад, Кадіна, Давенпорт, Кворн, Порт-Августа, Люблін, Тампере та інші, зароджувалися як корпоративні міста, отже ми можемо досліджувати досвід їхнього розвитку. Крім того, сьогодні

ми розуміємо, що після війни нам потрібно відмовитися від неефективних моделей і перейти до пошуку і побудови інших, що свідчить про незаперечну актуальність проблеми, що досліджується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на велику актуальність теми дослідження, у науковій літературі вона не отримала достатнього поширення. Так, В.О. Кулков у статті «Корпоративні міста: визначення, характерні риси, доля» висвітлює певні аспекти корпоративних міст [1]. Великі міста України в індустріальну епоху досліджено у науковій статті Т.Л. Меліхової [2]. Концепцію розбудови міст в рамках розвитку креативної економіки запропоновано у роботі О.М. Чуль [3]. Історію та економіку «зелених міст» досліджено у наукових працях О. Бурака, І. Кузика, В. Кучерявого, В. Мілейковського, О. Савицької, Т. Ткаченко, Л. Царик, П. Царика. У співпраці Асоціації міст України та Проєкту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» (ПРОМІС) розроблено практичний посібник «Зростання «зелених» міст». Багато уваги сучасні науковці приділяють концепції «розумних міст», зокрема, уточнення ключових понять, оцінка економічної ефективності розумного міста та можливості імплементації кращих зарубіжних практик розвитку таких міст розкриті у роботах А. Андрієнка, І. Антонюк, Л. Бажана, О. Єгорова, О. Єршової, Є. Карчагіна, О. Корепанова, С. Кошової, Н. Кунанець, Т. Момот, Є. Мураєва, Л. Олійник, А. Піль, Л. Побоченко, А. Позднякової, Р. Севастьянова, О. Тура, Ю. Шваук та інших вчених. Є статті, присвячені цифровому, віртуальному, творчому та сталому місту. Проте, аналіз джерел свідчить, що наукових джерел у сфері корпоративних міст досить мало як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Формулювання цілей статті. Відповідно до поставленої проблеми та її невирішеної частини, метою статті є визначення сутності та характерних рис корпоративного міста. Для досягнення поставленої мети окреслено наступні завдання: дослідити сутнісну характеристику поняття «місто» вітчизняними та закордонними науковцями, систематизувати основні тлумачення даного поняття; на базі проведеного дослідження надати авторське бачення сутності корпоративного міста, окреслити його відмінність від індустріального та промислового міста; визначити характерні риси корпоративного міста.

Виклад основного матеріалу. Ритм життя, інфраструктура та навіть відносини між людьми в містах, заснованих навколо заводських чи шахтарських поселень, були тісно пов'язані з міс-

тоутворюючим підприємством. Тому в Іспанії їх називали «індустріальними колоніями» («colonias industriales»), у Нідерландах та Німеччині – «фабричними» («Fabrieksneiderzetting») й «робітничими» («arbeitersiedlung») поселеннями, у СРСР – «моноіндустріальними містами». В англійській літературі, підкреслюючи залежність спільнот таких міст від містоутворюючого підприємства та його власника, їх прийнято називати «company towns» – буквально «міста, що належать компаніям». Оскільки у світовій практиці поки що не існує єдиного загальноприйнятого визначення корпоративного міста, розглянемо спочатку сутність поняття «місто».

Ю.М. Попова зазначає, що представники різних наукових дисциплін до визначення поняття «місто» підходять по-різному [22]:

1) з економічної точки зору місто – це перш за все населений пункт, переважаюча кількість жителів якого не пов'язані професійно з сільським господарством;

2) у просторовому аспекті місто асоціюється з тим місцем, де зосереджуються населення, житло. Це деяка точка простору, де перехрещуються дороги, комунікації, соціальні інститути і взагалі життя;

3) соціальний аспект урбанізації в якості головної ознаки міського поселення зазвичай використовує термін «міський спосіб життя».

Академічний словник української мови трактує прикметник «корпоративний» так: вузькогруповий, відокремлений [4]. Корпоративне управління має внутрішні системи, структури та процедури, що використовуються для управління. Це система взаємодії і комплекс механізмів, що дозволяють вирішувати виникаючі проблеми з іншими групами впливу. У словниках зустрічаються також такі дефініції, як «корпоративне управління», «корпоративний сектор», «корпоративні права», «корпоративні операції», «корпоративна картка» [23]. Слово «корпорація» походить від латинського слова «corporatio», що означає «союз, об'єднання частин; асоціація». У латинській мові це слово утворено від дієслова corporare, що означає «втілювати», а це, в свою чергу, від corpus або «тіла» [24]. Таким чином, корпорація – це єдність її членів. Її суть – об'єднання певної групи суб'єктів господарювання для досягнення певної мети, а це означає, що її основним субстратом, який забезпечує діяльність корпорації і є визначальним її існуванні, є люди.

Таким чином, робимо висновок, що корпоративне місто – це місто, яке утворюється, формується та існує завдяки підприємствам одного власника

Сучасні підходи до трактування сутності поняття «місто»

<i>Джерело</i>	<i>Сутність</i>
Академічний тлумачний словник [4]	великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр
Баранов А. [5, с. 8]	інфраструктура та комплекс містоутворюючих підприємств, а також механізм керування, але передусім це – люди
Вебер М. [6]	складний комплекс явищ, конкретне історичне утворення, сформоване на перетині складних соціально-політичних і військових процесів, має складну соціальну структуру (у ньому живуть як споживачі, так і виробники) та яскраво виражений торгово-промисловий характер, при цьому жителі міст особисто незнайомі між собою, зайняті в основному неземлеробською працею, здебільшого задіяні в різноманітних промислах, торгівлі, а тому саме в містах сконцентровані управлінські функції
Веліхов Л. [7]	місце, пристосоване для гуртожитку соціальної групи складного характеру, яка є внутрішньо диференційованою і має певну правову форму
Верменич Я. [8, с. 23]	природно-техногенний комплекс, складова ландшафтної сфери, перетворена зусиллями багатьох поколінь людей, основу якого становлять техногенні комплекси, а також своєрідні форми співжиття людей, осередки цивілізації, центри культурного притягання
Вікіпедія [9]	великий населений пункт, населення зайняте звичайно поза сферою сільського господарства, зазвичай адміністративний, промисловий, торговий або культурний центр певного регіону
Восєвідін [10]	значний населений пункт, який відповідає певним вимогам структури господарського, соціально-культурного комплексу, його благоустрою, кількості населення, його соціального складу
ВРЕ [11, с. 321]	великий населений пункт, мешканці якого зайняті головним чином у промисловості і торгівлі, а також у сферах обслуговування, управління, науки, культури
Енциклопедія українознавства [12, с. 1585]	поселення замкненого типу, з особливими (міськими) правами, з більшою кількістю мешканців, зайнятих – у протилежність до хліборобського сільського оточення – головню у ремісничо-промисловому виробництві, в торгівлі й транспорті, а також в адміністрації та в різного роду культурних і суспільних установах і вільних професіях, а лише подекуди (в малих містах і містечках) і в сільському господарстві
Зеленов Л. [13]	умовне поняття, що означає населений пункт, згідно до законодавства держави
Кубійович В. [14, с. 466].	поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються несільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях
Лаппо Г. [15]	населений пункт, що досягає певного рівня складності своєї функціональної структури, характеризується багатofункціональністю, чим і визначаються його інтеграційні якості, властивості генерувати нове, соціальна привабливість
Макаговський В.П. [16]	населений пункт, віднесений згідно з законодавством до категорії міст і має, як правило, значну (порівняно з сільським поселенням) чисельність населення, зайнятого головним чином у промисловості, торгівлі, сфері обслуговування, науці, культурі
Мовчан О.М. [17]	великий населений пункт, населення якого зайняте звичайно поза сферою сільського господарства
Мочерний [18, с. 435].	територіально-концентрована форма зосередження різних сфер (матеріальної та нематеріальної), галузей і видів діяльності, а отже – і головної продуктивної сили та стилю життя
Озерава Г.Н., Покшишевський В.В. [19]	великий населений пункт, виконуючий промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші (але несільськогосподарські) функції; відповідно більша частина населення якого зайнята не в сільському господарстві
Ратцель Ф. [20]	довготривале скупчення людей та їхнього житла, що займає великий простір і розташоване у центрі комунікацій
Топчієв О.Г. [21]	просторове суспільне утворення, що є осередком масового розселення людей і зосередження їх суспільно корисної діяльності в будь-яких формах крім одержання первинних продуктів сільського господарства як єдиного заняття населення, організоване у постійно діючий господарсько-будівельний комплекс, розрахований на обслуговування побуту і діяльності населення

Джерело: Узагальнено авторами.

або однієї групи власників, які задають такий вектор соціально-економічного розвитку міста, що здатний до створення якісно нового рівня життя населення, і відрізняється від інших міст організацією управління, структурою населення, середовищем, рівнем мобільності, економічними показниками та якістю життя.

Корпоративне місто слід відрізнити від індустріального міста, що спирається на використання технологій та машин задля забезпечення масового виробництва, підтримки численного населення та легшого розподілу праці; промислового міста, в якому муніципальна економіка та розвиток зосереджені навколо промислового виробництва

і характеризується великою кількістю фабрик і заводів та моноіндустріального – тим, що всі підприємства в ньому належать одному власникові або групі власників. Слід виокремити наступні характерні риси корпоративного міста (рис. 1).

Отже, все перелічене є ознаками корпоративного міста, проте слід зауважити, що корпоративне місто не повинно мати всі, достатньо лише декілька. Вважаємо за доцільне зупинитися більш детально на патерналізмі, тобто системі соціальних відносин, за якої корпорація забезпечує потреби громадян, але останні в обмін на це дозволяють місцевій владі диктувати моделі своєї поведінки. Переваги і недоліки патерналізму представимо у табл. 2.

Аналіз джерел свідчить, що у багатьох містах люди селилися компактними групами за етнічною ознакою, щоб гуртом вирішувати спільні проблеми. Як зазначає В. Куліков [1], «проживання з близькими за культурою людьми допомагало долати труднощі в налагодженні побуту на новому місці, міграційну травму і тугу за рідними місцями». У деяких корпоративних містах США роботодавці оплачували мовні курси для робітників і курси так званих американських цінностей.

Існувало багато чинників, що об'єднували незнайомих людей із різних регіонів і країн, а саме: єдиний робочий ритм, потреба в підтримці на небезпечному виробництві, складності налагодження побуту тощо. Щодо сегрегації, доцільно навести такий приклад: Дж. Пульман розпочав виробництво у Чикаго, але при розширенні бізнесу через високі ціни на землю придбав ділянку недалеко від Чикаго, а пізніше – ділянку прерії між Чикаго і «своїм» містом, щоб створити так званий візуальний кордон між цими поселеннями. Слід зазначити, що самосегрегація набувала різних форм, наприклад, створення артілей шахтарів і робітників, які спільно шукали роботу. І наостанок треба сказати, що багато корпоративних міст належали до видобувної галузі – це шахтарські поселення, поселення лісорубів тощо, адже для видобувної галузі головним фактором розміщення містоутворюючого підприємства є сировина.

Висновки. У дослідженні надано авторське визначення поняття «корпоративне місто», що на відміну від інших вказує, що саме корпорація задає вектор соціально-економічного розвитку міста. З'ясовано, що корпоративні міста працювали здебільшого за допомогою міграційної

Рис. 1. Характерні риси корпоративного міста

Джерело: складено авторами.

Таблиця 2

Переваги і недоліки патерналізму містоутворюючих компаній

Переваги патерналізму	Недоліки патерналізму
підвищення продуктивності праці	втручання корпорації в особисте життя робітників
покращення рівня здоров'я працівників	зменшення прибутку корпорацій у короткостроковому періоді
зниження рівня плинності трудових ресурсів	міг мати радикальний прояв (метод батога)
підвищення корпоративної лояльності робітників	зменшення простору «політичної свободи»
забезпечення робітників кращою освітою та кваліфікацією	злиття інтересів містоутворюючої компанії і влади міста

Джерело: складено авторами.

робочої сили: більшість робітників не були уродженцями цього міста, вони приїжджали сюди саме для заробляння грошей. Велика кількість уродженців міста в робітниках підприємства зустрічається лише тоді, коли місто існує тривалий час. Однією з головних причин географічної віддаленості була висока ціна на земельні ділянки у великих містах: власник корпорації бажав зекономити власні кошти, що спонукало його будувати завод і місто навкруги нього саме на тому місці, де земля буде дешевшою, але транспортна розв'язка зможе забезпечити підвезення сировини

і збут готової продукції. На основі проведеного дослідження вважаємо, що в Європі та США корпоративні міста зникнуть майже повністю у найближчому майбутньому. Це обумовлено процесом перенесення промисловості з розвинутих країн до країн, що розвиваються (через економічну вигоду, дешеву робочу силу, податкову політику тощо). Нові корпоративні міста, на нашу думку, найближчим часом будуть виникати в Азії та Африці. Що стосується нових корпоративних міст Європи і США, вони втратять свою корпоративність.

Список літератури:

1. Куліков В.О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130343/05-Kulikov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 1.03.2022).
2. Меліхова Т.Л. Великі міста України в індустріальну епоху. *Економіка і суспільство*. 2017. № 9. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/9_ukr/157.pdf (дата звернення: 6.03.2022).
3. Чуль О.М. Концепція розбудови міст в рамках розвитку креативної економіки: методологічний та практичний аспекти. *Ефективна економіка*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3348> (дата звернення: 16.03.2022).
4. Словник української мови: академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 9.03.2022).
5. Баранов А.В. Социально-демографическое развитие крупного города. М. : Финансы и статистика. 1981. 192 с.
6. Вебер М. Избранное. Образ общества : пер. с нем. / М. Вебер. М. : Юрист, 1994. 704 с.
7. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. URL: <http://rels.obninsk.com> (дата звернення: 19.03.2022).
8. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історії урбаністики. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 21–37.
9. Місто. Вікіпедія : веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Місто> (дата звернення: 6.03.2022).
10. Библиотека Воеводина : веб-сайт. URL: <http://enbv.narod.ru> (дата звернення: 9.03.2022).
11. Большая советская энциклопедия : 3-изд. Т. 2. М. : Советская энциклопедия, 1972. 608 с.
12. Енциклопедія українознавства. Т 4. Львів, 1994. 1600 с.
13. Зеленев Л.А. Социология города : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М. : гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 192 с.
14. Кубійович В. З антропології Нового Санча. *Наукові праці*. Том 1. Париж; Львів. С. 286–506.
15. Лаппо Г. М. Города на пути в будущее. М. : Мысль, 1987.
16. Максаковский В. П. Географическая картина мира : в 2 кн. Кн. II: Региональная характеристика мира. М. : Дрофа, 2004. 480 с.
17. Мовчан О.М. Місто. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / редкол. : В. А. Смолій та ін. ; НАН України, Інститут історії України. К. : В-во Наукова думка, 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Misto> (дата звернення: 19.03.2022).
18. Економічна енциклопедія. Т. 2. / редкол. : С. В. Мочерний та ін. К. : Академія, 2001. 848 с.
19. Поручанський В., Міщук І. Наукові підходи до визначення поняття «місто». URL: <https://konfgeoluts.k.wordpress.com/2017/04/05/наукові-підходи-до-визначення-понятт/> (дата звернення: 22.03.2022).
20. Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землевладение. Спб. : типолит. книгоиздат. т-ва «Просвещение», 1905. Т. 1. 736 с.
21. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики. Одеса : Астропринт, 2005. 631 с.
22. Попова Ю.М. Економічні аспекти визначення дефініції «місто». *Ефективна економіка*. 2009. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=55> (дата звернення: 22.03.2022).
23. Словник української мови online. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=44321&page=1403> (дата звернення: 3.03.2022).
24. Трофименко К.В. Аналіз етимології поняття «корпорація». *Економіка та суспільство*. 2020. № 22.

Akhnovska I.O., Akhnovskyi D.V. ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF A CORPORATE CITY

The article examines the essential characteristics of the concept of «city» by domestic and foreign scholars, systematizes the main interpretations of this concept; on the basis of the conducted research the author's vision of the essence of the corporate city is given, its difference from the industrial and industrial city is outlined; the characteristic features of the corporate city are determined. The essence of the corporate city is defined: a corporate city is a city that is formed, formed and exists thanks to the enterprises of one owner or one group of owners who set such a vector of socio-economic development of the city, which is able to create a qualitatively new standard of living, and differs from other cities. population, environment, mobility, economic performance, and quality of life.

The characteristic features of a corporate city are highlighted, in particular: corporate cities work mostly with the help of migrant labor, a large proportion of the city's natives in the workers of the enterprise occurs only when the city has existed for a long time, most of the housing stock is controlled by the corporation, this fund is created and financed by the corporation and is mostly transferred to the use of workers only temporarily, the corporate city is remote from large settlements, but not isolated, there is a dominance of one industry, and this industry must belong to one corporation, because the corporate city differs from the mono-industrial in that all enterprises in it belong to one owner or group of owners; the administration of the corporation performs municipal functions, due to the geographical distance from major cities, the monopoly of branded stores plays an important role, segregation in such cities is more pronounced and planned from the beginning of the creation of such a city, in contrast to other cities, where segregation is the result of many socio-economic processes that have been going on for a long time, paternalism of city-forming companies is observed.

Key words: *city, corporate city, industrial city, mono-industrial city, city-forming enterprise.*

Коркач С.О.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто основні напрямки науково-дослідної роботи Музею Заповіду Т. Г. Шевченка. Наведено конкретні приклади наукової діяльності музею спрямовану на підготовку та видання наукових праць, проведення конференцій, круглих столів, тощо.

Музей Заповіду Т. Г. Шевченка – один із провідних науково-дослідницьких відділів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у галузі розвитку музейної справи. Науково-дослідна робота є основою практично всієї діяльності музею і проводиться в широкому діапазоні, що зумовлено специфікою музейного закладу.

Головними завданнями наукової роботи музею є дослідження та наукова обробка музейних реліквій та колекцій, опрацювання тем та матеріалів, пов'язаних з експозиційною роботою, розробкою концепцій та концептуальних рішень, а також класифікація і систематизація музейних матеріалів колекцій, що сприяє розширенню джерельної бази. Завдяки дослідженням музейних співробітників у науковий обіг вводяться нові джерела з різної тематики досліджень. Головна цінність і одночасно складність введення в науковий обіг музейних колекцій полягає в тому, що музейні предмети здебільшого той тип джерел, в яких інформація кодується інакше ніж у звичних для історика писемних джерелах. Тому в результаті широкого використання музейних колекцій у наукових дослідженнях не тільки отримується нова інформація, а й збільшується арсенал методів джерелознавчого аналізу.

Науково-дослідницька робота висвітлюється у наукових концепціях музею, тематико-експозиційних та структурних планах, наукових звітах, каталогах, оглядах фондів колекцій, наукових описах окремих предметів та колекцій, бібліографічних покажчиків пов'язаних із вивченням краю, наукових публікаціях, науково-методичних розробках в галузі краєзнавства та музеєзнавства, у створених виставках тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу спрямованого на отримання нових знань у сфері теорії і практики основних напрямків науково-дослідницької діяльності музею.

Фактичний матеріал дослідження полягає у можливості використання його у музейній практиці та науково-педагогічній роботі, зокрема, при підготовці навчальних курсів з музеєзнавства.

Ключові слова: музей, науково-дослідницька робота, тематика, публікації, Т. Шевченко.

Постановка проблеми. Музейні заклади є унікальним результатом історико-культурних досягнень цивілізаційного розвитку, що виконують специфічні, притаманні лише ним, завдання. У Законі України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.95 р. № 249/95-ВР зазначено: «Музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою». І далі: «Основними напрямками діяльності музеїв є науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибу-

цією, експертизою, класифікацією, державною реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначені як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України» [1].

Науково-дослідна робота (або дослідження) за змістом має забезпечувати виконання місії музею. Ця робота спрямована на отримання визначеного в Законі України «Про наукову та науково-технічну діяльність» наукового результату [2].

Конкретними формами наукового результату досліджень музейної інституції є звіти (індивідуальні, діяльності наукової структури, звіти про виконання НДР, звіти про наукові експедиції – археологічні, етнографічні, природничі та ін., звіти про наукові відрядження з метою

розробки тематико-експозиційних планів), опубліковані наукові статті, наукові доповіді, наукові повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічні дослідження, наукові відкриття, наукові довідки, рецензії тощо.

У статті «Національна музейна політика: засади наукової діяльності музейних інституцій» В. Рожков зазначив: «Наукова діяльність музеїв у найширшому розумінні та місце музейних інституцій у системі організації науки в Україні, незважаючи на чималий позитивний досвід ефективної роботи науковців-музейників, залишається сферою для дискусій» [3].

Оскільки питання наукової діяльності музеїв є дискусійним, автор поставив за мету простежити принципи організації науково-дослідної роботи та охарактеризувати основні засади діяльності Музею Заповіту Т. Г. Шевченка.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання вивчення та аналізу основних напрямів та особливостей науково-дослідної роботи музейних закладів України розглядалося у працях В. Бекевської, С. Бучастой, Т. Митрофанової, В. Рожкова, В. Нестеренко, В. Єрпульової та ін. Науково-дослідна робота Музею Заповіту Т. Г. Шевченка на даний час не має комплексного відображення у науковій літературі. Автором для вирішення поставленої проблеми використано наукові звіти Музею Заповіту Т. Г. Шевченка за 2008–2021 рр.

Метою цієї публікації є висвітлення практичних аспектів наукової діяльності музею.

Виклад основного матеріалу.

Музей Заповіту Т. Г. Шевченка відкритий 18 квітня 2008 року на честь першого виходу «Кобзаря» Т. Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі в 1840 р. Ідею створення Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка підтримали творчі спілки України, Комітет з Національної премії України ім. Тараса Шевченка, діячі культури й науки, серед яких – академіки П. Т. Тронько, Б. І. Олійник, М. І. Жулинський [4, ст. 143].

Наукова концепція побудови експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка була розроблена Заслуженим працівником культури України, заступником генерального директора НІЕЗ «Переяслав» з наукової роботи Мельник В. П. [4, ст. 143–144]. Як зазначається у концепції музею: «Метою створення Музею Шевченкового «Заповіту» – є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Г. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також

осягнення і відтворення всієї глибини творчості Т. Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій» [5, ст. 3].

Групою наукових співробітників заповідника були розроблені та затверджені науково-методичною радою НІЕЗ «Переяслав», протокол № 4 від 1 липня 2005 р., структурний та тематико-експозиційні плани розділів музею. Вони отримали позитивну оцінку, рецензію науково-методичного відділу музеєзнавства Національного музею історії України в особі провідного наукового співробітника С. Івахна та наукового керівника відділу «Хата на Пріорці» Національного музею Т. Шевченка в Києві Н. Наумової [4, ст. 144].

Сьогодні Музей Заповіту Т. Г. Шевченка – один із провідних науково-дослідних відділів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Науково-дослідна робота є основою діяльності музею і проводиться в широкому діапазоні, що зумовлено специфікою музейного закладу.

Музей Заповіту Т. Г. Шевченка є важливим центром популяризації творчості Великого Кобзаря, його заповітів, виховання молоді на засадах патріотизму.

Наукові співробітники музею популяризуючи творчість Т. Г. Шевченка мають значний досвід роботи та вагомі доробки у науково-дослідній роботі. Головними завданнями наукової роботи музею є дослідження найрізноманітніших питань, пов'язаних з вивченням життя та творчості Тараса Шевченка переяславського періоду, зокрема, дослідження та наукова обробка музейних реліквій і колекцій на шевченківську тематику, опрацювання тем та матеріалів, пов'язаних з експозиційною роботою, розробкою концепцій та концептуальних рішень.

Оскільки експозиція науково-дослідного відділу «Музею Заповіту Т. Г. Шевченка» має три складові: історичну, меморіальну та літературно-художню, наукові співробітники, досліджують матеріали з інших тем, які були використані для написання лекцій, наукових розробок, тематичних екскурсій, підготовки виставок, вдосконалення експозиції.

Уся науково-дослідна робота музею здійснюється за планом, затвердженим науково-методичною радою заповідника.

В основі планування дослідницької роботи лежить створення перспективних планів, розрахованих на декілька років. Робота за таким пла-

ном забезпечує спадкоємність і логічний зв'язок у дослідженнях, перешкоджає необґрунтованій зміні тематики в окремих співробітників і зрештою сприяє зростанню професійної кваліфікації наукових співробітників. Терміни, що відводяться на проведення тих або інших досліджень, залежать від складності теми. Невеликі теми розробляються, як правило, упродовж року, тривалість складніших варіюється в межах двох-п'яти років.

Протягом досліджуваного періоду наукові співробітники Музею Заповіту Т. Г. Шевченка досліджуючи шевченкіану розробили комплексні наукові теми «Переяславський цикл у творчості Т. Г. Шевченка» (2014–2016 рр.), «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав» (2017–2022р.) – Кухарева Н. М., завідувачка науково-дослідного відділу.

Результатом комплексного дослідження наукових тем Кухаревої Н. М. та Коркач С. О. стала монографія «Багато добрих спогадів я зберіг про старий Переяслав...» (2017 р.). У книзі подано цілісне, систематизоване дослідження про перебування Т. Г. Шевченка на Переяславщині, про його роботу в Археографічній комісії в перший приїзд у серпні 1845 р., про літературну творчість на Переяславщині та періоду заслання, де подаються спогади та описи Переяславщини, йдеться про спілкування й дружбу з переяславським лікарем А. О. Козачковським.

Науково-дослідні теми «Одяг Тараса Григоровича Шевченка: типологія й символіка в інтерпретації образу» (2013–2015 рр.), «Творчість Т. Г. Шевченка: проблеми мотивації та психоемоційної рецепції» (2016–2022 рр.) розробила старший науковий співробітник Павлик Н. М. У 2013 р. науковцем видано монографію «Література Переяславщини. Сучасність».

Дембіцький С. С., старший науковий співробітник, досліджуючи переяславську шевченкіану, розробив комплексні науково-дослідні теми «Пам'ятні місця на Переяславщині, пов'язані з іменем Тараса Шевченка» (2011 р.), «Інтелектуальне безсмертя Т. Г. Шевченка на Переяславщині» (2014–2018 рр.), «Тарас Григорович Шевченко і становлення української нації. ХІХ – поч. 30-х рр. ХХ ст.: Переяславщина» (2019–2023 р.).

Молодшим науковим співробітником Коркач С. О. були розроблені комплексні науково-дослідні теми «Переяславський період роботи Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії» (2014–2015 рр.) та «Переяславська Шевченкіана. Історіографія» (2016–2020 рр.). Результатом наукових досліджень стала у співавторстві

монографія «Багато добрих спогадів я зберіг про старий Переяслав...» (2017 р.) та підготовлений до друку «Біобібліографічний покажчик: «Переяславська шевченкіана в дослідженнях наукових співробітників Музею Заповіту Т. Г. Шевченка», присвячений 175-ій річниці написання «Заповіту» Т. Г. Шевченка» (2022 р.).

Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Нагайко К. М. розробляє наукову тему «Вплив постаті Т. Г. Шевченка на формування національної ідеї в середовищі Київської Громади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2020–2023 рр.).

Протягом досліджуваного періоду науковими співробітниками були досліджені матеріали з інших тем, зокрема, «Освіта та культура Переяславщини у 20–30-х рр. ХХ ст.» (2008 р.), «Окупаційна преса Переяславщини (2009–2010 рр.), «Репресії на Переяславщині у 30-х роках ХХ ст.» (2010–2013 рр.) – Кухарева Н. М.

«Повстання Переяславського полку 1666 року» (2008–2010 рр.), «М. І. Сікорський – видатний музейник та музеєзнавець» (2012–2013 рр.) – Дембіцький С. С. «Плахти. Побутове та обрядове значення (на матеріалах колекції НІЕЗ «Переяслав»)» (2013 р.) – Павлик Н. М.

Вагомим результатом наукової діяльності музею є наукові публікації, виступи на конференціях, семінарах, круглих столах тощо. Проблематика таких розвідок зазвичай тісно пов'язана з профілем музею й ґрунтується на вивченні музейних фондів.

Привертають увагу наукові розвідки, енциклопедичні статті, публіцистичні нариси Н. М. Кухаревої. В її науковому доробку більше сорока праць на шевченківську тематику, у яких аналізуються історичні поеми Т. Шевченка, досліджується період «Переяславської осені Кобзаря». Зокрема, у статті «Твори Т. Г. Шевченка періоду «Петербурзького Переяслава» в історико-літературних залах Музею Заповіту Т. Г. Шевченка» розглядається поема «Тарасова ніч» в історико-літературному контексті та обґрунтовується доцільність її включення до Переяславського циклу літературної творчості поета.

Предметом наукового аналізу статті Н. М. Кухаревої та С. О. Коркач «Переяславський Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка» обрано ідею створення та функціонування Музею Заповіту Т. Г. Шевченка в складі НІЕЗ «Переяслав».

Окремий доробок у системі переяславської шевченкіани становлять праці С. С. Дембіцького, зокрема, стаття «Відзначення 150-річчя з дня

народження Т. Шевченка на Переяславщині», у якій автор розповідає про ряд заходів, що відбувалися на Переяславщині в рамках святкування 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Н. М. Павлик присвятила низку праць проблемам шевченкознавства, у статті «Концепт «одяг» у творчості Т. Г. Шевченка: комунікація символу й предмета» дослідниця розкрила комунікативні зв'язки символу й предмета в концепті «одяг», задіяного Т. Г. Шевченком у творчій лабораторії. Зробила аналіз ролі одягу в життєвій психорецепції поета, розглянула проблематику вивчення психології творчості Кобзаря.

Нагайко К. М. опублікувала ряд наукових статей, в яких висвітлює зв'язок Т. Шевченка та Київської громади.

Результати науково-дослідної роботи працівники музею оформляють у вигляді нових виставок, розділів експозицій, каталогів, методичних розробок екскурсій, наукового опису експонатів, а також статей, монографій, буклетів тощо.

Видавнича діяльність музеїв є різновидом наукової діяльності, що включає підготовку і видання монографій, збірників наукових праць, каталогів, альбомів, путівників, буклетів, листівок, плакатів, календарів та ін.

Протягом досліджуваного періоду науковими співробітниками були розроблені буклети та каталоги: буклет «Музей Заповіту Т. Г. Шевченка» (2008 р.), автори Мельник В. П., Дембіцький С. С.; буклет «Т. Г. Шевченко і Переяславщина» (2008 р.); комплект листівок: козацьке озброєння, парадна шабля з особистої охорони Б. Хмельницького, козацькі клейноди, сідло козацької старшини, козацьке спорядження, особиста шабля Б. Хмельницького, вітальня будинку А. Козачковського, кімната, в якій Т. Г. Шевченко написав «Заповіт» (2008 р.) автори Кухарева Н. М., Калінович О. І.; буклет «Музей Заповіту Т. Г. Шевченка» (2017 р.) автори Кухарева Н. М., Гайдаєнко І. В., каталог «Колекція авторських робіт Кулик К. К. у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (2018 р.) автор Павлик Н. М.; колективна монографія «Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (2021 р.) автори Кухарева Н. М., Павлик Н. М. [6].

Щорічно працівники відділу беруть активну участь у всеукраїнських, міжнародних науково-практичних та краєзнавчих конференціях. Протягом 2008–2021 рр. наукові співробітники виступили з доповідями на 115-ти конференціях, матеріали яких були опубліковані в наукових збірниках [6].

Протягом досліджуваного періоду на базі НІЕЗ «Переяслав» музеєм було організовано та проведено науковий круглий стіл «Тарас Шевченко і Переяслав» (2008 р.), III Всеукраїнські Шевченківські читання (25 листопада 2008 р.), круглий стіл «Кобзар у серці України» в рамках проведення Переяславської осені Великого Кобзаря та до 150-річчя його пам'яті (9 листопада 2010 р.), круглий стіл «Переяславська осінь Кобзаря» до 170-річчя написання «Заповіту» Т. Шевченка (25 грудня 2015 р.), круглий стіл «Постать Тараса Шевченка як чинник національної консолідації творчої та наукової еліти (до 160-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка)» (11 березня 2021 р.) [6].

Результати науково-дослідної роботи знаходять висвітлення у різних формах, передусім, в організації нових експозицій та виставок.

Виставкова діяльність нашого музею – це цілий спектр різноманітних тематичних виставок. Як правило вони супроводжуються науково-освітніми заходами, науково-практичними конференціями, «круглими столами» тощо, широко висвітлюються в засобах масової інформації.

Музей співпрацює із відомими художниками України та провідними музеями. Завдяки співпраці в виставковому залі музею за досліджуванний період проведено близько 100 різнопланових виставок [6].

Традиційними в музеї є виставки на шевченківську тематику, зокрема, «Шевченкові скарби» (з колекції нині покійного Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Володимира), «Шевченко в творах митців (із колекції НІЕЗ «Переяслав»», «Т. Шевченко – художник» (із колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ), «Світ старовинних поштівок» (із колекції Шевченківського національного заповідника, м. Канів), «Шевченкіана Івана Марчука», всесвітньовідомого українського художника, члена наукової ради Міжнародної академії сучасного мистецтва, лауреата Національної премії України імені Т. Г. Шевченка, народного художника України (з колекції Шевченківського національного заповідника, м. Канів), «Шевченкіана Івана Іжакевича» (з колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ), «Шевченко і Україна» (роботи вихованців єдиної в Київській області дитячої Переяслав-Хмельницької художньої школи) [6].

Наукове проектування експозицій та виставок це складова дослідницької роботи музеїв. Основними етапами науково-дослідної роботи в процесі підготовки експозиції є мета, завдання, тема екс-

позиції. До проектування експозиції залучаються наукові співробітники музею (експозиційники), художник (дизайнер) і реставратори.

Наукове проектування експозиції становить основний зміст експозиційної роботи музею, що включає декілька етапів. На першому етапі формується наукова концепція експозиції, або її науково обґрунтований цілеспрямований задум. На другому етапі розробляється розширена тематико-експозиційна структура. На третьому – складається тематико-експозиційний план. Наукова концепція експозиції в цілісній узагальненій формі розкриває завдання експозиційної роботи та систему основних тем, ідей і проблем, які формують науковий зміст експозиції. Наукові концепції затверджуються науково-методичною радою заповідника.

Протягом досліджуваного періоду в експозиційних залах музеях проводилася часткова реекспозиція:

- зал № 1 написана концепція, структурний, тематико-експозиційний план на тему «Козацько-селянські повстання (Т. Федоровича)» (2010 р.);
- зал № 7 написана концепція, тематико-експозиційний план реекспозиції розділу на тему «Арешт Т. Г. Шевченка в Прохорівці» (2012 р.);
- зал № 8 написана концепція, структурний, тематико-експозиційний план на тему «Заповіти Т. Г. Шевченка» (2010 р.);
- розроблене наукове обґрунтування доповнення експозиції рукописним Литовським статутом розділу II «Переяслав історичний» підтеми 2 «Переяслав литовських часів» (2013 р.) та наукове обґрунтування реекспозиції розділу «Переяслав історичний» теми 5 «Переяславська рада. Історичне значення та наслідки», теми 7 «Переяславщина в другій половині XVII – першій половині XIX ст.» підтеми 2 «Участь Переяславського полку в Північній та Семирічній війнах» (2015 р.). Згідно зі зробленими реекспозиціями були внесені доповнення до тексту екскурсії [6].

Одним із основних напрямків науково-дослідної роботи є науково-фондова робота, яка включає вивчення, науковий опис, експоната та атрибуцію музейних предметів. За досліджуваний період співробітниками музею було розроблено близько 380 науково-уніфікованих паспортів [6].

Висновок. Вся діяльність музею прямо або побічно спирається на наукові дослідження. Без них неможливе успішне комплектування фондів, створення повноцінної експозиції, проведення дієвої культурно-освітньої роботи.

Від інших наукових установ музеї відрізняються і формами публікації результатів своїх досліджень. Ці результати знаходять відображення не тільки в друкованій продукції, а й в науково підібраних і оброблених колекціях, а також в експозиціях і виставках.

Науково-дослідна робота в музеях потребує правильної організації і плануванні, щоб окремі теми узгоджувалися між собою, стаючи ланками єдиного ланцюга проблем, вирішення яких має найважливіше значення для розвитку музею. Музеї координують свою діяльність з іншими музеями і спеціалізованими науковими та навчальними установами. Власні дослідження музеїв відкривають для науки нові джерела і збагачують розробку проблематики профільної науки.

У ході дослідження було описано проведення науково-дослідних робіт у музеї. Насамперед, це організація і проведення власних наукових досліджень, наукове опрацювання музейних предметів, що зберігаються в фондах; проведення музеєзнавчих наукових досліджень із музейної діяльності, а також із проблем побудови і підвищення ефективності музейної експозиції. Безумовно, одним із головних напрямів науково-дослідної роботи в музеях є створення музейної експозиції, її побудова та підвищення ефективності.

Отже, можна зробити висновок, що з дня створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка науково-дослідна робота є важливим складником його діяльності.

Список літератури:

1. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 25.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 01.03.2021).
2. Закон України «Про наукову та науково технічну діяльність» від 12.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>. (дата звернення: 01.03.2021).
3. Рожко В. М. Національна музейна політика: засади наукової діяльності музейних інституцій. URL: <http://www.prostir.museum.ua/post/37778>. (дата звернення: 01.03.2021).
4. Кухарева Н. М., Калінович О. І. Музей Заповіту Т. Г. Шевченка в Переяславі (до 195-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка). *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 143–144.
5. Наукова концепція Музею Шевченкового Заповіту НІЕЗ «Переяслав». П-Хм. Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ «Переяслав», протокол № 4 від 1 липня 2005 р. С. 3.
6. Звіти про роботу науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка» 2008–2021 рр.

Korkach S.O. PRACTICAL ASPECT OF RESEARCH WORK TARAS SHEVCHENKO'S WILL MUSEUM

The main directions of research work of the Museum of the Testament of Taras Shevchenko are considered in the article. Specific examples of scientific activities of the museum aimed at the preparation and publication of scientific papers, conferences, round tables, etc. are given.

The Museum of the Testament of Taras Shevchenko is one of the leading research departments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in the field of museum development. Research work is the basis of almost all museum activities and is carried out in a wide range, due to the specifics of the museum.

The main tasks of the museum's research are research and scientific processing of museum relics and collections, elaboration of themes and materials related to exhibition work, development of concepts and conceptual solutions, as well as classification and systematization of museum collections, which expands the source base. Thanks to the research of museum staff, new sources on various research topics are introduced into scientific circulation. The main value and at the same time the difficulty of introducing museum collections into scientific circulation is that museum objects are mostly the type of sources. Therefore, the widespread use of museum collections in research not only provides new information, but also increases the arsenal of methods of source analysis. Research work is covered in the scientific concepts of the museum, thematic and structural plans, scientific reports, catalogs, reviews of stock collections, scientific descriptions of individual items and collections, bibliographic indexes related to the study of the region, scientific publications, scientific and methodological developments in branches of local lore and museum studies, in created exhibitions, etc.

The scientific novelty of the study is a comprehensive analysis aimed at gaining new knowledge in the field of theory and practice of the main areas of research activities of the museum.

The actual material of the research is the possibility of its use in museum practice and scientific and pedagogical work, in particular, in the preparation of training courses in museum studies.

Key words: museum, research work, topics, publications, T. Shevchenko.

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕВЧЕНКІАНИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено результати досліджень автора та окремих наукових співробітників НІЕЗ «Переяслав» щодо розробки та висвітлення збірки шевченкіани різних інвентарних груп НІЕЗ «Переяслав» та введенні окресленого поняття до наукового обігу.

Музей Заповіту Т. Г. Шевченка є науково-дослідним відділом Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», до складу якого входять 23 різнопрофільні музеї. Фондова колекція Заповідника нараховує близько 180 тисяч музейних предметів, серед яких окрему частину становить шевченкіана. Автором даної статті протягом декількох років розроблялася наукова тема «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», яка представлена у різних інвентарних групах, наприклад, «Переяслав-Хмельницький історичний музей» (ПХІМ), «Книги з автографами» (АК), «Мистецтво» (М), «Рукописні» (Р), «Науково-допоміжний фонд» (НДФ), «Тканини», «Філателія», «Фалеристика», «Нумізматика», «Різне», «Скульптури», «Кераміка» тощо. Автором вивчалася фондово-облікова документація по формуванню колекції шевченкіани по різних інвентарних групах, робилися спроби аналізу кількісного і якісного складу інвентарних груп на предмет експонування в експозиції та у виставковій роботі музею, проводилася класифікація шевченківської збірки. Автором було видано близько 20 статей, в яких подавалися описи музейних предметів різних інвентарних груп на шевченківську тематику, які слугували для популяризації фондової колекції Заповідника. На основі фондових матеріалів досліджено джерело надходження, розміри, техніку, матеріал музейних предметів, час та місце побутування. Цінним для дослідження є особи та події, пов'язані з даними музейними експонатами.

Також по окремих інвентарних групах були опубліковані статті на шевченківську тематику співробітників відділу науково-фондової роботи, зокрема, Ревеги В. В., Прокопенко К. В., Приходько В. М., Наконечної Г. М., Гладун Л. І., Калінович О. І. та колишнього заступника з наукової роботи Заповідника Мельник В. П.

Досліджена тема дасть можливість повніше використовувати шевченківську колекцію НІЕЗ «Переяслав» у експозиційній, виставковій роботі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка, для написання статей та публікацій з метою популяризації творчого спадку Кобзаря, для подальшого створення віртуального архіву Тараса Шевченка у Заповіднику, для поповнення збірки новими музейними предметами на шевченківську тематику, створення каталогів і ін.

Ключові слова: шевченківська колекція, інвентарні групи, музейні предмети, фондові матеріали.

Постановка проблеми. Вшанування пам'яті Великого Кобзаря, збереження та популяризація його спадщини, пізнання суті його генія – обов'язок кожної людини.

Фондова збірка НІЕЗ «Переяслав» на шевченківську тематику представлена у різних інвентарних групах. Тема формування цієї тематичної колекції досліджена автором та співробітниками відділу науково-фондової роботи. Тому актуальність даної теми полягає у ознайомленні з публікаціями дослідників шевченкіани фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» та введенні окресленого поняття до наукового обігу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для вирішення поставленої проблеми викорис-

тано джерельну базу, представлену публікаціями автора та окремих наукових співробітників НІЕЗ «Переяслав» у наукових журналах та збірниках матеріалів конференцій.

Метою роботи є узагальнення та систематизація наукових розробок автора та окремих наукових співробітників щодо історії вивчення збірки НІЕЗ «Переяслав» різних інвентарних груп на шевченківську тематику.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів.

Шевченкіана фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав» представлена музейними предметами різних інвентарних груп. У цій статті ми зупинимося на тих публікаціях дослідників

Заповідника, які представлені в різних інвентарних групах, зокрема, «Мистецтво», «Філателія», «Скульптури», «Переяслав-Хмельницький історичний музей» (ПХІМ), «Плакати», «Різне», «Фалеристика», «Науково-допоміжний фонд» (НДФ), «СП» (Сениця Павло), «Рукописні».

Головне наповнення джерельної бази даного дослідження складає сукупність наукових праць автора та окремі розвідки наукових співробітників НІЕЗ «Переяслав» з вивчення колекції шевченкіани по різних інвентарних групах. Автором протягом кількох років вивчалася фондово-облікова документація по формуванню колекції шевченкіани по різних інвентарних групах, було дано характеристику музейних предметів, які належать до колекції шевченкіани Заповідника, проведено класифікацію шевченківської збірки.

Найбільш вагома доля шевченкіани знаходиться у інвентарній групі «Мистецтво» («М») фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», до якої належать роботи на шевченківську тематику у образотворчому мистецтві, у скульптурі, у кераміці, у художньому вишиванні та тканні, графічні роботи, ліногравюри.

У статті автора «Дитячі малюнки з ілюстраціями до творів Т. Шевченка із колекції НІЕЗ «Переяслав» [3, с. 206–210] подається характеристика музейних предметів, зокрема, дитячих малюнків із ілюстраціями до творів Т. Шевченка, яких налічується 68 одиниць, які складають частину мистецької колекції Заповідника на шевченківську тематику і відносяться до інвентарної групи «Мистецтво» («М»).

Роботи дітей, які отримали призові місця на Всеукраїнському фестивалі-конкурсі дітей і молоді «Шевченко в моєму серці», потрапили до фондового зібрання в основному шляхом передачі від Войцехівського Бориса Михайловича, одного із ініціаторів створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка у Переяславі.

Про музейні предмети із зображеннями Т. Г. Шевченка йдеться у статті автора «Музейні предмети інвентарної групи «Мистецтво» фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» із зображеннями Т. Шевченка» [7, с. 4–9]. Таких музейних предметів нараховується 52 одиниці: портретів – 16, офортів – 2, картин – 25, графічних робіт – 2, тіньових витинанок – 2, малюнків – 4 та 1 закладка.

Про мистецьку шевченкіану у скульптурних зображеннях, кераміці, дереві у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» автор подає матеріал у статті «Зразки мистецької шевченкіани із фон-

дової колекції НІЕЗ «Переяслав» у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві» [5, с. 155–162]. Вона представлена у декількох інвентарних групах, а саме, «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), «Кераміка» («К»), «Мистецтво» («М»), «Різне».

У фондовій колекції подано по 9 скульптурних зображень у інвентарних групах «Скульптура» та «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ») та по 2 – у інвентарних групах «Кераміка» та «Різне». Роботи виконані відомими авторами, зокрема, Свидою В. І., Гончаром І. М., Липовкою І. Р., Атаманчуком В. Б., Завгороднім В. Л., Селібером В. Є., Лисенком М. Г., Коломієць І. А., Бариновою М. М., Олійником О. П., Вронським М. К., Щербиною В. І., Журавльовим Д. М., Ковтуном М. П. та ін.

Митці порцелянової галузі також зверталися до шевченківської тематики – декоративні вази, блюда, тарілки, керамічно-декоративні плакетки як професійних художників, так і народних майстрів представлені в інвентарних групах «Кераміка», «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»). Зокрема, 7 вазочок, 3 тарілки, 1 блюдо числиться у інвентарній групі «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), 3 вази, 3 тарілки та 1 кераміко-декоративна плакетка – у інвентарній групі «Кераміка». Серед них є тарілки ХІХ ст. відомого Будянського фаянсового заводу та вироби відомого Васильківського майолікового заводу, який був масштабним підприємством художньої кераміки, яку високо цінували споживачі та мистецька спільнота у 1960–1980-ті роки ХХ ст. Саме тут працювали видатні художники – Надія та Валерій Протор'єви (робота якої зберігається у фондовій колекції), Михайло Денисенко і Неллі Ісупова.

Старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» Наконечна Г. М. у статті «Українська народна скульптура Василя Свиди в колекції НІЕЗ «Переяслав» [18, с. 17] дає характеристику роботам автора, серед яких згадується скульптура на шевченківську тематику «На оновленій землі» (С-31 КН-5233).

Стаття Кухаревої Н. М. «Шевченківська тематика у плакатах, афішах та календарях із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [14, с. 179–185] подає матеріал про інвентарну групу «Плакати» («П») на шевченківську тематику. За фондовою картокою налічується 45 музейних предметів, з них плакатів – 17, афіш – 10, календарів – 17 та 1 листівка, віднесена до цієї групи.

Предмети передавалися до фондової колекції в основному наприкінці 80–90 рр. ХХ ст., а також на початку ХХІ ст. Плакати передані Київським комбінатом монументально-декоративного мистецтва художнього фонду УРСР, Черкаським облуправлінням культури, дирекцією художніх виставок, м. Київ, придбані у магазині «Плакат», м. Київ, передані приватними особами. Афіші передавалися із Спілки композиторів України, м. Київ, із капели бандуристів, м. Львів, Віктором Мішаловим та Павлом Колесником, бандуристами з Америки та родиною Близнюків, м. Київ. Частина календарів була подарована працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на ХІІ-ій міжнародній туристичній виставці, інша частина передана приватними особами.

Стаття автора «Шевченкіана із колекції НІЕЗ «Переяслав» у графічних роботах» [12, с. 286–292] подає характеристику графічних робіт ХХ століття: гравюр, літографій, автолітографій, ксилографій, офортів, естампів, ліногравюр, малюнків (акварелі, етюдів, ілюстрацій), відтисків з гравірування тощо.

Таких музейних предметів нараховується 109 одиниць основного та науково-допоміжного фонду: естампів – 7, ксилографій – 7, автолітографій – 2, ліногравюр – 34, графіки – 5, літографій – 18, сепій – 1, офортів – 4, малюнків – 26, плакатів – 1, відтисків з гравірування – 4.

Фондова збірка графічних робіт на шевченківську тематику почала формуватися з 40-х років ХХ ст. Роботи передавалися безкоштовно від приватних осіб, від авторів з дарчими написами, від Войцехівського Б. М., одного із ініціаторів створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка, з обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР. Більшість музейних предметів були закуплені у Дирекції художніх виставок, м. Київ, у окремих авторів, у шевченківських музеях Києва та Каневі тощо.

Співробітники відділу науково-фондової роботи Приходько В. М., Прокопенко К. В. у статті «Кобзар» Т. Г. Шевченка у ліногравюрах Василя Лопати (на матеріалах фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»)» [19, с. 266–270] дають характеристику 28 роботам автора, які були передані ним у фонди Заповідника через Войцехівського Бориса Михайловича, одного із ініціаторів створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка.

У статті Кухаревої Н. М. «Шевченкіана у станковому живописі (інвентарна група «ПІХІМ фон-

дової колекції НІЕЗ «Переяслав»)» [13, с. 20–24] розглядаються музейні предмети станкового живопису, зокрема, портрети та картини із зображеннями Т. Г. Шевченка із цієї інвентарної групи, які складають частину мистецької шевченкіани фондового зібрання Заповідника.

Колекція даної інвентарної групи формувалася в основному у 50–60-ті рр. минулого століття шляхом закупки у Київській дирекції художніх виставок, у товаристві художників м. Києва, Київському музеї українського мистецтва, Канівському музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка», Київському музеї Т. Г. Шевченка (назви музеїв вказані відповідно до 50–60-х років ХХ ст.). На основі фондових матеріалів розкривається джерело надходження, розміри, техніка, матеріал музейного предмета, час та місце побутування.

Статті автора «Фалеристика на шевченківську тематику в колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [10, с. 66–70] та «Шевченківська фалеристика у фондовій збірці НІЕЗ «Переяслав» [15, с. 19–24] подають дані про музейні предмети, представлені значками, кулонами та медалями. Основна частина значків придбана в переяславського колекціонера Міщенко В. П. у 1980–1981 рр., декілька екземплярів значків подаровані музею приватними особами у 1989, 1990, 2001 та 2005 рр.

Фондова колекція значків на шевченківську тематику Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» почала формуватися у кінці 80-х років минулого століття. Музейних предметів основного фонду налічується 39 одиниць, науково-допоміжного (НДФ) – 6 одиниць.

Про філателістичну шевченкіану написана стаття Кухаревої Н. М. «Філателістична Шевченкіана у колекції НІЕЗ «Переяслав» [11, с. 210–214] та Ревеги В. В., завідувача сектору обліку музейних цінностей відділу науково-фондової роботи на тему «Поштові марки, присвячені життю і творчості Т. Г. Шевченка, із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [20, с. 490–493].

З часу створення та поступового наповнення філателістичної колекції НІЕЗ «Переяслав» її глибоке наукове вивчення не здійснювалося. Фондова колекція поштових марок Заповідника почала формуватися у кінці 70-х років. Філателістичні екземпляри, присвячені Шевченку, почали надходити у 1980-х роках. Надходження даного тематичного напрямку можна систематизувати за двома групами: поштові марки СРСР та поштові

марки України. У філателістичній колекції НІЕЗ «Переяслав» нараховується 26 поштових марок СРСР та 11 одиниць поштових марок України.

Шевченківські листівки поштові у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» належать до декількох інвентарних груп, а саме, до групи «ПХІМ» (Переяслав-Хмельницький історичний музей), «НДФ» (науково-допоміжний фонд), «ФТ» («Філателія»).

У колекції Заповідника знаходиться вісімдесят сім листівок, які репрезентують життєвий та творчий шлях Т. Шевченка.

Про листівки на шевченківську тематику вийшли друком статті Кухаревої Н. М. «Шевченківські листівки поштові із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (інвентарна група «Філателія») [16, с. 110–115] та старшого наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» (колишнього співробітника відділу науково-фондової роботи) Гладун Л. І. «Філокартична шевченкіана в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [1, с. 79–82].

У інвентарній групі «ФТ» («Філателія») нараховується 31 поштова листівка на шевченківську тематику. Усі листівки зазначеної групи видані у II пол. XX ст. різними видавництвами, зокрема, видавництвом «Мистецтво», «Радянська Україна», видавництвом Міністерства зв'язку України, Державним видавництвом образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР тощо.

У статті Гладун Л. І. дається характеристика та описи колекції листівок інвентарної групи ПХІМ: листівки із портретними зображеннями поета, листівки-монтажі, листівки благодійні (доброчинні), із зображеннями могили Т. Шевченка на Чернечій горі, шевченківських будинків-музеїв, листівки видавництва «Мистецтво» із зображеннями шевченківських місць з дарчими написами нащадків по лінії братів Шевченка тощо.

Окрема група шевченкіани із колекції НІЕЗ «Переяслав» представлена партитурами видатного українського композитора та фольклориста, нашого земляка Павла Івановича Сениці (1879–1960) у кількості 26 музейних предметів, які належать до інвентарної групи «СП» (Сениця Павло) та «Р» (Рукописні та друковані документи). Про ці музейні предмети описано у статті автора «Партитури Павла Сениці на твори Т. Шевченка із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» [8, с. 63–68]. Народився П. Сениця у с. Дем'янці Переяслав-

ського повіту у бідній селянській родині. Любо до співу, до народної пісні батько передав у спадок синові, який ще змалку відзначався гострим розумом. Композитор написав близько 250 музичних творів, зокрема, дві симфонії, дві опери, хори на слова Шевченка, П. Тичини, романси, обробки народних пісень. Його перу належить кілька ґрунтовних музикознавчих праць.

До шевченкіани належить група музейних предметів про родину Козачковських, які обліковані в інвентарній книзі №1 під назвою «Рукописні та друковані матеріали». Музей Заповіту Т. Г. Шевченка знаходиться у меморіальному будинку переяславського лікаря Андрія Козачковського, друга Т. Г. Шевченка, до якого поет приїздив чотири рази і жив у цьому будинку. Матеріали про лікаря Андрія Козачковського та його батька Осипа Козачковського, ректора Переяславських духовних училищ, про спадкоємців родини Козачковських, зокрема, сина Осипа, онука Андрія та їх дружин, які жили та працювали у Переяславі частково опубліковані у статтях Кухаревої Н. М. «Родина Козачковських» [9, с. 229–232], «Матеріали та документи родини Козачковських із фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [6, с. 89–94], «Андрій Козачковський – друг і лікар Тараса Шевченка» [2, с. 110–113], окремі біографічні фрагменти подавалися у статтях Кухаревої Н. М., Калінович О. І., Прокопенко К. В. «Друже мій єдиний...» (до 200-річчя з дня народження переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського) [4, с. 385–395] та Мельник В. П. «Андрій Козачковський та Тарас Шевченко: життєвий діалог» [17, с. 97–105].

Висновки. Загалом, наявна джерельна база має досить широкий спектр тематичного наповнення й демонструє направленість та результативність вивчення шевченкіани по різних інвентарних групах фондової колекції Заповідника. Досліджена тема дасть можливість повніше використовувати шевченківську колекцію НІЕЗ «Переяслав» у експозиційній, виставковій роботі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка, для написання статей та публікацій з метою популяризації творчого спадку Кобзаря, для подальшого створення віртуального архіву Тараса Шевченка у Заповіднику, для поповнення збірки новими музейними предметами на шевченківську тематику, створення каталогів і ін.

Список літератури:

1. Гладун Л. І. Філокартична шевченкіана в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Український вимір. *Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Чернігів, 2012. С. 79–82.
2. Кухарєва Н. М. Андрій Козачковський – друг і лікар Тараса Шевченка. *Key Issues of Education and Sciences: Development Prospects for Ukraine and Poland* : International Multidisciplinary Conference. Stalowa Wola, Republic of Poland, 20–21 July 2018. Volume 2. Stalowa Wola : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. С. 110–113.
3. Кухарєва Н. М. «Дитячі малюнки з ілюстраціями до творів Т. Г. Шевченка із колекції НІЕЗ «Переяслав». *Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba*. June № 45, 2020. С. 206–210.
4. Кухарєва Н. М., Калінович О. І., Прокопенко К. В. «Друже мій єдиний...» (до 200-річчя з дня народження переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського). *Медицина в художніх образах* : статті. Вип. 10 / укладач і голов. ред. Заблоцька К. В. Донецький медун-т. Донецьк, 2012. С. 385–395.
5. Кухарєва Н. М. Зразки мистецької шевченкіани із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32 (71), №2, 2021. С. 155–162.
6. Кухарєва Н. М. Матеріали та документи родини Козачковських із фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29(68), №1, 2018. С. 89- 94.
7. Кухарєва Н. М. Музейні предмети інвентарної групи «Мистецтво» фондової колекції НІЕЗ «Переяслав із зображеннями Т. Шевченка. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 27. Том 4. С. 4–9.
8. Кухарєва Н. М. Партитури Павла Сениці на твори Т. Шевченка із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». *Social sciences: history, modernity, the future, EU experience* : international scientific and practical conference. Wloclawek, Republic of Poland, December 27–28, 2019. Wloclawek : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. С. 63–68.
9. Кухарєва Н. М. Родина Козачковських. *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology* : international scientific-practical conference. Yune 16–17, 2017. Shumen : Konstantin Preslavsky University of Shumen. С. 229–232.
10. Кухарєва Н. М. Фалеристика на шевченківську тематику у колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Key issues of social sciences: prospects for the development of EU countries* : international scientific and practical conference. Yune 28–29, 2019. Baia Mare, Romania : Izdevnieciba «Baltija Publishing». С. 66–70.
11. Кухарєва Н. М. Філателістична Шевченкіана у колекції НІЕЗ «Переяслав»: Переяславіка. *Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : збірник наукових статей. Випуск 9(11). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 210–214.
12. Кухарєва Н. М. Шевченкіана із колекції НІЕЗ «Переяслав» у графічних роботах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32(71), № 3, 2021. С. 286–292.
13. Кухарєва Н. М. Шевченкіана у станковому живописі (інвентарна група «ПХІМ» фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»). *Суспільні науки: виклики сьогодення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 20–24.
14. Кухарєва Н. М. Шевченківська тематика у плакатах, афішах та календарях із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 30 (69), № 3, 2019. С. 179–185.
15. Кухарєва Н. М. Шевченківська фалеристика у фондовій збірці НІЕЗ «Переяслав». *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5–6 лютого 2021 року). Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2021. С. 19–24.
16. Кухарєва Н. М. Шевченківські листівки поштові із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (інвентарна група «Філателія»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 31(70), № 1, 2020. С. 110–115.
17. Мельник В. П. Андрій Козачковський та Тарас Шевченко: життєвий діалог. Збірник наукових статей ІІІ Всеукраїнських Шевченківських читань, які відбулися 25 листопада 2008 року. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 97–105.

18. Наконечна Г. М. Українська народна скульптура Василя Свиди в колекції НІЕЗ «Переяслав». *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. С. 17.

19. Приходько В. М., Прокопенко К. В. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у ліногравюрах Василя Лопати (на матеріалах фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»). *ПЕРЕЯСЛАВІКА : наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : збірник наукових статей. Випуск 9(11). 2015. С. 266–270.

20. Ревега В. В. Поштові марки, присвячені життю і творчості Т. Г. Шевченка, із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Випуск 10. С. 490–493.

Kukhareva N.M. RESEARCH OF SHEVCHENKO'S STOCK COLLECTION OF NHER «PEREIASLAV»: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article highlights the results of research by the author and some researchers of NHER «Pereyaslav» on the development and coverage of the collection of Shevchenko of various inventory groups of NHER «Pereyaslav» and the introduction of this concept into scientific circulation.

The Museum of Testament of Taras Shevchenko is a research department of the Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve, which includes 23 various museums. The reserve collection of the Reserve includes about 180 thousand museum objects, among which a separate part is Shevchenko. The author of this article for several years developed a scientific topic «Shevchenko in the collection of NHER «Pereyaslav», which is presented in various inventory groups, such as «Pereyaslav-Khmelnytsky Historical Museum» (PHIM), «Autographed Books» (AK), «Art» (M), «Manuscripts» (R), «Research and Support Fund» (NDF), «Fabrics», «Philately», «Faleristics», «Numismatics», «Miscellaneous», «Sculptures», «Ceramics», etc. The author studied the stock and accounting documentation for the formation of the Shevchenko collection by different inventory groups, attempts to analyze the quantitative and qualitative composition of inventory groups for display in the exhibition and exhibition of the museum, the classification of the Shevchenko collection. The author published about 20 articles, which provided descriptions of museum objects of various inventory groups on Shevchenko's theme, which served to popularize the stock collection of the Reserve. On the basis of stock materials the source of receipt, sizes, technique, material of museum subjects, time and place of residence are investigated. Persons and events related to these museum exhibits are valuable for research.

Also on separate inventory groups articles on Shevchenko's subjects of employees of department of scientific and fund work were published, in particular, Revega V. V., Prokopenko K. V., Prikhodko V. M., Nakonechna G. M., Gladun L. I., Kalinovich O. I. and the former deputy for scientific work of the Reserve Melnyk V. P.

The researched topic will allow to use more fully the Shevchenko collection of NHER «Pereyaslav» in the exposition, exhibition work of the Museum of Testament of Taras Shevchenko, to write articles and publications to promote the creative heritage of Kobzar, to further create a virtual archive of Taras Shevchenko in the Reserve for the Reserve new museum objects on Shevchenko's theme, creation of catalogs, etc.

Key words: *Shevchenko's collection, inventory groups, museum objects, stock materials.*

ІСТОРИЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 061.1:63(477):005.551:005.5(083.2) (091)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.17>

Демуз І.О.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (40-ВІ – 80-ТІ РР. ХХ СТ.): ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА І ФОРМИ РОБОТИ

У статті на основі вперше введених до наукового обігу архівних матеріалів актуалізовано інформацію про діяльність Українського науково-технічного товариства сільського господарства, яке функціонувало у 40-х – 80-х рр. ХХ ст. на теренах радянської України.

Методи і принципи дослідження – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, джерелознавча критика; застосування соціокультурного підходу, мережевої моделі науки та інституційного підходу до аналізу історії науки.

Проаналізовано виникнення у 1930-х рр. ряду всесоюзних науково-технічних товариств у системі профспілок. Прослідковано трансформацію Українського НТТ сільського господарства, досліджено його організаційну структуру і кількісний склад. Встановлено, що науковий осередок складався з республіканського і 25 обласних відділень; республіканське відділення мало 16 галузевих секцій (агрономічна; зоотехнічна; механізації та електрифікації сільського господарства; економіки та організації сільського господарства; лісового господарства і полезахисних насаджень; ветеринарна; гідротехніки та меліорації; агрометеорологічна; бджільництва; садівництва і виноградарства; овочівництва; агропедагогічна; молодих учених; генетики і селекції; науково-технічної інформації; стандартизації). Визначено основні завдання товариства.

З'ясовано, що основними формами проведення науково-технічних заходів, навчання членів товариства й підвищення виробничої кваліфікації робітників колгоспів і радгоспів були виробничі семінари, навчальні курси, школи передового досвіду, науково-виробничі конференції, наради, громадські огляди, конкурси, наукові відрядження і екскурсії на виробничі об'єкти.

Окреслено значення товариства за такими напрямками як: 1) поширення передового досвіду і упровадження досягнень сільськогосподарської науки у виробництво; 2) стимулювання участі громадськості у проведенні масового виробничого дослідництва в колгоспах і радгоспах УРСР; 3) підготовка фахівців сільського господарства; 4) покращення культури землеробства і підвищення урожайності сільськогосподарських культур; 5) зміцнення кормової бази і підвищення продуктивності тваринництва; 6) поліпшення роботи колгоспів і радгоспів за напрямками механізації та економіки сільськогосподарського виробництва тощо.

Ключові слова: наукові товариства, Українське науково-технічне товариство сільського господарства, упровадження наукових розробок у сільськогосподарське виробництво, школи передового досвіду, соціалістичне змагання.

Постановка проблеми. Громадські організації вчених (у тому числі й товариства) – це вагома альтернатива відомчим формам побудови та керівництва науковими закладами і координації досліджень. Соціальні умови побутування радянської науки позбавили товариства, які досить успішно функціонували на принципах академічної автоно-

мії і свободи у ХІХ – на початку ХХ ст., провідної ролі у самоорганізації наукової громадськості. У період становлення нової радянської системи організації науки спостерігалось поступове згорання, а, згодом, – і ліквідація діяльності громадсько-наукових об'єднань попереднього періоду (пам'ятаємо про прийняття на листопадовій сесії

Всеукраїнської академії наук 1929 р. кардинального рішення ліквідувати всі місцеві наукові товариства). Як зазначила Л. Депенчук, це був крок до знищення тієї структури науки, що склалася наприкінці XIX – на початку XX ст. і охоплювала широкі кола науковців і аматорів, об'єднувала наукові осередки, забезпечувала їхній зв'язок із центром, створювала середовище для співпраці об'єднаних творчими інтересами людей [10, с. 65].

Вибудовування структури адміністративного керування радянською наукою відбувалося у двох напрямках: перший, як уже відзначалося, – поступове нищення громадсько-наукових організацій; другий – цілеспрямована розбудова нової системи організації науки (створення мережі підконтрольних державі науково-дослідних інститутів та нових осередків громадської активності). У 1930-х рр. почали виникати нові форми громадських об'єднань учених – наукові товариства всесоюзного значення, які з часом утворили розгалужену мережу республіканських наукових товариств і долучилися до виконання державних завдань. Більшість з останніх проіснували не лише до кінця 1980-х рр., а й змогли продовжити діяльність в якості самостійних громадських організацій, перереєструвавшись на початку 1990-х рр. в Міністерстві юстиції України, що свідчить про певну спадковість організаційних і наукових традицій.

Наукові товариства з моменту їхнього виникнення і масового поширення у XIX ст. і до сьогодні є об'єктом наукових досліджень автора цієї статті. Тому компаративний аналіз діяльності цих об'єднань, які функціонували в різних історичних реаліях, вважаємо актуальним і важливим дослідницьким завданням, реалізація якого дасть можливість прослідкувати закономірності виникнення, існування і трансформації такого суспільного феномену, якими стали наукові товариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відразу зазначити, що діяльність Українського науково-технічного товариства сільського господарства як цілісне історичне явище жодного разу не ставала об'єктом досліджень, а використані автором архівні матеріали вводяться до наукового обігу вперше. Навіть у ґрунтовних дослідженнях, присвячених узагальненим проблематикам, як от – розвиток економіки [12], суспільно-політичні рухи [13; 15], організація впровадження наукових розробок у сільське господарство [11; 18], функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України зазначеного періоду

[1–2] – діяльність товариства повномасштабно не досліджена. Воно згадується виключно в контексті участі робітників і селян у суспільних рухах, пов'язаних з трудовою діяльністю, – т. зв. соціалістичне змагання, рух за комуністичну працю.

У працях радянських дослідників (В. Шевчука, М. Шепети, М. Плюща, В. Шкварця, Є. Коренчука, В. Плисюка, Є. Короїда, А. Кушніра, М. Стеценка, В. Колесниченка, М. Хоменка, А. Санцевича та ін.) розкривалася керівна роль партійних організацій у розвитку соцзмагання, поширення різноманітних передових починів, наголошувалося на ролі КППС–КПУ у формуванні масової свідомості. Соціалістичне змагання оголошувалося засобом розширення ініціативи та самостійності робітників, сприяння виробленню у них «нового ставлення» до праці. Поряд із цим, воно розглядалося як могутній важель партійних організацій на шляху залучення працівників до активної, свідомої, творчої праці [14, с. 294]. Вивчалися приклади соцзмагання у сільському господарстві в різних регіонах (областях) УРСР, досліджувалася участь у соцзмаганні молоді. У дослідженнях пострадянських учених (Ю. Сиволоб, В. Зоц, О. Капто, П. Панченко, А. Саржан, Л. Мазітова, А. Соколов, В. Тяжельникова, І. Сагателян) започатковано критичне осмислення причин, ходу та результатів руху за комуністичну працю, а масове соцзмагання почало розглядатися як один із засобів залучення працівників до безоплатної праці в умовах надмірної ататизації суспільного життя [14, с. 301].

Постановка завдання. Зважаючи на той факт, що участь робітників і селян у зазначених суспільних рухах за радянських часів піддавалася суцільній глорифікації, це явище загалом потребує кардинального переосмислення. Поряд із цим, глибокого об'єктивного дослідження і, відповідно, нових оцінок вимагають участь у цих процесах наукових, виробничих і творчих колективів, різноманітних громадських об'єднань, окремих учених і фахівців різних галузей народного господарства. Переконані, що діяльність Українського НТТ сільського господарства з регіональними відділеннями і галузевими секціями, яке функціонувало у 40-х – 80-х рр. XX ст. на теренах радянської України, потребує вивчення не лише в контексті участі в русі за комуністичну працю, а й через його внесок у розвиток сільського господарства і наукове забезпечення галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паралельно з поступовою ліквідацією наукових товариств у системі ВУАН і поза нею радянськими

функціонерами у 1929 р. вперше організовано всесоюзні науково-технічні товариства (НТТ) у системі профспілок, які будувалися за галузевою ознакою з розподілом на вузькі спеціальності. З квітня 1930 р. діяльність НТТ почала координуватися Всесоюзною радою науково-технічних товариств, що перебувала при Всесоюзному міжсекційному бюро інженерів і техніків Всесоюзної центральної ради профспілок (далі – ВЦРПС).

Постановою ЦК ВКП(б) від 19 листопада 1931 р. всі НТТ було реорганізовано у самостійні наукові інженерно-технічні товариства, пов'язані з технічними секціями при профспілках. Завдання новостворених товариств полягали у підвищенні кваліфікації своїх членів, розробці науково-технічних питань реконструкції народного господарства, постановці та вирішенні кардинально нових науково-дослідних і науково-технічних завдань. Протягом 1932–1955 рр. робота товариств координувалася через організаційне бюро Всесоюзної ради наукових інженерно-технічних товариств, яке затверджувало статuti новостворених товариств, уточнювало їхні функції, усувало дублювання та вузьку спеціалізацію в їхній діяльності.

Отож, згідно даних архівного путівника [19], до червня 1933 р. у СРСР налічувалося 44 Всесоюзних наукових інженерно-технічних товариств (напр., водного транспорту; суднобудівництва і судноплавства; водопостачання і сантехніки; міського електротранспорту; залізничного транспорту; нафтовиків; зварювальників; робітників вугільної, торф'яної і сланцевої промисловості; металургійної промисловості; цукрової, спиртової та лікєро-горілчаної промисловості та багато інших). До кінця 1938 р. після відмови від вузької спеціалізації, уточнення функцій та злиття близьких за профілем об'єднань їхня кількість скоротилася до 26. У червні 1953 р. у СРСР зафіксовано 29 Всесоюзних науково-технічних товариств, які 24 грудня 1954 р. було реорганізовано у галузеві масові науково-технічні товариства (під керівництвом ВЦРПС і галузевих міністерств). 27 січня 1955 р. Постановою Секретаріату ВЦРПС затверджено 21 НТТ.

11 березня 1955 р. затверджено єдиний для усіх товариств Статут, а 23 вересня 1955 р. – Положення про Всесоюзну раду НТТ при ВЦРПС, засновану для координації діяльності товариств зі складу членів центральних правлінь НТТ, працівників профспілкових організацій та працівників міністерств і відомств, які були юридичними членами товариства. НТТ проводили значну організаційну роботу зі створення нових первинних

осередків, районних і обласних організацій, розвитку науково-технічної та госпрозрахункової діяльності на підприємствах і організаціях, сприяння прискоренню науково-технічного прогресу в галузі. Наукова діяльність передбачала проведення конференцій, семінарів, шкіл передового досвіду, організацію конкурсів, оглядів, видання науково-популярної літератури.

З'ясовано, що серед інших товариств з 29 листопада 1932 р. почало працювати і Всесоюзне наукове інженерно-технічне товариство тваринництва у складі 11 секцій з різних напрямів тваринництва і птахівництва. У 1933 р. створено Всесоюзне наукове інженерно-технічне товариство агротехніки і механізації (для допомоги сільським органам у заснуванні зернових та овочевих радгоспів, будівництва великих тепличних господарств тощо). Шляхом об'єднання названих товариств у 1938 р. утворено Всесоюзне наукове інженерно-технічне товариство сільського господарства. 16 березня цього ж року наказом Наркомату землеробства СРСР затверджено його Статут. З лютого 1947 р. організація перетворена на Всесоюзне сільськогосподарське товариство (далі – ВСГТ) (статут прийнято на I з'їзді товариства 14 лютого 1947 р.), з січня 1955 р. отримала нову назву – Всесоюзне науково-технічне товариство сільського та лісового господарства, з грудня 1961 р. – Всесоюзне науково-технічне товариство сільського господарства.

Аналіз звітної документації товариства дав можливість встановити, що у 1947 р., поряд з обласними відділеннями інших союзних республік, засноване й Київське обласне відділення Всесоюзного сільськогосподарського товариства (1947–1948 рр.), яке згідно рішення Президії ВСГТ від 11.01.1949 р. (протокол № 1) перетворене на Українське республіканське відділення ВСГТ (1949–1954 рр.). У зв'язку з реорганізацією у 1954 р. системи товариств далі функціонувало як Українське науково-технічне товариство сільського та лісового господарства (1955–1961 рр.) і Українське науково-технічне товариство сільського господарства (1961 – кінець 1980-х рр.). Товариство розміщувалося у приміщенні Київського будинку вчених.

Так, на виконання рішень Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про Сталінський план перетворення природи», «Трьохрічний план розвитку суспільного, колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва (1949–1951 рр.)», рішення серпневої сесії Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна та згідно доповіді акад. Т. Д. Лисенка

«Про становище в біологічній науці» Українське республіканське відділення ВСГТ у 1949 р. окреслило наступні завдання діяльності:

а) залучення широких кіл спеціалістів і науковців до пропаганди і проведення в життя вищезначених урядових програм, надання практичної допомоги колгоспам, МТС і радгоспам;

б) упровадження у сільськогосподарське виробництво вчення Вільямса – Мічуріна – Лисенка та подальший розвиток агробіологічної науки;

в) організація громадських оглядів діяльності сільськогосподарських і біологічних науково-дослідних установ і аналіз їхньої друкованої продукції;

г) підвищення ідейно-політичного рівня і професійної кваліфікації спеціалістів сільського господарства, вивчення праць Вільямса – Мічуріна – Лисенка;

д) вивчення досвіду передовиків сільського господарства і досягнень мічурінської науки з метою популяризації серед колгоспників, спеціалістів сільського господарства, робітників МТС і радгоспів;

е) виконання завдань Міністерства сільського господарства і Міністерства радгоспів УРСР з вивчення і узагальнення питань покращення прийомів агротехніки соціалістичного землеробства, механізації сільського господарства, зоотехнії та ветеринарії;

є) проведення заходів щодо залучення юридичних і фізичних осіб у члени товариства;

ж) організація обласних і районних відділень товариства;

з) організація планової роботи секцій: землеробства і рослинництва; зоотехнії; овочівництва і плодівництва; механізації та електрифікації сіль-

ського господарства; організації і економіки сільського господарства [16, арк. 1, 2].

Цього ж року затверджено Статут товариства, обрано Правління і Президію (до 1949 р. роботою товариства керувало Оргбюро; новообраним головою Президії став А. В. Власенко). Встановлено, що на початку – в кінці 1950-х рр. Президію товариства очолювали також акад. О. І. Душечкін, акад. АН УРСР М. М. Гришко, к. с.-г. н. І. Басов, заступником голови товариства був К. Д. Вахнін, ученим секретарем – Ф. Ульянович. Склад членів Правління і Президії на 1953 р. становив 16 осіб, серед яких, поряд з іншими, такі відомі вчені як О. І. Душечкін, С. М. Алпат'єв, П. А. Власюк та ін. [3, арк. 69, 70]. У квітні 1955 р., коли товариство отримало статус самостійної громадської організації, змінивши назву, було обрано новий склад Правління у кількості 27 осіб і Президію з 9 осіб [4, арк. 16]. З початку 1960-х – до 1980-х рр. обов'язки голови товариства виконував заступник міністра сільського господарства УРСР М. М. Козирев, ученим секретарем був С. Бордаченко. Серед членів Президії і Правління зазначеного періоду згадуються П. П. Лук'янець, Т. Т. Малюгін, Я. П. Поштаренко, С. М. Алпат'єв, Н. В. Куцуруба, Н. Ф. Демченко та ін.

На 1 січня 1949 р. фізичних членів товариства нараховувалося 47 осіб, до кінця 1949 р. їхня кількість збільшилася до 210 осіб. Юридичних членів товариства на 1949 р. – 40, серед них: 3 науково-дослідних установи, 2 міністерства, 6 МТС, 4 районних відділи сільського господарства, 23 радгоспи, 2 дослідні станції, 2 обласних відділення товариства [16, арк. 2, 3]. Дані табл. 1 засвідчують швидке зростання кількісного складу і активну організаційну роботу щодо відкриття

Таблиця 1

Кількісний склад Українського науково-технічного товариства сільського господарства

Показники	Роки					
	1953	1957	1961	1964	1968	1980
Кількість юридичних членів товариства	268	905	1923	2623	6765	8891
Кількість фізичних членів товариства	2625	5757	23006	40865	85698	246372
Кількість первинних організацій на підприємствах	49	256	941	1530	?	?
Кількість первинних організацій в інститутах, проектних організаціях, вузах	35	56	186	222	?	?
Кількість районних, обласних, краєвих, республіканських правлінь товариства	?	?	?	160	397	474

Джерело: складено автором на підставі [3, арк. 77; 5, арк. 1; 7, арк. 29; 8, арк. 107; 9, арк. 20; 17, арк. 1].

нових обласних, районних відділень і первинних осередків в установах, а також щодо залучення юридичних і фізичних членів товариства.

З'ясовано, що товариство складалося з галузевих секцій, кількість яких збільшувалася. Так, у 1949 р. функціонувало 5 секцій, 1953 р. – 7, 1955 р. – 8. На той час найактивнішими вважалися зооветеринарна, плодоовочева, землеробства і рослинництва, бджільництва. До 1960 р. перелік галузевих секцій розширився за рахунок ряду нових – лісового господарства і полезахисного лісорозведення, агропедагогічної тощо [6, арк. 9–18]. Нами встановлено, що у складі Українського НТО сільського господарства загалом до початку 1980-х рр. працювало 16 галузевих секцій, які виникли в різний час (деякі з них об'єднувалися, відокремлювалися, змінювали назви): агрономічна; зоотехнічна; механізації та електрифікації сільського господарства; економіки та організації сільського господарства; лісового господарства і полезахисних насаджень; ветеринарна; гідротехніки та меліорації; агрометеорологічна; бджільництва; садівництва і виноградарства; овочівництва; агропедагогічна;

молодих учених; генетики і селекції; науково-технічної інформації; стандартизації. Поряд із цим, ряд галузевих секцій функціонувало при кожному обласному відділенні товариства.

Як видно з табл. 2, товариство складалося з республіканського та 25 обласних відділень (всі обласні відділення було відкрито вже до 1959 р.), а також ряду районних відділень і первинних осередків в аграрних вузах, НДІ, дослідних станціях, підприємствах, установах, колгоспах, радгоспах, МТС.

За річними звітами Українського НТО сільського господарства та його галузевих секцій і обласних відділень вдалося встановити, що основними формами проведення науково-технічних заходів, навчання членів товариства й підвищення виробничої кваліфікації робітників колгоспів і радгоспів були виробничі семінари, навчальні курси, школи передового досвіду, науково-виробничі конференції, наради, які проводилися спільно з партійними, господарськими і громадськими організаціями; читалися лекції, виголошувалися доповіді, організовувалися громадські огляди і багаточисленні конкурси, наукові

Таблиця 2

Організаційна структура Українського науково-технічного товариства сільського господарства

<p>Республіканське відділення з галузевими секціями:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Агрономічна. 2. Зоотехнічна. 3. Механізації та електрифікації сільського господарства. 4. Економіки та організації сільського господарства. 5. Лісового господарства і полезахисних насаджень. 6. Ветеринарна. 7. Гідротехніки та меліорації. 8. Агрометеорологічна. 9. Бджільництва. 10. Садівництва і виноградарства. 11. Овочівництва. 12. Агропедагогічна. 13. Молодих учених. 14. Генетики і селекції. 15. Науково-технічної інформації. 16. Стандартизації. 	<p>Обласні відділення з галузевими секціями:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Вінницьке. 2. Волинське. 3. Дніпропетровське. 4. Донецьке. 5. Житомирське. 6. Закарпатське. 7. Запорізьке. 8. Івано-Франківське. 9. Київське. 10. Кіровоградське. 11. Кримське. 12. Луганське. 13. Львівське. 14. Миколаївське. 15. Одеське. 16. Полтавське. 17. Рівненське. 18. Сумське. 19. Тернопільське. 20. Харківське. 21. Херсонське. 22. Хмельницьке. 23. Черкаське. 24. Чернігівське. 25. Чернівецьке.
<p>Районні відділення</p>	
<p>Первинні осередки в аграрних вузах, НДІ, дослідних станціях, підприємствах, установах, колгоспах, радгоспах, МТС</p>	

Джерело: складено автором на підставі аналізу річних звітів товариства.

відрядження і екскурсії на виробничі об'єкти. Крім того, облаштовувалися пересувні виставки застосування хімізації в рослинництві і тваринництві; відкривалися громадські університети підвищення знань для робітників сільського господарства. Іншими формами роботи були: а) творчі бригади; б) бюро і групи економічного аналізу; в) конструкторські та технологічні бюро; г) громадські НДІ, групи і лабораторії; д) бюро технічної інформації; е) інститути новаторів виробництва, технічного прогресу, нової техніки тощо, які функціонували на громадських засадах поза основною науково-дослідною і виробничою діяльністю. Товариство регулярно приймало участь у сільськогосподарських виставках – Виставках досягнень народного господарства, займалося видавничою діяльністю. Загалом, друкувалася наукова і науково-популярна література з метою популяризації передових досягнень у галузі сільського господарства: переважно брошури-лекції, інформаційні листи (звіти по громадських оглядах робіт винахідників і раціоналізаторів, описи їхніх винаходів), плакати, листівки тощо. Видрукувана література регулярно надсилалася у первинні організації, юридичним членам товариства, у колгоспи, радгоспи, МТС.

Загалом, діяльність товариства мала вагоме значення у напрямках: 1) поширення передового досвіду і упровадження досягнень сільськогосподарської науки у виробництво; 2) стимулювання участі громадськості у проведенні масового виробничого дослідництва в колгоспах і радгоспах УРСР; 3) підготовки і підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства; 4) покращення культури землеробства і підвищення урожайності сільськогосподарських культур; 5) зміцнення кормової бази і підвищення продуктивності тваринництва; 6) поліпшення роботи колгоспів і радгоспів за напрямками механізації та економіки сільськогосподарського виробництва тощо.

Висновки. В умовах радянської системи наукові товариства, безумовно, не могли повною мірою бути незалежними громадськими організаціями та ігнорувати керівну роль партії, проте

поряд із виконанням соціалістичних завдань намагалися реалізувати своє основне призначення – проведення наукових досліджень і упровадження їхніх результатів у сільськогосподарське виробництво. На нашу думку, в складних для функціонування громадських осередків умовах наукові товариства вибудували для себе досить продуману стратегію існування, що дозволило їм функціонувати до розпаду СРСР, а окремим з них – навіть продовжити діяльність в умовах незалежної України, затвердивши оновлені статuti й окресливши нові завдання. Практично всі форми та напрями роботи наукових товариств другої половини ХХ ст. вписувалися в концепцію соціалістичного змагання. Виконуючи настанови партії виробничого та науково-дослідного характеру, вони мали підтримку державних і урядових інституцій, адже юридичними членами товариств були ряд профільних міністерств (зокрема, сільського господарства, радгоспів та ін.), державні вузи аграрного спрямування, науково-дослідні інститути, дослідні станції, обласні та районні відділи сільського господарства, колгоспи, радгоспи, МТС. Тим більше, що фінансування – а це головна запорука стабільності й ефективної роботи будь-якого громадського об'єднання – здійснювалося у формі членських внесків від юридичних і фізичних осіб. У результаті товариство акумулювало достатні кошти, які спрямовувалися на реалізацію статутних завдань – організацію конференцій, семінарів, навчальних курсів, шкіл передового досвіду, преміювання конкурсних наукових робіт, видання друкованої продукції. На нашу думку, наукові товариства радянського періоду впровадили альтернативні форми роботи, які, за умов їхнього продуманого втілення, можуть принести позитивні результати.

Подальших досліджень потребують усі форми роботи і напрями діяльності Українського науково-технічного товариства сільського господарства протягом усього періоду його функціонування задля з'ясування реального внеску об'єднання у розвиток сільськогосподарського виробництва та аграрної науки.

Список літератури:

1. Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні : у 3 ч. Київ : Аграрна наука, 2018. Ч. 1: Творці та розбудовники (біографічні нариси). 2018. 603 с.; Ч. 2: Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). 2018. 619 с.
2. Вергунов В.А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект : монографія. Київ : Аграрна наука, 2012. 416 с.
3. Годовой отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества за 1953 год / Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 22. 87 арк.

4. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1955 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 32. 22 арк.
5. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1957 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 46. 43 арк.
6. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1960 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 70. 40 арк.
7. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1961 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 86. 29 арк.
8. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского хозяйства за 1964 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 122. 107 арк.
9. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского хозяйства за 1968 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 162. 20 арк.
10. Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН. *Вісник АН УРСР*. 1991. № 8. С. 59–66.
11. Коваленко С. Д. Система організації впровадження наукових розробок у сільське господарство України (друга половина XIX – 50-ті роки XX століття) : монографія. Вінниця : Корзун Д. Ю., 2019. 463 с.
12. Ласевська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми : автор. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2008. 20 с.
13. Ніколаєць К. М. Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х – на початку 90-х років XX століття: українська історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2012. 450 с.
14. Ніколаєць К. Проблема самореалізації робітників і селян УРСР (друга половина 1960-х – початок 1980-х років): історіографія. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15. С. 293–304.
15. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : дис... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2008. 481 с.
16. Отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества за I-е полугодие 1949 года / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 6. 6 арк.
17. Сводный статистический (ф. № 2-НТО) и текстовый отчеты Украинского республиканского правления НТО сельского хозяйства о работе за 1980 год / ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 508. 15 арк.
18. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках : зб. док. і матеріалів / уклад.: М. В. Присяжнюк та ін.; під заг. ред. М. В. Присяжнюка. Київ : Нілан, 2012. 754 с.
19. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. Путеводитель. Том 3. 1997. URL: <https://guides.rusarchives.ru/terms/6/371/nauchno-tehnicheskie-obshchestva>

Demuz I.O. UKRAINIAN SCIENTIFIC-TECHNICAL SOCIETY OF AGRICULTURE (40's – 80's of the 20th century): ORGANIZATIONAL STRUCTURE AND WORK FORMS

The article, based on the first introduced into scientific circulation the archival materials, updates information on the Ukrainian Scientific-Technical Society of Agriculture activities, which functioned in the 40's–80's of the 20th century on the territory of Soviet Ukraine. Methods and principles of research – problem-chronological, comparative-historical, source criticism; application of socio-cultural approach, chain model of science and institutional approach to the analysis of the history of science.

The emergence of a number of all-Union scientific and technical societies in the system of trade unions in the 1930's is analyzed. The transformation of the Ukrainian STS of agriculture is traced, its organizational structure and quantitative composition are investigated. It is established that the research center consisted of republican and 25 regional departments; the republican branch had 16 branch sections (agronomic; zootechnical; mechanization and electrification of agriculture; economy and organization of agriculture; forestry and protective plantations; veterinary; hydraulic engineering and reclamation; agrometeorological; beekeeping; horticulture; horticulture and viticulture; vegetable growing; agropedagogical; young scientists; genetics and breeding, scientific and technical information, standardization). The main tasks of the society are defined.

It is found that the main forms of scientific and technical activities, training of the society members and improvement of production skills of workers of collective and state farms were production seminars, training courses, schools of excellence, research and production conferences, meetings, public reviews, competitions, research trips and excursions to production facilities.

The importance of the society in such areas as: 1) dissemination of best practices and implementation of the achievements of agricultural science in production; 2) stimulating public participation in conducting mass production research in collective and state farms of the Ukrainian SSR; 3) training of agricultural specialists; 4) improving the culture of agriculture and increasing crop yields; 5) strengthening the fodder base and increasing the productivity of livestock; 6) improving the work of collective and state farms in the areas of mechanization and economics of agricultural production, etc.

Key words: *scientific societies, Ukrainian Scientific-Technical Society of Agriculture, introduction of scientific developments in agricultural production, schools of excellence, socialist competition.*

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [572.71:904](477.65 Лозуватка)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.18>

Долженко Ю.В.

Інститут археології Національної академії наук України

Тупчієнко М.П.

Центральноукраїнський національний технічний університет

ЧОТИРИ ЧЕРЕПИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З ЛОЗУВАТКИ

Антропологічний матеріал катакомбної культури з розкопок 1989 р. зберігся не в повному складі у зв'язку з агресивністю ґрунтів та пограбуваннями. 1989 р. охоронна археологічна експедиція Кіровоградського краєзнавчого музею дослідила кургани № 20 і № 21 на лівому березі р. Інгул за 6 км від села Лозуватка тогочасного Компаніївського району Кіровоградської обл. В нашому розпорядженні є чотири поховання з кургану біля с. Лозуватка Кропивницького району зі збереженими черепами, придатними для вимірювання (три чоловічих і один жіночий). Мета статті – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати їм характеристику, порівняти між собою чоловічі черепи з території сучасної України методом канонічного аналізу, виявити у складі катакомбної культури з території сучасної України краніологічні варіанти та порівняти їх з синхронними групами Східної Європи й Азії. Вперше було опрацьовано чотири чоловічих черепи катакомбної культури з с. Лозуватка, для двох із них для порівняння з 42 черепами даної культури було застосовано внутрішньогруповий канонічний аналіз, проведений за допомогою статистичної програми «CANON», яка здійснює канонічний дискримінантний аналіз та вираховує квадрати відстаней Махаланобіса (D_2), так і кластерний аналіз за допомогою програми «PCDend». Залучено стандартні 14 краніометричних ознак. При багатовимірному порівнянні досліджуваних трьох черепів з Лозуватки встановлено: череп із поховання 16 подібний до чоловічого черепа з поховання 47 Балковського кургану Запорізької експедиції, розкопки В. В. Отроценка 1973 р. Своєю чергою, череп із поховання 22 знаходить певні морфологічні аналогії з похованням 13, скелет 1 кургану 3 із Старосілля Херсонської експедиції, розкопки Ю. О. Шилова у 1972 р., а також до черепа із поховання 18 Александрополя. Між досліджуваними черепами подібність дуже мала.

Ключові слова: череп людини, краніологія, археологія, антропологія, р. Інгул, катакомбна культура, епоха пізньої бронзи.

Постановка проблеми. У дослідженні населення епохи бронзи важливе історичне значення належить басейну Інгулу. З 1960-х рр. і до кінця ХХ ст. курганні пам'ятки Нижнього Інгулу досліджувала Інгульська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук УРСР на чолі з О. Г. Шапошниковою, що дало дослідниці змогу виділити інгульську культуру в катакомбній культурно-історичній спільноті [34–36]. Водночас басейн Верхнього Інгулу, розташований у межах Кіровоградської обл., досліджували спорадично переважно місцеві археологи, він майже не представлений у науковій літературі [5; 31; 32]. Саме в межах існування пам'яток однієї археологічної культури та її локальних варіантів у басейні

річки Інгул та суміжних з ним степових регіонах, Північно-Східному Приазов'ї, Степовій Україні відкриваються широкі перспективи отримання важливих порівняльних даних про шляхи формування фізичного вигляду населення, що проживало у різних кліматично-географічних зонах, що й визначає **актуальність** даної роботи. Антропологічній характеристиці населення доби бронзи сусіднього басейну Сіверського Дінця присвячені роботи К. О. Шепель [37]. Загальні систематичні розкопки в басейні Верхнього Інгулу, що були розпочаті 1989 р. дали змогу отримати археологічний і антропологічний матеріали. Це диктує необхідність розпочати вивчення антропологічного складу населення епохи бронзи даного регіону.

Протягом травня 1989 р. охоронна археологічна експедиція Кіровоградського краєзнавчого музею дослідила кургани на території тогочасного Компаніївського району Кіровоградської обл. Охоронні дослідження були пов'язані з будівництвом зрошувальної ділянки в колгоспі «Іскра» на лівому березі р. Інгул за 6 км на південь – південний схід від села Лозуватка Компаніївського району, тобто поблизу курганів № 20 і № 21. Робота проводилася по відкритому листу № 273/125 від 18.05.1989 р., виданому на ім'я завідувача сектору археології М. П. Тупчієнка [30, с. 231]. Обидва кургани розорювалися, поле, де вони розміщені, на час розкопок було під паром.

Кургани № 20 і № 21 (курганна група VI) розташовані по лінії південний схід – північний захід на відстані 8–10 м між полями один одного.

Курган № 20 – це овальний, витягнутий по лінії схід – захід пагорб діаметром 36 × 38 м, заввишки 1,25 м. Схили насипу похилі, вершина зміщена на схід. Північна пола крутіша від інших.

Навколо кургану простежувалася западина від вибірки ґрунту на спорудження насипу завширшки 6–8 м і завглибшки 0,25 м від рівня поля. Особливо чітко вона зі східного та північного боків насипу. Таким чином, насип кургану споруджено з чорнозему, взятого на місці.

Перші спроби описати та опублікувати антропологічну колекцію Кіровоградського краєзнавчого музею, яка нараховує близько 200 кістяків людей різного віку, піднятих за п'ять років, О. В. Федорову вдалося не повною мірою, з розкопок 1992 р. було в тезовому варіанті подано тільки два поховання [32, с. 30–31].

Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати їм характеристику, порівняти між собою чоловічі черепи з території сучасної України методом канонічного аналізу, виявити у складі катакомбної культури з території сучасної України краніологічні варіанти та порівняти їх з синхронними групами Східної Європи й Азії.

Матеріали та методика. Поховання 12 катакомбної культури – впускне. Виявлене в 9,20 м на південний схід від вершини насипу на глибині 1,56 м. Поховання влаштоване в катакомбі з вхідною шахтою овальної форми розмірами 1,4 × 0,78 м. Довгою віссю шахта витягнута з південного заходу на північний схід. Її стінки простежені лише в материковому ґрунті на висоту 0,14 м від дна. Глибина шахти – 0,8 м від рівня похованого ґрунту. Дно знижувалось у бік поховальної камери, розташованої з північно-західного боку шахти. В камеру вів вхід завширшки 0,72 м,

склепіння не збереглося, сходінка заввишки 0,40 м. Поховальна камера овальна, розмірами 2,12 × 1,40 м, витягнута з південного заходу на північний схід. Склепіння не збереглося. Стінки камери простежені на висоту 0,64 м від її дна. Камера заповнена чорноземом, що потрапив до неї з вхідної шахти, та глиною обваленого склепіння. Глибина камери – 1,2 м від рівня похованого ґрунту.

На дні камери, ближче до південно західної стінки, лежав скелет дорослої людини у витягнутому стані на спині, орієнтований черепом на південний захід. Кістки скелета збереглися добре. Череп звернений лицьовим відділом на північний схід. Руки випростані вздовж кістяка. Від п'ясті правої руки збереглися лише дві плюсні кістки. Ліва рука збереглася повністю. Хребет випрямлений, зберігся повністю. Ноги випростані, ступні повернуті пальцями ліворуч. Плюсні кістки й фаланги пальців правої ступні знищили гризуни. Кістки тазу збереглися добре.

Кістки скелета тулуба розташовані майже симетрично відносно хребта. Кістки й дно поховальної камери в кількох місцях посипані вохрою. Сліди посипки виявлено на кістках правого передпліччя й навколо них, біля п'ясті цієї ж руки, на кістці правого стегна й праворуч від неї, праворуч від гомілкових кісток лівої ноги.

Праворуч від черепа похованого в 17 см від нього лежав розтиральний камінь з кварциту кулеподібної форми, розмірами 7,5 × 9 см. Розтиральник виготовлений технікою сколювання [30, с. 21–22].

Поховання 13 із кургану № 20 катакомбної культури. Виявлене на глибині 1,40 м за 7,60 м на південь – південний захід від вершини кургану. Поховальна споруда – катакомба, викопана у материковому ґрунті. Вхідна шахта округлої форми, розмірами 1,3 × 1,32 м. Її стінки простежено на висоту 20–26 см від дна. Дно знижується в бік поховальної камери, розташованої з південного, південно-східного боку камери. В камеру вів вхід завширшки 53 см, висоту не встановлено. Камера овальної форми розмірами 2,36 × 1,6 м, орієнтована з заходу, південного заходу на схід, північний схід. Склепіння камери обвалилося, простежено стінки на висоту 1,05 м від дна камери. Камера заповнена чорноземом, що проник до неї через вхідну шахту, та глиною обваленого склепіння. На західній – південно-західній та східній – північно-східній стінках камери збереглися сліди знарядь праці у формі паралельних смуг завширшки 2–2,5 см і завдовжки 15–18 см. Глибина

катакомби – 1,4 м від рівня похованого ґрунту або 2,8 м від Р0.

Скелет похованого лежав у центрі камери в слабо скорченому стані на спині, орієнтований черепом на схід, південний схід. Череп цілий, зміщений вправо вгору від початкового розташування, лежав на тим'яних кістках обличчям на схід. Череп мав сліди пошкодження під час пограбування чи ритуального розчленування.

Права рука зігнута в лікті під тупим кутом, її кисть лежала на кістках тазу. Хребет випрямлений, відсутня частина хребців шиї. Два шийних хребця лежали вище від черепа. Кістки правої частини тулуба збереглися в анатомічному порядку, ліва ж частина тулуба порушена, а кістки зміщені безсистемно вліво.

Кістки тазу збереглися порівняно добре. Ноги зігнуті під тупим кутом колінними суглобами вліво. Очевидно, вони були підняті колінами вгору, на що вказує положення правої ступні, орієнтованої фалангами пальців праворуч і вниз. Ліва ступня відсутня.

Підлога камери праворуч від похованого посилає вохрою малинового кольору, нижче збереглась округла грудочка вохри того самого кольору.

Окрім того, під західною південно-західною стінкою на дні камери виявлено рештки сірого ритуального ліпного необпаленого горщика з остеокерамічної маси [30, с. 21–22].

Поховання 16 з кургану 20 катакомбної культури, впускне. Розташоване за 11,7 м на північ, північний захід від вершини кургану, на глибині 2,7 м від Р0.

Поховання влаштоване в катакомбі, викопаній у материковому ґрунті. Вхідна шахта округлої форми, розмірами 1,3 × 1,4 м. Стінки простежені на висоту 0,72 м від дна. Вхідна яма заповнена мішаним ґрунтом, а на рівні материкового ґрунту – округлою лінзою жовтої глини, діаметром 1,15 м і завтовшки 0,23 м, нижче від якої також розміщувався мішаний ґрунт. З південного боку шахти збереглась овальна в плані поховальна камера розмірами 2,3 × 1,6 м. Орієнтована довгою віссю з заходу на схід. Вхідна шахта сполучалася з камерою входом завширшки 0,55 м та заввишки 0,5 м і сходиною заввишки 0,45 м. Склепіння камери обвалилося, але, судячи з арки входу, що збереглась, загальна висота камери не могла бути нижчою за 1,22 м від дна ями. На східній стінці камери виявлено сліди знарядь праці, у формі паралельних заглиблень завширшки 1,5–2 см. Глибина камери становить 1,4 м від рівня похованого ґрунту.

Центральна частина камери була закрита підстилкою (рогожею) – зберігся коричневий тлін. Підстилка, судячи з конфігурації розташування тліну, мала підпрямокутну форму. Розміри 1,8 × 1,15 м.

На підстилці лежав кістяк дорослої людини, слабо скорчений на правому боці. Орієнтований черепом на схід, північний схід (орієнтацію визначено за віссю хребта). Скелет зберігся добре. Череп зміщений вправо, повернутий лицьовим відділом на захід. Права рука випростана уздовж скелета, ліва – зігнута в лікті, п'ясть знаходилася на кістках тазу. Хребет ледве вигнуто вправо. Ключиці та ребра розташовані майже симетрично відносно осі хребта. Таз розпрямлено, ноги слабо зігнута колінами вправо. Обидві ступні повернуті фалангами пальців праворуч. Анатомічних порушень у розташуванні кісток скелета не виявлено.

На кістках та на підстилці знайдено рештки посипки малиною вохрою, особливо на кістках черепа та вище від нього, біля правого плеча. Сліди вохри виявлено також на кістках тулуба, п'ястях рук під тазом, ступнях, ліворуч від лівої ноги.

Праворуч від правого колінного суглоба лежав відщеп сірого кременю без слідів додаткової обробки.

Відщеп підпрямокутної форми, розмірами 3,4 × 2,6 см.

Вище від похованого виявлено рештки роздавленого ритуального необпаленого горщика, виготовленого зі світло-сірої остеокерамічної маси [30, с. 26–27].

Поховання 22 з кургану 20 катакомбної культури, впускне. Перебувало за 9,6 м. Поховання влаштоване в катакомбі, з округлою вхідною ямою. Розміри шахти 1,3 × 1,2 м, глибина – 1,44 м. Вона була заповнена мішаним ґрунтом, а з рівня похованого ґрунту – одноріднішою материковою глиною. Дно шахти плоске. З північно-західного боку вхідної ями – вхід арочної форми, розмірами 0,58 × 0,76 м. До поховальної камери вела сходишка заввишки 0,34 м, верхній край закруглений. Поховальна камера орієнтована з південного заходу на північний схід. У плані бобоподібна. Розміри камери 1,6 × 2,53 м, висота склепіння біля входу – близько 1,15 м. Камера була заповнена глиною обваленого склепіння. На стінках камери збереглися сліди знарядь праці у формі жолобків завширшки 2–2,5 см.

Дно камери по всій площі було закрито підстилкою, від якої залишився лише коричневий тлін. У центрі камери в слабо скорченому стані на

правому боці, орієнтований черепом на південний захід лежав скелет дорослої людини. Кістяк зберігся дуже добре. Череп цілий, повернутий лицем праворуч, права рука витягнута вздовж кістяка, кисть пошкодили гризуни [30, с. 33–34].

Всього в кургані 20 виявлено 9 поховань катакомбної культури, розташованих двома дугами з півночі на південь, котрі охоплюють східну половину насипу. Два поховання виявилися кенотафними (пох. 10, 20). Решта – інгумації у стані, випрямленому на спині (4 – пох. 11, 12, 14, 15), слабо скорченому на спині (2 – пох. 13, 18 (?)), слабо скорченому на правому боці (3 – № 16, 17, 22). Одне з цих поховань (пох. 14) одне було дитячим (4–5 років). У трьох випадках зафіксовано ознаки обряду демембрації та ритуального розчленування тіла (пох. 11, 13, 16). Усі вони відносяться до пізнього етапу інгульської культури катакомбної культурно-історичної спільноти, але поховання 11 супроводжувалося керамічним горщиком донецької культури. Якщо врахувати, що всі поховання мають чітку організацію розташування в планографії кургану двома дугами, не перетинають жодне з поховань, то можна зробити припущення, що вони представляють сімейний чи родовий могильник. Водночас поховальний обряд не має ознак гомогенності, навпаки він характеризується значною варіативністю ознак: форм поховальних споруд, положення кістяків, обряду відділення черепа й розчленування, складом чи відсутністю супровідного матеріалу, кількістю використаної вохри тощо. Все це дає змогу поставити під сумнів сімейно-родову належність могильника в кургані 20 або ж визнати відсутність «стандарту» сімейно-родової поховальної обрядовості та значний часовий проміжок між похованнями.

З чотирьох поховань, що розглядаються в цій статті, два характеризуються обрядом демембрації та розчленуванням (№ 13, 16), при тому, що положення скелетів визначається різними типами скорченості – на спині (№ 13) і слабо скорчене на правому боці (№ 16). Водночас, обидва поховання супроводжували ритуальні горщики з остеокерамічної маси. Саме наявність цих горщиків у поєднанні з використанням значної кількості вохри (№ 16), дають змогу припустити належність цієї категорії поховань служителям культу (шамани-жерці?). В похованні 22, на відміну від попередніх, кістяк лежав у слабо скорченому стані на правому боці й не мав ознак втручання в його цілісність. Те саме мало місце у похованні 12 (випростане положення). При цьому варто від-

значити, що всі поховання належать до пізнього етапу катакомбної культурно-історичної спільноти. У контексті всього сказаного набуває особливої актуальності краніологічний аналіз антропологічного матеріалу зазначених трьох поховань, який може внести певні кореляції та доповнення до розуміння соціальної й статевої складової поховального обряду.

В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи.

Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [42–45; 47].

Черепи вимірювалися в м. Кропивницький у приміщенні Кіровоградського обласного музею за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак вказувалася за Р. Мартіном [46], а назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, с. 55]. У роботі використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1991 р. Пакет авторських комп'ютерних програм О. Г. Козінцева та А. В. Громова було презентовано автору статті 2009 р. в м. Санкт-Петербурзі як учню краніоскопічної методики. Для порівняння двох із цих черепів з 42 черепами катакомбної культури вперше було застосовано внутрішньогруповий канонічний аналіз [11, с. 201–229], проведений за допомогою статистичної програми «CANON», яка здійснює канонічний дискримінантний аналіз та вираховує квадрати відстаней Махаланобіса (D_2), а також і кластерний аналіз за допомогою програми «PCDend». Залучено стандартні 14 краніометричних ознак: два основні діаметри черепної коробки, вушна висота (*porion-porion-bregma*), найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, орбіти, назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носових кісток. В сукупності в дослідженні задіяно обміри 42 чоловічих черепів (табл. 6).

Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа [48, р. 499–532]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвела [41]. В таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути – в градусах. Також для характеристики краніологічного матеріалу використано методику, яку запропонував в одній з галузей расознавства – етнічній краніоскопії – д. і. н. О. Г. Козін-

цев [18–20]. Краніофенетика досліджувалася за Berry, R. J. Berry [40, р. 361–379]. У роботі використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1991 р. (Пакет програм був подарований Ю. В. Долженку під час стажування у м. Санкт-Петербург). Поховання зберігаються у фондах Кіровоградського обласного музею.

Краніологічна характеристика

Поховання 12 з кургану 20. Череп, піднятий 1989 р. біля с. Лозуватка, за морфологією належить чоловіку 40–50 років. Збережений дуже погано (рис. 1).

Рис. 1. Верхня частина з повним метопічним швом склепіння чоловіка 40–50 років із поховання 12, кургану 20 біля с. Лозуватки

Колір кісток світло-коричневий. На нижній щелепі немає виростка з правої сторони. Стертість зубів сильна (5 та 5+). Верхня щелепа відсутня. Орбіти прямокутної форми, надбрівні дуги розвинуті добре (2,5 бала), надперенісся помірно (2 бала). Соскоподібні виростки розвинуті середньо (2 бала). Внутрішні шви облітеровані. Зовнішні почали облітеровуватись, особливо на потилиці та біля сагітального шва у ділянці S 4. Зробити вдалося тільки 11 вимірів. Серед них можна відзначити широкий лоб (103,5 мм). Перенісся помірно високе, симотичний індекс (42,9). Широтний лобний індекс великий (84,1). Із краніофенетичних ознак можна відзначити повний метопічний шов (*sutura frontalis (metopica)*). За краніоскопією виявлено один великий отвір одразу над лівою орбітою (*foramina supraorbitale*). Праворуч він відсутній.

Череп жінки 40–50 років із поховання 13 кургану 20 курганної групи VI біля с. Лозуватка, піднятий 1989 р., зберігся незадовільно (рис. 2).

Рис. 2. Склепіння жінки 40–50 років із поховання 13 кургану 20 біля с. Лозуватки

В наявності верхня щелепа, носові кістки, фрагменти нижньої щелепи. Колір їх світло-коричнево-жовтий. Стертість зубів сильна (5 балів). Верхній край орбіт гострої форми. Форма верхньої щелепи наближається до трапецієподібної форми (рис. 3).

Рис. 3. Верхня щелепа жінки 40–50 років із поховання 13, кургану 20 біля с. Лозуватки

М'язовий рельєф потилиці більше ніж помірний. Внутрішні шви на склепінні облітеровані, зовнішні почали облітерацію. Верхня частина потиличної кістки та початок тім'яних кісток пласкої форми, можна припустити прижиттєву деформацію «тисинського» типу [9]. Череп харак-

теризується помірним надпереніссям та соскоподібними виростками (2 бали), слабо розвинутим потиличним горбом (табл. 1).

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірних розмірів, поперечний – дуже великих. За черепним індексом (84,9) він брахікранний. Як відомо, за даними В. П. Алексеева та І. І. Гохмана в епоху неоліту, енеоліту та бронзи спостерігався доволі інтенсивний рух європеїдних форм з Заходу на Схід у широтному напрямку. Ареал монголоїдної раси вужчий, ніж у сучасну епоху. Таким чином, брахікранний, дуже специфічний варіант європеїдної раси сформувався на сході, в зоні контактів європеїдів і монголоїдів [1, с. 70]. Далі В. П. Алексеев та І. І. Гохман зробили висновок про те, що, в час, який нас цікавить, ареал цих варіантів значно збільшився та охопив майже всю Середню Азію. Частково вони сформувалися на основі місцевого протоевропеїдного населення, що дає змогу суттєво розширити межі осередку брахікефалізації, а частково поширились зі Сходу на Захід [1, с. 70]. Таким чином, ці черепи можна вважати метисними.

Висотний діаметр черепної коробки дуже великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (79,1) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (93,2) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами (116,6) дуже велика, довжина основи черепа велика. Лоб наближається до прямої форми. Лобна кістка дуже широка як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги помірна. Лобна хорда відноситься до великого класу. Потилиця широка (111,0 мм).

Обличчя за абсолютними розмірами дуже широке (135,0 мм) і великої висоти (70,0 мм), за верхньолицьовим показником (51,9) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя різке як на верхньому (133,0°), так і на нижньому (122,0°) рівні.

Ніс високий і вузький. Відносна ширина носа (44,2) вказує на те, що він вузький (лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має гостру форму передніх носових ямок (*anthropina*). Симітичний індекс дуже великий (52,9), отже, перенісся характеризується як високе. Дакріальний показник великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Носовий шип розвинутий сильно (4 бали).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (НО) (*foramina supraorbitale*) на черепі відсутні з обох боків. Піднебінний поперечний шов (ППШ) з обох боків зафіксовано як варіант (Ia) – європеїдна ознака. Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як праворуч, так і ліворуч. У нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_3) є вормієва кісточка з лівої сторони, там же виявлено і вставну кістку біля краніологічної точки астеріон (*os asterii*).

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі було зафіксовано лише 13 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку. Norma facialis: Під орбітами є по одному отвору *foramina infraorbitale accessorium* (норма). Norma verticalis: поза сагітальним швом – два маленькі тим'яні отвори (*foramen parietale*). Norma lateralis: ліворуч на склепінні виявлено неповний лобний відросток скроневої луски (*processus frontalis ossis temporalis*). Norma occipitals: у верхній частині потилиці, біля краніометричної точки «лямда» виявлено малу вставну кісточку (*os apicis lambdae*). На соскоподібній кістці з обох сторін відзначено по одному отвору помірних розмірів (*foramen mastoideum*). З обох боків у верхній (L_1) та центральній частині лямбдоподібного шва (L_2) є вставні кісточки (*ossa wormii suturae lamdoideae*). Також є вставна кістка з лівої сторони склепіння в краніологічній точці астеріон (*os asterii*). Norma basilaris: З обох боків виявлено задньовиросткові отвори (*canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa*) – П-подібна. На верхній щелепі виявлено центральний піднебінний валик (*torus palatinus*) малих розмірів (1 бал).

Поховання 16 з кургану 20, підняте 1989 р. біля с. Лозуватка, череп зберігся дуже добре. Ознак деформації не простежується. Форма верхньої щелепи наближається до трикутної форми, що притаманно чоловікам (рис. 4). Орбіти наближаються до квадратної форми. Череп характеризується масивним надпереніссям, помірним надбрів'ям, масивними соскоподібними виростками та порівняно великим потиличним виступом (табл. 1). Форма виличного відростка скроневої кістки товста й висока, верхній край орбіт тупий і заокруглений. Кут нижньої щелепи (*angulus mandibulae*) розвинутий та гострий. На нижній щелепі м'язовий рельєф розвинутий сильно. Внутрішні шви на склепінні облітеровані, зовнішні почали облітерацію. Основні ознаки на тазових кістках чоловічі. Стертість зубів помірна

(3+ та 4+) (рис. 4). Таким чином, визначено, що похований належить до чоловічої статі й помер у 30–40 років.

Рис. 4. Верхня щелепа чоловіка 30–40 років, який підняв М. П. Тупчієнко 1989 р. (с. Лозуватка, курган 20, поховання 16)

Краніометрія. Поздовжній та поперечний діаметри черепної коробки дуже великих розмірів, як і довжина основи черепа. За черепним індексом (77,6) череп помірно видовжений, іншими словами, мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (70,4) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (90,8) – на низький череп (тайпенокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами помірна (116,6), на межі з великими категоріями. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами [2, табл. 6, с. 116]. Лоб наближається до прямої форми. Лобна кістка дуже велика як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги велика. Лобна хорда теж відноситься до великого класу. Потилиця – дуже широка (122,0 мм).

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами широке (138,9 мм) і помірної висоти (73,0 мм), за верхньолицьовим показником (52,6) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя різке як на верхньому (131,0°), так і на середньому (125,0°) рівні. Кут альвеолярної частини обличчя дуже великий (85,0°). Загальнолицьовий індекс мезопрозопний.

Орбіти дуже широкі й низькі, індекс (68,5) вказує на їх низьку висоту загалом (хамеконхія). Ніс помірної висоти та малої ширини. Відносна

ширина носа (46,0) вказує на те, що він вузький (лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthropina*). Симіотичний індекс дуже великий (79,5), таким чином, перенісся характеризується як дуже високе. Дакріальний показник великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя дуже великий (39,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бали). Глибина іклової ямки мала (рис. 5).

а)

б)

с)

д)

Рис. 5. Череп чоловіка 30–40 років, який підняв М. П. Тупчієнко 1989 р. (с. Лозуватка, курган 20, поховання 16). а) Norma facialis; в) Norma verticalis; с) Norma lateralis; д) Norma occipitalis.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з двох боків. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ша). ЗВШ відсутній з обох сторін. КВШ відсутній з лівої сторони і присутній з правої. Підорбітний візерунок (ПОВ) з обох боків зафіксовано як варіант III. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін потилиці.

Краніофенетика. На чоловічому черепі з поховання 16 було зафіксовано лише сім фенів.

Norma facialis: Під орбітами є тільки по одному отвору *foramina infraorbitale accessorium* (норма).

Norma lateralis: З лівої сторони на вилиці зафіксовано виступ, а праворуч відросток – *spina processus frontalis ossis zygomatici*.

Norma occipitalis: На соскоподібній кістці з обох боків відзначено по одному отвору (*foramen mastoideum*) помірних розмірів.

Norma basilaris: з лівої сторони виявлено розділення під'язичного каналу під виростком (*canalis hipoglossalis bipartitum*). Форма ППШ – увігнута. Виявлена також невідома нам ознака (великий отвір) біля шийного отвору (рис. 5) на клиноподібній кістці (*os sphenoidale*).

Поховання 22 з кургану 20. Череп, піднятий 1989 р. біля с. Лозуватка, за морфологією належить чоловіку 50–60 років. Збережений дуже добре (рис. 6).

Він характеризується помірно розвинутим надпереніссям, добре розвинутим надбрів'ям, масивними соскоподібними виростками та порівняно великим потиличним виступом. М'язовий рельєф потилиці сильний (табл. 1). Форма виличного відростка скроневої кістки товста й висока, верхній край орбіт – тупий та заокруглений. Кут нижньої щелепи (*angulus mandibulae*) розвинутий і гострий. На нижній щелепі м'язовий рельєф розвинутий сильно. Стертість зубів сильна (5+ та 5++). Внутрішні шви на склепінні облітеровані, зовнішні почали облітерацію, відзначено сильну облітерацію в частині сагітального шва S^3 , S^4 -й потилиці. Основні ознаки на тазових кістках чоловічі. Таким чином, визначено, що похований належить до чоловічої статі, йому на час смерті було 50–60 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий. За черепним індексом череп наближається до круглої форми, іншими словами, він брахікранний (84,3). Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (78,7) указує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (93,3) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами дуже велика (121,0), а довжина основи черепа – велика [2, табл. 6, с. 116]. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Лоб помірно похилий (табл. 1). Лобна кістка вузька у фронтальній

Рис. 6. Череп чоловіка 50–60 років, який підняв М. П. Тупчієнко 1989 р. (с. Лозуватка, курган № 20, поховання 22). а) Norma facialis; в) Norma verticalis; с) Norma lateralis; d) Norma occipitalis

площині, а в дорсальній частині широка. Лобна частина сагітальної дуги помірна, на межі з великими розмірами. Лобна хорда належить до великого класу. Потилиця широка (114,0 мм).

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами широке (138,5 мм) і помірної висоти (72,0 мм), за верхньолицьовим показником (52,0) – помірно широке (мезен). Профілювання

Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих та одного жіночого черепа катакомбної культури біля с. Лозуватка Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.

№ за Мартіном	Рік та № поховання	1989	1989	1989
		Курган 20, Поховання 16	Курган 20, Поховання 22	Курган 20, Поховання 13
Ознаки				
	Стать	Чоловік ♂	Чоловік ♂	Жінка ♀
	Вік	30–40	50–60	40–50
1.	Поздовжній діаметр	196,0	178,0	172,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	190,0	176,0	170,0
8.	Поперечний діаметр	152,0	150,0	146,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	138,0	140,0	136,0
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	116,6	121,0	116,6
9.	Найменша ширина чола	108,5	93,5	101,9
10.	Найбільша ширина чола	128,0	125,0	127,0
5.	Довжина основи черепа	109,9	106,0	101,9
11.	Ширина основи черепа	133,0	131,0	130,0
12.	Ширина потилиці	122,0	114,0	111,0
29.	Лобна хорда	116,0	115,0	110,0
30.	Тім'яна хорда	120,5	107,0	110,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	548,0	528,0	–
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	355,0	345,0	–
25.	Сагітальна дуга	387,0	369,0	–
26.	Лобна дуга	132,0	131,0	124,0
27.	Тім'яна дуга	135,0	115,0	122,0
28.	Потилична дуга	120,0	123,0	112,0
FS	Висота вигину лоба	25,5	24,5	25,0
	Висота вигину потилиці	23,6	27,0	25,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	4,0	2,0	1,6
	Надбрівні дуги (1–3)	2,0	3,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	3,0	3,0	1,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	3,0	3,0	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	anthropina	anthropina	anthropina
	Передньоносова ость (за Брока 1–5)	3,0	3,0	4,0
45.	Діаметр вилиць	138,9	138,5	135,0
40.	Довжина основи обличчя	101,0	101,0	–
48.	Верхня висота обличчя	73,0	72,0	70,0
47.	Повна висота обличчя	124,0	124,0	–
43.	Верхня ширина обличчя	115,0	111,5	–
46.	Середня ширина обличчя	104,5	109,5	–
60	Довжина альвеолярної дуги	56,0	54,5	–
61	Ширина альвеолярної дуги	64,0	65,0	–
62.	Довжина піднебіння	48,0	46,0	43,0
63.	Ширина піднебіння	34,0	38,0	37,0
55.	Висота носа	52,2	54,0	52,0
54.	Ширина носа	24,0	25,0	23,0
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	46,0	42,0	38,0
52.	Висота орбіти	31,5	31,0	30,0
	Бімаллярна ширина <i>fmo-fmo</i>	104,5	98,0	99,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	23,5	20,5	21,0
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	100,0	109,8	87,5
zm	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	26,0	25,0	24,0
SC	Симотична ширина	8,8	10,0	8,5
SS	Симотична висота	7,0	5,0	4,5
MC	Максифронтальна ширина	20,0	19,0	–
MS	Максифронтальна висота	11,0	9,0	–
DC	Дакріальна ширина	25,0	25,0	23,0
DS	Дакріальна висота	15,5	14,0	12,0
	Ширина виличної кістки	59,0	54,0	–
	Висота вигину виличної кістки	13,8	11,2	–

Продовження таблиці 1

	Глибина іклової ямки	-3,5	-2,0	-3,0
77.	Назомаллярний кут	131,0°	134,0°	133,0°
Zm.	Зигмаксиллярний кут	125,0°	130,8°	122,0°
32	Профіль чола від n	82,0°	88,0°	
	Кут від gl	74,0°	81,0°	
72	Кут загальнолицьовий	92,0°	89,0°	
73	Кут середньої частини обличчя	94,0°	93,0°	
74	Кут альвеолярної частини обличчя	85,0°	84,0°	
75	Нахил лицьових кісток	53,0°	55,0°	
75(1)	Кут випинання носа	39,0°	34,0°	
Індекси				
8:1	Черепний індекс	77,6	84,3	84,9
17:1	Висотно-поздовжній I	70,4	78,7	93,2
17:8	Висотно-поперечний I	90,8	93,3	93,2
20:1	Висотно-поздовжній I	59,5	68,0	67,8
20:8	Висотно-поперечний II	76,7	80,7	79,9
9:10	Лобний	84,8	74,8	80,2
10:8	Коронарно-поперечний	84,2	83,3	87,0
9:8	Лобно-поперечний	71,4	62,3	69,8
48:45	Верхньолицьовий	52,6	52,0	51,9
47:45	Загальнолицьовий	89,3	89,5	-
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,9	51,4	51,5
40:5	Випинання обличчя	91,9	95,3	-
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	91,4	92,3	92,5
9:45	Лобно-виличний	78,1	67,5	75,5
52:51	Орбітний індекс	68,5	73,8	78,9
54:55	Носовий	46,0	46,3	44,2
DS:DC	Дакріальний	62,0	56,0	52,2
SS:SC	Симотичний	79,5	50,0	52,9
MS:MC	Максило-фронтальний	55,0	47,4	-
63:62	Піднебінний	70,8	82,6	86,0
10:45	Лобно-виличний	92,2	90,3	94,1
Нижня щелепа				
68(1).	Довжина нижньої щелепи	124,0	126,0	-
79.	Кут гілки нижньої щелепи	129,0°	120,0°	-
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	93,0	99,0	-
70.	Висота гілки	52,0	63,0	-
71a.	Найм. шир. гілки	34,0	38,0	31,0
65.	Виросткова шир.	125,0	123,0	121,0
66.	Кутова ширина	105,3	104,0	-
67.	Передня ширина	43,8	49,9	44,0
69.	Висота симфізу	36,0	36,0	31,0
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	34,7	36,0	31,0
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	13,0	14,0	11,5
C.<	Кут випинання підборіддя	65,0°	69,0°	-

Norma occipitalis: у верхній частині потилиці є виросток потиличної луски (*processus interparietalis squamae occipitalis*). На соскоподібній кістці з обох боків відзначено по одному отвору (*foramen mastoideum*) помірних розмірів.

Norma basilaris: ліворуч виявлено розділення під'язичного каналу під виростком (*canalis hipoglossalis bipartitum*). Форма ППШ – увігнута. Виявлена також невідома нам ознака біля шийного отвору на клиноподібній кістці (*os sphenoidale*).

Для порівняння двох описаних черепів було

застосовано внутрішньогруповий аналіз серії катакомбної культури. За порадами О. Г. Козінцева та І. Г. Широкова [19, с. 381–390; 38, с. 121–138] застосовувався внутрішньогруповий канонічний аналіз [11, с. 200–229] для виділення краніологічних варіантів серед чоловіків.

Для цього залучено 33 черепи катакомбної культури зі Степової Наддніпряниці та Центральної України, описаних раніше [12, табл. 3, с. 52–55; 14, Табл. 2, с. 3–25]. С. І. Круц та Г. П. Зіневич [15, с. 128–157; 16, Табл. 8,

обличчя різке на верхньому рівні (134,0°), а на і середньому помірне (130,8°) рівні. Кут альвеолярної частини обличчя дуже великий (84,0°). Загальнолицьовий індекс мезопрозопний.

Орбіти помірно широкі й дуже низькі, індекс (73,8) указує на їх низьку висоту загалом (хаме-конхія). Ніс високий та помірної ширини. Відносна ширина носа (46,3) вказує на те, що він вузький (лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthropina*). Симотичний і дакріальний індекси великі, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя дуже великий (34,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бали). Глибина іклової ямки мала.

Використовуючи термінологію Ю. Д. Беневоленської, можна віднести череп до одного з давніх краніологічних варіантів протоєвропеїдного типу, якому притаманні виразний розвиток латеральних ділянок, поперечних діаметрів і менший – медіальних [4, с. 230–262]. Нагадаємо, що в диференціювальний комплекс протоєвропеїдного та середземноморського типів входять сім ознак [4, табл. 7, с. 259]. Протоєвропеїдному типу притаманна тенденція до менших величин поперечних хорд на верхньому рівні обличчя й лоба та до більшого виличного діаметру [4, с. 251]. Таким чином, і візуально помітно, що череп належить до протоєвропеїдного морфологічного типу [4, табл. 7, с. 259], на що вказує крилоподібна конфігурація виличного поясу, що віддзеркалює тенденції до поєднання малих поперечних розмірів верхньої частини обличчя з більшою виличною шириною (рис. 6).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*foramina supraorbitale*) на черепі є з двох боків. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ немає з чотирьох сторін. ПОВ з обох боків зафіксовано як варіант III. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae – L₃*) є вормієва кістка з правого боку, з лівого її немає.

Краніофенетика. З 37 ознак на чоловічому черепі з поховання 22 було зафіксовано лише 10 фенів.

Norma facialis: Над орбітами виявлено по одному лобному отвору (*foramina frontale*). Під орбітами є тільки по одному отвору *foramina infraorbitale accessorium* (норма).

Norma lateralis: З обох сторін на вилицях зафіксовано виступ – *spina processus frontalis zygomatici*.

с. 50–59; 23, с. 192–195]. Матеріали Запорізької експедиції (11 черепів); три черепи Інгульської експедиції (курган 1, поховання 2, поховання 27, скелет 1 із Привольного, поховання 17 кургану 2 із Баратівки); 11 чоловічих черепів Херсонської експедиції [23, с. 128–157]; по одному черепу з Нікополя (курган 1, поховання 12), Адамівки (курган 1, поховання 13) [15, табл. 33, с. 192–195]; села Новочорномор'я Голопристанського р-ну (курган 8, поховання 16), інвентарний номер 430 [16, табл. 8, с. 50–59]; три черепи із розкопок Орджонікідзевської експедиції [13, с. 521–527]; один з с. Волошино, курган 1, поховання 27; та з Василівки, поховання 1 [14, с. 3–25]. До них додано чотири черепа з дисертації К. О. Шепель [37, с. 223–231], а саме: два – з Александрівська, курган 7, поховання 2 та 18; один з Новоселівки, курган 1, поховання 13; один з Провалля, курган 11, поховання 20 [37, с. 223–231]. Два черепи з розкопок Астраханського загону Північно-Донецької експедиції: перший без номера [26, с. 22–49], другий: курган 18, поховання 12 [26, с. 22–49]; Верхня Тарасівка, курган 59, кістяк 3, поховання 20 [21, с. 3–22] та череп із поховання 1 катакомбної культури з розкопок 1999 р. із с. Василівка, поховання 1 [14, с. 3–25].

В перерахованих черепах повністю представлено 14 указаних раніше краніометричних ознак. Всього залучено до аналізу 42 чоловічих черепи (табл. 2).

Таблиця 2

Елементи перших трьох канонічних векторів (КВ) для 42 чоловічих черепів з території України (епоха бронзи, катакомбна культура)

Ознака	♂		
	КВ1	КВ 2	КВ 3
1. Поздовжній діаметр	0,874	0,110	0,205
8. Поперечний діаметр	-0,339	0,382	0,448
20. Вушна висота (Біом. ВОНВ regm. ОН)	0,317	0,455	0,171
9. Найменша ширина лоба	0,401	0,293	0,393
45. Виличний діаметр	-0,219	0,321	0,642
48. Верхня висота обличчя	0,189	-0,550	0,475
55. Висота носа	0,483	0,461	0,127
54. Ширина носа	-0,279	0,259	0,032
51. Ширина орбіти	0,279	0,210	0,089
52. Висота орбіти	0,386	-0,516	-0,426
77. Назомаллярний кут	-0,396	-0,206	-0,211
?	-0,558	0,196	-0,189
SS:SC. Симотичний індекс	0,504	-0,075	0,440
75 (1). Кут випинання носа	0,347	-0,257	0,514
Внесок у загальну дисперсію (%)	26,407	17,290	13,878

Навантаження на ознаки наведено в табл. 2, дистанцію Махаланобіса між черепами показано в табл. 3.

Значення трьох канонічних векторів для 42 чоловічих черепів катакомбної культури з території України (дистанція Махаланобіса між черепами)

№ п/п	Череп	КВ I	КВ II	КВ III
1.	Лозуватка-1, Поховання 20 із кургану 20	1,692	0,668	1,838
2.	Лозуватка-2, Поховання 22 із кургану 20	-2,702	1,633	-1,052
3.	Шахтар, Орджонікідзе, поховання 13	2,042	1,007	-0,282
4.	Шахтар, Орджонікідзе, поховання 8	-0,582	0,966	1,003
5.	Базавлук, поховання 5	2,412	-0,781	-0,157
6.	Запоріжжя 16, Висока могила, пох. 17	0,794	-1,244	-0,929
7.	Запоріжжя 11, Довгий курган, пох. 24	-2,998	-0,171	0,868
8.	Запоріжжя 10, курган 14, пох. 8	-0,385	-0,262	-2,011
9.	Запоріжжя 22, курган 9, пох. 2	0,202	-1,461	2,135
10.	Запоріжжя 34, курган 4, пох. 4	-0,041	0,984	0,877
11.	Запоріжжя 35, курган 4, пох. 4а	5,413	0,705	-0,388
12.	Запоріжжя 29, курган 3, пох. 26	2,055	-3,332	-1,444
13.	Запоріжжя 26, Балковський курган, пох. 47	0,642	-0,319	1,071
14.	Запоріжжя 71, курган 17, пох. 4	-0,481	1,689	0,053
15.	Запоріжжя 94, курган 4, пох. 11	1,304	-3,605	-1,653
16.	Запоріжжя 60, курган 6, пох. 5	-0,578	0,917	1,024
17.	Інгул. 98, курган 1, пох. 2	0,865	0,343	1,334
18.	Інгул. 102, курган 2, поховання 27	-1,115	0,999	2,342
19.	Інгул. 103, курган 2, пох. 17	-3,055	0,034	-2,250
20.	Херсонська експедиція, 131	-1,651	-0,426	-1,854
21.	Херсонська експедиція, 132	2,404	0,842	1,329
22.	Херсонська експедиція, 134	1,783	-3,741	-0,303
23.	Херсонська експедиція, 143	-0,960	0,253	1,585
24.	Херсонська експедиція, 156	0,642	0,382	-0,798
25.	Херсонська експедиція, 163	0,973	-1,052	-0,856
26.	Херсонська експедиція, 164	-0,729	-1,255	-0,338
27.	Херсонська експедиція, 168	-0,095	-1,791	2,682
28.	Херсонська експедиція, 175	-2,506	-0,449	-1,272
29.	Херсонська експедиція, 191	-0,874	0,558	-0,436
30.	Херсонська експедиція, 201	-2,174	1,609	-0,728
31.	Із Нікополя (курган 1, поховання 12)	-1,483	-1,625	-0,728
32.	Із Адамівки (курган 1, поховання 13)	2,032	-0,715	-0,629
33.	село Новочорномор'я Голопристанського р-ну (курган 8, поховання 16), інвентарний номер 430	-4,013	-0,648	2,667
34.	Верхня Тарасівка, курган 59, кістяк 3, поховання 20	3,485	0,864	-0,809
35.	з Астраханського загону Північно-Донецької експедиції: без номера	0,042	2,409	-4,146
36.	з Астраханського загону Північно-Донецької експедиції: курган 18, поховання 12	-1,066	-0,617	-1,145
37.	з Александровська, курган 7, поховання 2	4,302	0,724	-0,011
38.	з Александровська, курган 7, поховання 18	-1,010	3,359	-0,484
39.	Провалля, курган 11, поховання 20	-4,751	-3,788	0,954
40.	з Новоселівки, курган 1, поховання 13	1,068	-0,309	1,679
41.	с. Волошино, курган 1, поховання 27	-1,903	3,461	-1,797
42.	с. Василівка, поховання 1	1,001	3,184	3,059

За результатами аналізу КВ черепи було розділено на три краніологічні групи відносно їх положення в просторі I та II КВ на основі середніх показників 13 ознак та одного індексу та середні значення, які характеризують краніологічні варіанти (табл. 4, рис. 7).

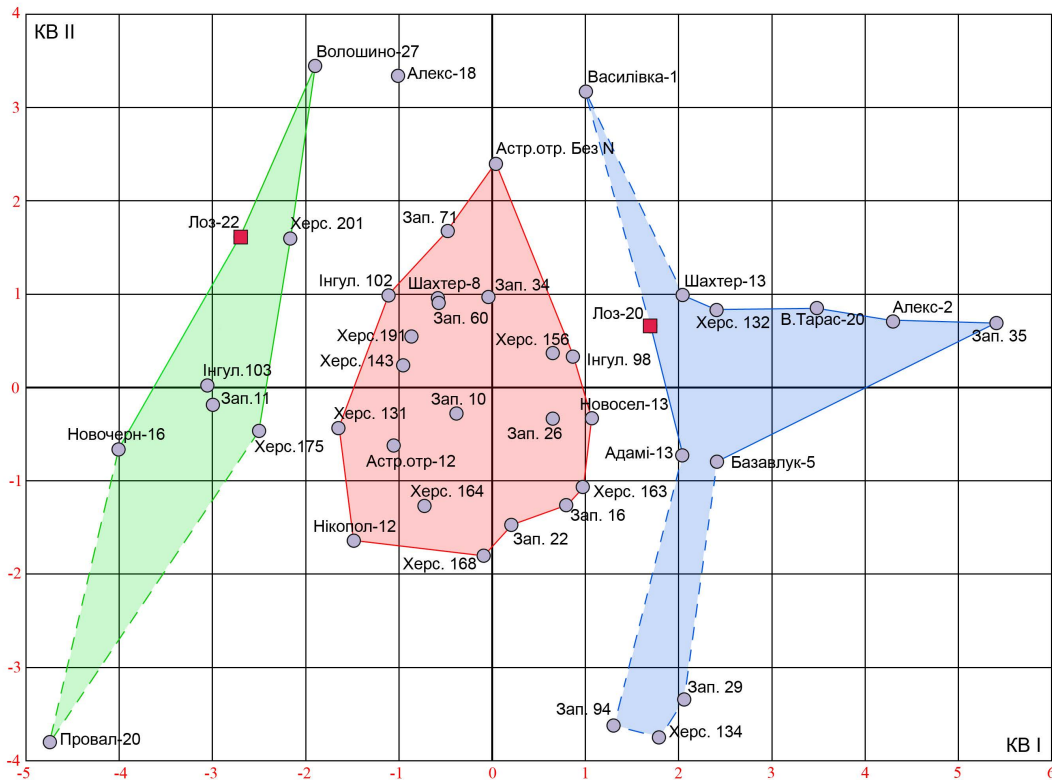
Краніологічний варіант I (8 черепів). Характеризується брахікранною черепною коробкою за рахунок малого поздовжнього і великого поперечного діаметру (табл. 4). Висотний діаметр черепної коробки від базіону помірний, як і вушна висота. Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами широке (138,9 мм) і помірної висоти (69,5 мм), на межі з малими абсолютними розмі-

рами. За верхньолицьовим покажчиком (50,2) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя середнє як на верхньому (140,2°), так і на середньому (132,1°) рівні. Орбіти помірно широкі й дуже низькі, індекс (72,9) указує на їх низьку висоту загалом (хамеконхія). Ніс малої висоти й помірної ширини. Відносна ширина носа (52,6) указує на те, що він широкий (платиринія). Симетричний індекс великий (52,3), таким чином, перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик теж великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя (31,8°) великий. До цього варіанту потрапляє і наш досліджуваний череп під із поховання 22 кургану 20.

Краніологічні варіанти чоловічої групи носіїв катакомбної культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу

Ознаки	Варіант I, N = 8	Варіант II, N = 19	Варіант III, N = 12
1. Поздовжній діаметр	174,8	186,4	194,5
8. Поперечний діаметр	149,4	144,7	140,1
1:8 Черепний індекс	85,5	77,6	72,1
20. Висотний діаметр	116,9	116,2	119,0
17. Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	133,6	139,4	139,9
9. Найменша ширина лоба	97,4	99,7	102,4
5. Довжина основи черепа	99,4	106,3	106,7
45. Вилічний діаметр	138,9	139,9	136,2
48. Верхня висота обличчя	69,5	71,5	72,2
48:45 Верхній лицьовий	50,2	51,2	53,1
55. Висота носа	49,1	51,2	52,4
54. Ширина носа	25,7	24,6	24,6
54:55 Носовий	52,6	50,3	46,9
51. Ширина орбіти	42,0	43,1	43,3
52. Висота орбіти	30,7	32,1	32,3
52:51 Орбітний індекс	72,9	74,3	75,0
77. Назомалярний кут	140,2°	138,8°	135,5°
?	132,1°	127,2°	124,4°
	52,3	59,8	69,3
	31,8°	34,4°	37,1°
	88,1°	78,7°	80,8°
	82,0°	70,7°	71,6°
	88,1°	83,9	86,6°
	70,2	71,2	75,0
	55,4	59,3	59,0
	76,3	74,5	73,4
	89,8	96,5	100,9

N – кількість черепів.

Рис. 7. Розташування 42 чоловічих черепів катакомбної культури у просторі I та II КВ з позначенням варіантів¹

¹ Графічні рисунки створив та підготував до друку Андрій Бардецький.

Краніологічний варіант II (19 черепів, основний) характеризується мезокранною черепною коробкою за рахунок великого поздовжнього і помірного поперечного діаметру, що відрізняє його від першого варіанта. Висотний діаметр черепної коробки великий, а вушна висота помірна. Лоб широкий, обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами (139,9 мм) широке і помірної (71,5 мм) висоти. За верхньолицьовим показником (51,2) – помірно широке. Профілювання обличчя сильне як на верхньому (138,8°), так і на середньому (127,2°) рівні, що також відрізняє його від першого варіанта разом з мезогнатністю. Орбіти широкі й низькі, індекс (74,3) указує на їх низьку висоту загалом (хамеконхія). Ніс помірної висоти й ширини, відносна ширина носа (50,3) вказує на те, що він середньо широкий (мезоринія), це також відрізняє його від першого варіанту. Симотичний індекс дуже великий (59,8), а дакріальний показник – великий. Кут випинання носа дуже великий (34,4°).

Краніологічний варіант III, до якого потрапляє досліджуваний череп із поховання 16 кургану 20, складається з 12 черепів і характеризується доліхокранною черепною коробкою за рахунок дуже великого поздовжнього і помірного поперечного діаметру (табл. 4). Висотний діаметр черепної коробки великий, як і вушна висота. Лоб широкий, обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (136,2 мм) і середньої висоти (72,2 мм), тому за верхньолицьовим показником (53,1) – помірно широке. Профілювання його різке як на верхньому (135,5°), так і на середньому (124,4°) рівні, що відрізняє його від двох попередніх варіантів разом з доліхокранією. Орбіти широкі й малої висоти, індекс (75,0) вказує на їх низьку висоту загалом (хамеконхія). Ніс помірної висоти та ширини, відносна ширина носа (46,9) вказує на те, що він вузький (лепторинія), це відрізняє його від двох попередніх варіантів. Симотичний індекс дуже великий (69,3), а дакріальний показник великий. Кут випинання носа дуже великий (37,1°).

Міжгруповий багатовимірний канонічний аналіз. Для діахронного порівняння виокремлених трьох краніологічних варіантів і виявлення основних напрямків морфологічних зв'язків цих варіантів було залучено такі чоловічі серії, до яких входять представники різних культур:

1. Кіуткальський могильник (остання чверть II тис. до н. е. [10].
2. Старі Бедражі XIII ст. до н. е. [6, с. 39, табл. 21].

3. Могильник X–VIII ст. до н. е. Широке, білозерська культура, фінальна бронза [16, с. 81–83, табл. 11; 25].

4. Могильник ямної культури на узбережжі Південного Бугу [24, с. 64, табл. 10–11].

5. Могильник катакомбної культури з Південної Калмикії [17, с. 81].

6. Могильник ямної культури з Кривої Луки Астраханської обл. [17, с. 58].

7. Ямна культура Калмикії з чограйських могильників [17, с. 38].

8. Майкопсько-новосвободненська серія [17, с. 30].

9. Катакомбна культура з могильників північної частини Калмикії [17, с. 91].

10. Група ранньокатакомбної культури [17, с. 69].

11. Катакомбна культура Нижнього Дону, Ростовська обл. [17, с. 103].

12. Серія лолінської культури [17, с. 112].

13. Зрубна культура Ростовської обл. [17, с. 120].

14. Ямна культура території України [22, с. 88–90, табл. 7].

15. Пізній енеоліт та бронза Південного Туркменістану [7, с. 53].

16. Афанасіївська культура Гірського Алтаю, р. Урсул [28, с. 119, 120].

17. Андронівська культура гірського та лісостепоного Алтаю [28, табл. 2, с. 25].

18. Тагарська культура [18, табл. 9, с. 34, 35].

19. Окунівська культура [8, табл. 2, с. 54].

20. Катакомбна культура Волго-Донського Межір'ччя [3, с. 42–50].

21. Некрополі Каменської культури (генеральна сукупність) [27, табл. 14, с. 255–257].

22. Самарське Поволжя – Волго-Уралля [39, с. 308–309].

23. Зрубна культура Поволжя [39, с. 327–328].

24. Самаро-Сокський субареал зрубної культури, Самарське Поволжя [39, с. 348–349].

У цілому, візуально та за морфологією (за рахунок ширини чола, вушної висоти, ширини носа, кутів профілювання обличчя, симотичного індексу), можна спостерігати подібність брахікранного краніологічного варіанта 1 до брахікранної вибірки окунівської культури [8, табл. 2, с. 54] (рис. 8).

Мезокранного варіанта 2 певною мірою – до мезокранної андронівської культури гірського й лісостепоного Алтаю (за рахунок довжини черепної коробки, ширини носа, орбіт і кута випинання носа) [28, табл. 2, с. 25], а доліхокранного варіанта 3 – до доліхокранної майкопсько-ново-

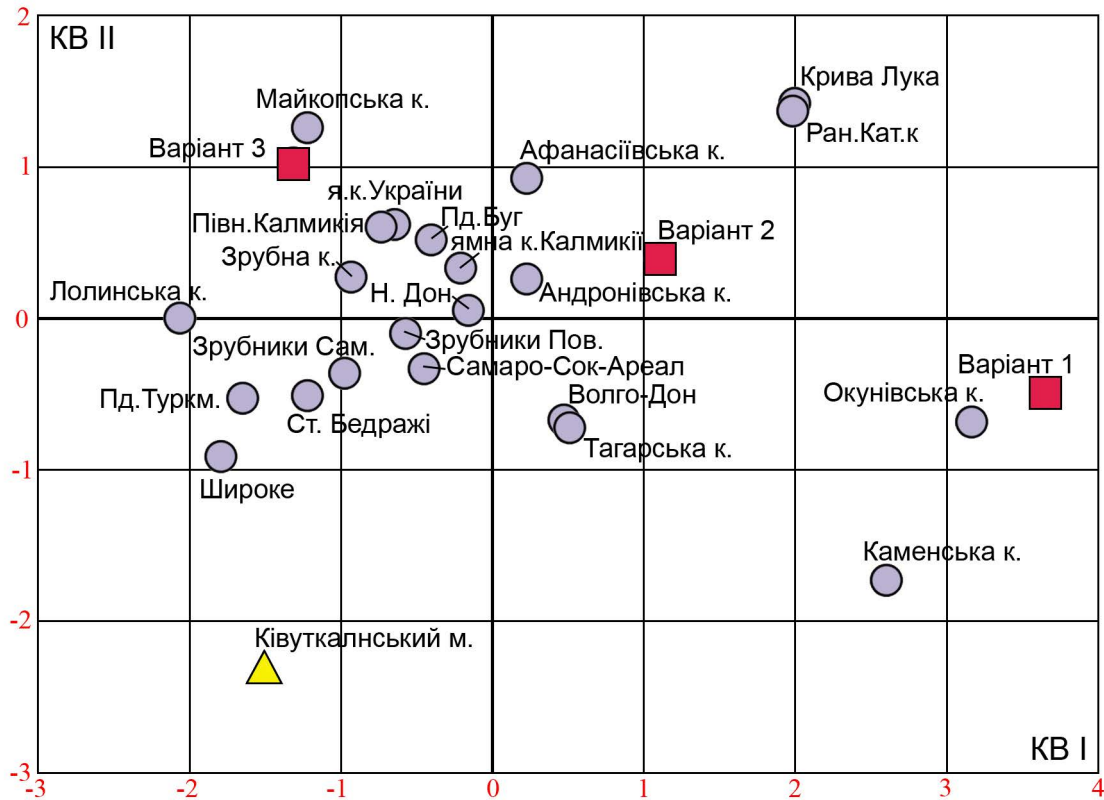

Рис. 8. Розташування трьох краніологічних варіантів епохи бронзи з території України та решта 24 синхронних та діахронних груп у просторі I–II KB

свободненської серії [17, с. 30] переважно за рахунок поздовжнього і поперечного діаметра черепної коробки, вушної висоти, виличного діаметра, ширини носа, висоти орбіт і кутів профілювання обличчя.

На розподіл серій за KB I (49,6 % загальної дисперсії) вплинули такі краніологічні ознаки: поздовжній, поперечний діаметр черепної коробки, ширина обличчя, висота носа та назомальярний і зігомасиллярний кути. Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за KB II (16,8 % загальної дисперсії) припадають на ширину лоба, висота орбіти симотичний індекс і кут випинання носа. KB III (9,8 % загальної дисперсії) також інформативний. Серії роз'єдналися за рахунок вушної висоти, ширини носа та орбіт (табл. 5, рис. 9, 10).

Схожі результати дав і кластерний аналіз – окрім третього доліхокранного краніологічного варіанта. Перший, брахікранний, краніологічний варіант чоловічої частини населення на 22-му кроці кластеризації (з 24) проявив певну подібність до черепів із окунівської та каменської культури спільно (дистанція 9,2 із 17,3). Простежується схожість другого, мезокранного, краніологічного варіанта на черепів із тагарської культури на дев'ятому кроці кластеризації.

Таблиця 5

Елементи перших трьох KB для 24 чоловічих серій

Ознака	чоловіки (♂)		
	KB1	KB 2	KB 3
1. Поздовжній діаметр	-0,848	0,238	0,218
8. Поперечний діаметр	0,927	0,208	0,119
20. Вушна висота (Біом. ВОНВ regm. ОН)	-0,221	-0,032	0,446
9. Найменша ширина лоба	0,166	0,541	-0,201
45. Виличний діаметр	0,825	0,392	-0,046
48. Верхня висота обличчя	-0,508	-0,318	0,260
55. Висота носа	-0,597	-0,251	0,459
54. Ширина носа	0,206	0,081	-0,237
51. Ширина орбіти	0,239	0,367	0,765
52. Висота орбіти	-0,294	-0,635	0,286
77. Назомальярний кут	0,772	-0,226	0,031
?	0,807	-0,244	0,167
SS:SC. Симотичний індекс	-0,503	0,513	-0,212
75 (1). Кут випинання носа	-0,179	0,936	0,043
Внесок у загальну дисперсію (%)	49,620	16,893	9,849

Проведений аналіз дає підстави зробити такі висновки:

1. З чотирьох поховань (пох. 12, 13, 16, 22) з кургану 20 біля с. Лозуватка в трьох були поховані чоловіки віком від 30 до 60 років (пох. 12, 16, 22), а в похованні 12 – жінка, вік якої становив 40–50 рр.

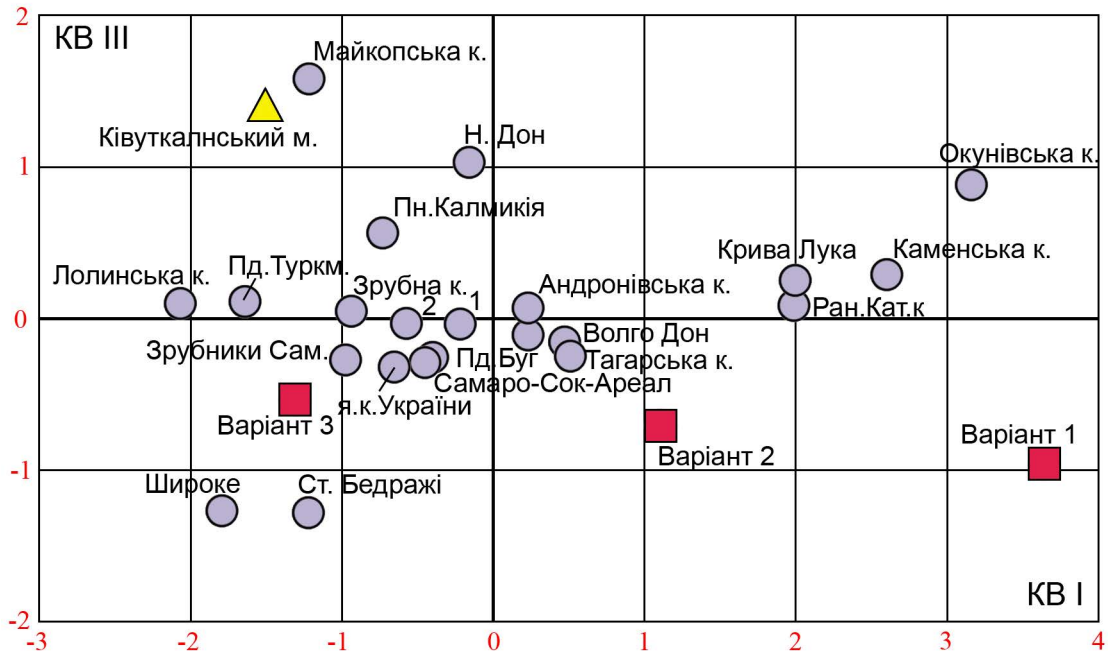

Рис. 9. Розташування трьох краніологічних варіантів епохи бронзи з території України та решта 24 синхронних та діахронних груп у просторі I–III КВ. 1 – ямна культура Калмикії; 2 – зрубники Поволжя

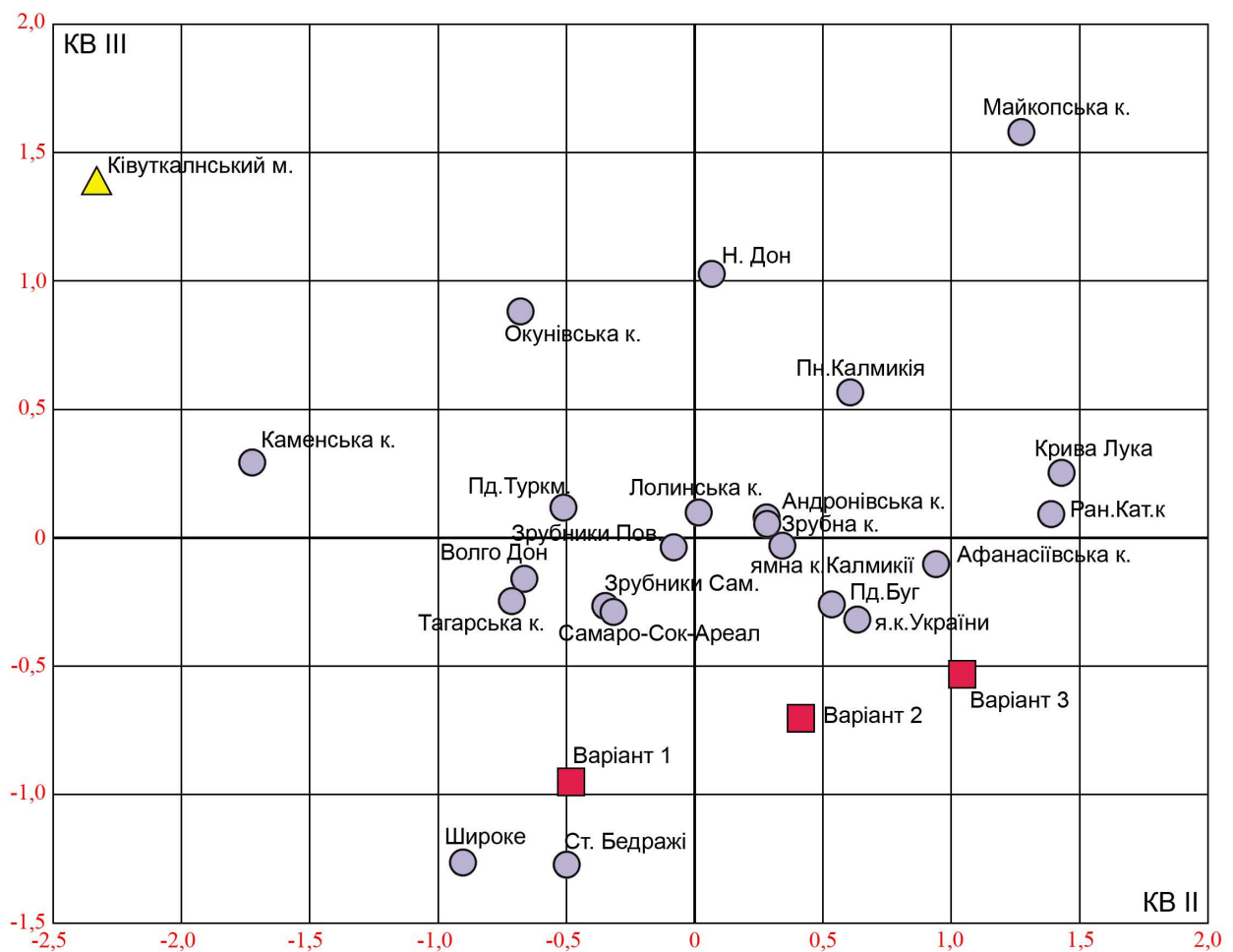

Рис. 10. Розташування трьох краніологічних варіантів епохи бронзи з території України та решта 24 синхронних та діахронних груп у просторі II–III КВ

2. Обряд демембрації було застосовано в поховальній обрядовості як жінки (пох. 12), так і чоловіка (пох. 16), при тому, що обоє похованих могли належати до стану, пов'язаного з культовими відправами (шамани-жерці (?)). Водночас мають місце різне положення скелетів похованих і наявність часткового цілеспрямованого руйнування анатомічного порядку (розчленування (?)) частини скелету саме жінки, що може бути результатом саме статевої диференціації обряду. Це актуалізує питання про статус жінки та її відношення до активної участі в культових чи інших релігійно-обрядових дійств катакомбників.

3. З 9 катакомбних поховань могильника лише одне було дитячим (4–5 років) (пох. 14). Якщо враховувати переважання дитячої смертності для суспільств раннього вождизму, якому відповідає населення катакомбної культури, то виникає питання про можливість поховань дітей за іншими обрядами, можливо, за межами курганного насипу.

4. За даними канонічного багатомірного аналізу виокремлено три краниологічні варіанти

серед чоловіків катакомбної культури. **Варіант I** характеризується брахікранною помірно високою черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, помірно профільоване, за абсолютними розмірами широке, а за покажчиком – помірно широке. Орбіти низькі, ніс широкий з високим переніссям. Кут випинання носа великий. До цього варіанту входить досліджуваний череп із поховання 22 кургану 20. Основний **Варіант II** характеризується мезокранною високою черепною коробкою, обличчя мезогнатне, широке, але за верхньолицьовим покажчиком – помірно широке. Профільовання обличчя сильне. Орбіти низькі, ніс середньо широкий з високим переніссям. Кут випинання носа дуже великий. **Варіант III**, до якого потрапляє досліджуваний череп із поховання 16 кургану 20, характеризується доліхокранною, високою черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, з різким профільованням, помірно широке. Орбіти низькі, ніс вузький з дуже великим переніссям та кутом його випинання.

Список літератури:

1. Алексеев В. П., Гохман И. И. Антропология азиатской части СССР. М. : Наука, 1984. 208 с.
2. Алексеев В. П. Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М., 1964. 128 с.
3. Балабанова М. А. Катакомбная культура Волго-Донского Междуречья по антропологическим данным. *Материалы Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия* : материалы III международной Нижневолжской археологической конференции. Астрахань, 2010. С. 42–50.
4. Беневоленская Ю. Д. Расовый и микроэволюционный аспекты краниологии древнего населения Северо-Восточной Европы. Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Рига : Знание. 1990. С. 230–262.
5. Бокій Н. М., Брайченко О. Д., Куценко Л. В. До джерел історії краю. Кіровоград, 1994. 186 с.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М. : Наука, 1975. 284 с.
7. Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. М. : Наука, 1972. 372 с.
8. Громов А. В. Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири (эпоха бронзы) : дисс. ... канд. ист. наук. СПб., 2002. 170 с.
9. Громов А. В. К вопросу об искусственной деформации черепов окуневской культуры. *Сибирь в панораме тысячелетий* : материалы международного симпозиума. Т. 1. Новосибирск, 1998. С. 147–156.
10. Денисова Р. Я., Граудонис Я. Я., Гравере Р. У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. Рига : Знание, 1985. 167 с.
11. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М. : изд-во МГУ, 2008. 332 с.
12. Долженко Ю. В. Краниологическая изменчивость носителей катакомбной культуры из степного Приднепровья. *Scriptorium nostrum*. 2018. № 1 (10). С. 39–73.
13. Долженко Ю. В. Краниометрическая характеристика мужских черепов из катакомбных погребений, исследованных Орджоникидзевской археологической экспедицией. Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи неолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка. Приложение II.3. К. : Олег Филюк, 2014. С. 521–527. («Курганы Украины». Т. 4).
14. Долженко Ю. В. Нові краниологічні матеріали давнього населення Нижнього Прип'їлля. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 3–25.
15. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К. : Наукова думка, 1967. 223 с.

16. Зіневич Г. П., Круц С. І. Антропологічна характеристика давнього населення території України (За матеріалами експедицій 1961–1963 рр.). К. : Наукова думка, 1968. 144 с.
17. Казарницький А. А. Население Азово-каспийских степей в эпоху бронзы. Антропологический очерк. СПб. : Наука, 2012. 265 с.
18. Козинцев А. Г. Антропологический состав и происхождение населения Тагарской культуры. Л. : Наука, 1977. 144 с.
19. Козинцев А. Г. О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 году. СПб. : МАЭ РАН, 2016. С. 381–390.
20. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. 165 с.
21. Круц С. И. К антропологии древнего населения Запорожской области. Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К. : Наукова думка, 1979. С. 3–22.
22. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. К. : Наук. думка, 1972. 192 с.
23. Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). К. : Наукова думка, 1984. 325 с.
24. Круц С. И. Скифы степей Украины по антропологическим данным. Курганы Украины. Т. 5. Киев-Берлин, 2017. 202 с.
25. Лесков О. М., Кравченко Е. А., Гошко Т. Ю. Могильник білозерської культури біля с. Широке. Львів-Винники, 2019. 206 с.
26. Потехина И. Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца. Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К. : Наукова думка, 1979. С. 22–49.
27. Рыкун М. П. Палеоантропология Верхнего Приобья в эпоху раннего железа: по данным краниологии : дисс. ... канд. ист. наук : 03.00.14. Томск, 2005. 294 с.
28. Солодовников К. Н. Антропологические материалы афанасьевской культуры: к проблеме происхождения. *Вестник антропологии*. Вып. 17, 2009. С. 117–135.
29. Солодовников К. Н. Население Горного и лесостепного Алтая эпохи ранней и развитой бронзы по данным палеоантропологии : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06. Барнаул, 2006. 26 с.
30. Тупчієнко М. П. Звіт охоронної археологічної експедиції Кіровоградського краєзнавчого музею про дослідження курганів у Голованівському, Компанієвському та Новоукраїнському р-нах у 1989 р. Кіровоградська область. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. експ. 1989/247. 166 с., 231 табл.
31. Тупчієнко М. П. Космогонічні, календарні та археоастрономічні аспекти дослідження курганів енеоліту-бронзи Степової Кіровоградщини. *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні* : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. 669 с.
32. Тупчієнко М. П. Кургани доби бронзи у заплаві р. Інгул. *Збірка статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 29–30.
33. Федоров О. В. Антропологічна колекція Кіровоградського краєзнавчого музею. *Збірка статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 30–31.
34. Шапошникова О. Г., Бочкарєв В. О., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула. Древности Поингуля. К. : Наукова думка, 1977. С. 7–36.
35. Шапошникова О. Г., Фоменко В. М., Балушкин А. М. Курганная группа близ с. Старогорожена. Древности Поингуля. К. : Наукова думка, 1977. С. 99–145.
36. Шапошникова О. Г., Шарафутдинова И. Н., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. К. : Наукова думка, 1980. С. 5–17.
37. Шепель К. А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита – бронзы по антропологическим данным : дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1985. 448 с.
38. Широбоков И. Г. О применении метода главных компонент в краниологии. *Camera praehistorika*. 2020. № 1. С. 121–138.
39. Хохлов А. А. Морфологические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита-бронзового века). Самара, 2017. 368 с.
40. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. 1967. Vol. 101. P. 361–379.
41. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
42. Bruzek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. Coimbra, 1995. № 13. P. 93–106.
43. Bruzek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 117 (2). P. 157–168.

44. Bružek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164 (2). P. 440–449.
45. Buikstra J. E., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Fayetteville, Arkansas : Arkansas Archeological Survey Research Series № 44.
46. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena, 1928. 1062 S.
47. Ubelaker D. H. Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation. Washington : Taraxacum, 1989. 172 p.
48. Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. Vol. 47. P. 499–532.

Dolzhenko Yu.V., Tupchienko M.P. FOUR SKULLS OF CATACOMB CULTURE FROM LOZUVATKA

The anthropological material of the Catacomb culture from the excavations of 1989 has not been fully preserved due to soil aggressiveness and looting. In 1989, the protection archeological expedition of the Kirovohrad Local Lore Museum investigated the mounds № 20 and № 21 on the left bank of the Inhul River located 6 km from the village of Lozuvatka in the then Kompaniiv district of the Kirovohrad region. There are four burials available from the mound near the village Lozuvatka of Kropyvnytskyi district with preserved skulls suitable for measurement (three male and one female). The purpose of the article is to introduce and define new craniological data into scientific domain, to compare male skulls from the territory of modern Ukraine using canonical analysis, to identify craniological variants in the catacomb culture from the territory of modern Ukraine and to compare them with synchronous groups of Eastern Europe and Asia. For the first time, four male skulls from the Catacomb culture from the village of Lozuvatka have been analyzed. In order to compare them with 42 skulls from this culture, two skulls have been subjected to the intragroup canonical analysis carried out by means of the statistical program «CANON», which performs the canonical discriminant analysis and calculates squares of Mahalanobis distances (D_2). The cluster analysis has also been carried out with the help of the program «PCDend». 14 standard craniometric traits have been involved. In the process of multidimensional comparison of three researched skulls from Lozuvatka, it has been established that the skull from the burial 16 is similar to the male skull from burial 47 from Balkovskyi mound of Zaporizhia expedition having carried out excavations headed by V. V. Otroshchenko in 1973. In its turn, the skull from burial 22 shows certain morphological analogies with the burial 13, namely with the skeleton 1 from the mound 3 from Starosillia found by Kherson expedition having carried out excavations headed by Yu. O. Shilov in 1972, as well as to the skull from the burial 18 from Aleksandropol. The similarity between the studied skulls is very small.

Key words: human skull, craniology, archeology, anthropology, Inhul river, Catacomb culture, Late Bronze Age.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 72.034(477.81/.82)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.19>

Шеретюк Р.М.

Рівненський державний гуманітарний університет

Стоколос Н.Г.

Київський гуманітарний інститут

КОСТЕЛ СВЯТОГО ІОАННА ХРЕСТИТЕЛЯ В ДУБРОВИЦІ НА ВОЛИНІ (НИНІ – РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ) – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ДОБИ ПІЗНЬОГО БАРОКО

У статті крізь призму обставин функціонування римо-католицького костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці на Волині впродовж кінця XVII – початку XXI ст. досліджено стилістичну специфіку його архітектоніки, здійснено мистецтвознавчий опис його пластичного декору і центральної монументальної живописної композиції, а також реалізована спроба відповідних аналітичних узагальнень.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності. Використовувалися як загальнонаукові (аналізу і синтезу, систематизації й узагальнення), так і спеціально-наукові методи, зокрема, проблемно-тематичний, хронологічний, іконографічний і стильового аналізу. Наукова новизна статті полягає в розкритті маловідомих сторінок історії римо-католицького костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці впродовж кінця XVII – початку XXI ст., мистецтвознавчому описі й аналізі його об'ємно-планувальних і стилістичних рис, пластичного декору, а також центральної (вівтарної) фрески авторства Кароля (Лукаша) Гюбеля – видатного польського художника середини – другої половини XVIII ст., ченця ордену піарів, котрий усе своє творче життя провів на Волині.

Встановлено, що за архітектурною формою костел святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці являє собою тринавну базиліку з двома вежами та видовженим фронтоном-щитом на передньому фасаді, що в цілому відповідало загальним тенденціям розвитку пізньобарокового католицького культового зодчества Волині XVIII ст. Його художньому оздобленню були притаманні довершені твори пластичного мистецтва, зокрема зображення пунті, музичних інструментів на стінах, колонах і стелі, які, в унісон із пізньобароковою концепцією цілісності оформлення інтер'єру храму, були як необхідними елементами його наповнення, так і ключовими засобами втілення провідних художніх ідей, запорукою архітектурно-мистецької виразності. Органічним елементом архітектурного ансамблю піарського костелу в Дубровиці є монументальна живописна композиція авторства Кароля (Лукаша) Гюбеля, що знаходиться у вівтарі. Підсумовано, що костел святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці є яскравим прикладом тісної взаємодії архітектури, скульптурного декору, монументального настінного розпису, які творили його цілісну пізньобарокову художньо-стилістичну програму.

Ключові слова: Волинь, римо-католицький орден піарів, Дубровиця, сакральне мистецтво, пізнє бароко, стуккові пластичні композиції, фреска.

Постановка проблеми. В останні десятиліття в Україні з'явилася низка досліджень, автори яких переконливо аргументують, що представники римо-католицьких чернечих авторів відіграли вагомий роль в укоріненні на її теренах культурно-мистецьких набутоків західної цивілізації. І хоча це

була органічна ланка їхньої місіонерської праці, спрямована на реалізацію постулатів потридентської реформи, позаяк вона стала суттєвим чинником якісних зрушень у розвитку вітчизняного сакрального мистецтва. Водночас слід визнати, що до останнього часу на маргінесах вітчизняних

наукових досліджень залишалася художньо-мистецька праця одного з римо-католицьких орденів, а саме піарів, який 1684 р. заснував у Дубровиці на Волині один зі своїх осередків. Хоча його вплив на освітньо-культурний простір краю впродовж приблизно 140 років був скромнішим, порівнюючи, наприклад, з домініканцями, єзуїтами чи тринітаріями, однак заслуговує на виважену й адекватну оцінку в контексті внеску у формування синкретичної, «православно-латинської» спрямованості української культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовно-мистецькі коди зовнішнього вигляду й інтер'єру нині відновлюваного пізньобарокового костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці за незначним виключенням лишаються поза науковим інтересом вітчизняних науковців. Базисними працями в цьому сенсі є студія «Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст.» Павла Жолтовського [2] і «Українське мистецтво» авторства Дмитра Крвавича, Володимира Овсійчука і Світлани Черепанової [3]. Окремі історико-мистецтвознавчі рефлексії дослідників щодо архітекtonіки і художнього оздоблення інтер'єру Дубровицького костелу знаходимо в публікаціях Наталії Гром [1] і Віктора Мельника [5].

Мета дослідження полягає у з'ясуванні обставин виникнення та екзистенції видатної пам'ятки сакрального мистецтва ордену піарів на Волині – костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці, характеристик його архітектурно-просторової побудови, художньо-композиційних засад організації внутрішнього простору, а також окресленні стану їхнього збереження на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Перший дерев'яний костел на честь святого Іоанна Хрестителя був зведений у Дубровиці ще 1684 р. маршалком Великого князівства Литовського Яном Каролем Дольським. Духовні потреби католиків-мешканців Дубровиці та їхніх співвітчизників округи цей храм забезпечував приблизно чверть століття, але 1709 р. його спалили шведи, які поверталися на батьківщину з Північної війни [16, с. 82]. Понад 30 років у Дубровиці вірогідно не було католицьких культових споруд, доки 1742 р. не завершилося зведення мурованого костелу також на честь святого Іоанна Хрестителя вівтарем на схід, розташованого неподалік русла річки Горинь. Того ж року храм освятив єпископ луцький Франциск Кобельський.

Первинний вигляд архітектурного комплексу Дубровицького піарського осередку нині не з'ясований, оскільки не виявлені як його того-

часні зображення, так і докладні описи. Але про костел, низку інших будівель уже колишнього монастиря ордену піарів, а також площу перед ними, дізнаємося з літографії Наполеона Орди «Костел і монастир піарів. Дубровиця», датованої початком другої половини семидесятих років XIX ст. [6, с. 90]. З неї видно, що на той час костел був ошатною спорудою, зведеною у стилі рококо. За архітектурною формою являв собою тринавну базиліку з двома вежами як складовими частинами його фасаду. Квадратні у плані, вони були двоярусними, стрункими, узгодженими в об'ємах із конструкцією її основної частини. Завершувалися вежі барочними кулястими ребристими верхами, які своїми формами нагадували запалені свічки. Передній фасад костелу був двоярусним, розчленованим пілястрами. По його центральній осі знаходився видовжений фронтон, що нагадував щит. Він ефектно контрастував зі стриманими формами веж [9, с. 308]. Попри те, що передній фасад споруди справляв враження піднесеності, навіть легкості, насправді її конструкція була міцною, оскільки товщина стін у деяких місцях сягала метра.

Значимими елементами оформлення інтер'єру костелу були вітраж і церковний світильник, виготовлені свого часу у Венеції. За переказами, їх ціна була такою високою, що її прирівнювали до тих коштів, які були витрачені на спорудження всього храму [5, с. 52–53]. Але ні сюжет вітражу, ні декор світильника, ні інші їх характеристики дослідникам не відомі.

Храм мав орган, виготовлений у Вільно. Але й він не зберігся. Не пошкодував час і живописних зображень низки видатних осіб, зокрема фундаторів монастиря, які були в його приміщеннях. Ідеться, зокрема, про портрети польського короля Станіслава Августа Понятовського, князів Вишневецьких, Дольських, Бжостовських, а також близько 20-ти знаних представників місцевого піарського осередку [14, с. 37].

Одне з чільних місць у пізньобароковій ідейно-естетичній програмі художнього оформлення католицьких сакральних споруд займав скульптурний декор, а саме стуккові композиції на стінах і статуарна пластика (на фасадах та у вівтарях). Показовим прикладом оздоблення пізньобарокових інтер'єрів пластикою в техніці стукко є скульптурний декор Дубровицького піарського костелу. Відомо, що свого часу окрасою його внутрішнього простору була поліхромна скульптура (нині втрачена), а також пишна орнаментика, зокрема багато елементів декору – різьблення та ліпнина, що

мали форму мушлі («gocaille»). Високохудожніми скульптурними творами доби пізнього бароко є фігурки путті, що й дотепер прикрашають стелю, стіни, хори і колони цього парафіяльного храму. Всього їх збереглося близько 50-ти. Окремі стуккові композиції складаються з барельєфних зображень цих крилатих немовлят, а деякі містять лише їхні голівки. Найбільш досконалі горельєфи путті нині знаходяться у вівтарній частині і центральному нефі Дубровицького костелу.

У Дубровицькому костелі рельєфні пластичні композиції гармонійно поєднуються зі структурними елементами споруди, утворюючи синтез, в якому виняткового значення набуває вишуканий архітектурно-ліпний декор. Це яскраво простежується на прикладі художнього оздоблення його хорів, що складається з двох центральних (на верхньому і нижньому ярусах) і дванадцяти бічних (по шість з кожного боку) скульптурно-рельєфних зображень у картушах.

На верхньому ярусі центральної композиції знаходиться орган – основний музичний інструмент доби бароко, на якому акомпанує янгол. Біля нього – ще один, котрий тримає музичні ноти. Нижній ярус заповнює зображення пари янголів із горнами в руках.

По обидва боки центральної композиції містяться зображення різних музичних інструментів у картушах: корну – мідного духового інструменту, відомого ще з часів Стародавнього Риму, який використовувався під час військових походів, різних урочистостей, зокрема світських церемоній; віоли – струнного смичкового музичного інструменту, доволі поширеного в добу бароко; арфи, що набула популярності за Середньовіччя та Відродження; кіфари – найбільш розповсюдженого музичного інструменту в Стародавній Греції; барокової лютні – струнного щипкового інструменту; римських туб; тромбона; фаготу і кларнета – дерев'яних духових музичних інструментів, які на початку XVIII ст. увійшли до складу оперних оркестрів.

Думається, що композиція з цих пластичних елементів декору Дубровицького костелу сповнена глибоко символічного змісту. Якщо врахувати, що в естетиці богослужіння Римо-Католицької Церкви склалася така музична система, де музика переважала над словом [4, с. 107], то цілком вірогідно, що вона підкреслює особливу роль музики в латинській літургії. Водночас введення до скульптурного рельєфного оздоблення цієї частини храму зображень різних музичних інструментів надає йому дещо світського характеру,

зближує з декором інтер'єрів магнатсько-шляхетських палаців доби бароко і рококо. Воно фіксує своєрідний «відгомін складної і багатой художньої культури Західної Європи XVIII ст.» [2, с. 134].

Особливе місце в оздобленні римо-католицьких культових споруд у XVIII ст. посідав монументальний живопис, оскільки він «ніби об'єднував помпезну різноманітність пишних інтер'єрів в єдину цілісність» [2, с. 122]. За Павлом Жолтовським, його твори яскраво відображали сучасну їм епоху. У стилістичному аспекті це – твори пізньобарокового монументального живопису, які в першій половині XVIII ст. поширилися не лише на своїй батьківщині – Італії, а й у Нідерландах, Німеччині, Чехії, Речі Посполитій.

З усіх релігійних зображень, які свого часу були окрасою Дубровицького костелу, до наших днів збереглася тільки одна в центральній частині його апсиди. Це – твір видатного майстра живопису Кароля Гюбеля (отця Лукаша) (1722–1793 рр.). Він жив і працював у Любешівському монастирі піарів, де впродовж тривалого часу оздоблював його костел і приміщення колеґіуму. Кілька років життя та праці (від 1755 р.) отець Лукаш – піар і водночас художник присвятив оформленню інтер'єру костелу в Дубровиці. Тут виконав значний об'єм робіт, зокрема написав низку ікон, понад два десятки портретів добродійників ордену і духовних осіб [13, с. 18-19].

Прямокутна за формою, розмірами 4,65×1,97 м, фреска Кароля Гюбеля відтворює сцену хрещення Ісуса Христа Іоанном Хрестителем у річці Йордан, описану в Новому Заповіті: «А охрестившись, Ісус зараз же вийшов з води. І ось розкрилось Йому небо, і Він побачив Духа Божого, який спускався, мов голуб, і зійшов на Нього. І голос пролунав з неба: «Це Син Мій любий, що його я вподобав»» (Мт., III, 16–17).

В центрі композиції знаходяться дві постаті – Іоанна Хрестителя й Ісуса Христа. Святий Іоанн стоїть на березі річки Йордан, тримаючи в руці свій іконографічний атрибут – жезл-посох у вигляді довгого тонкого хреста, а Христос – по щиколотки у воді з молитовно складеними руками. Над головою Ісуса зображений голуб – символ Святого Духа, а зверху, на хмарах – чотири янголи, котрі є свідками Його хрещення. Правдоподібності цієї біблійної події надає автентичний східний пейзаж із незначною рослинністю на задньому плані.

Фреска виконана в приглушених, пастельних тонах, що є прикметною рисою колористики доби пізнього бароко; автором використані переважно блакитний, оливковий, сірий, рожевий і тера-

готовий кольори. Ще одним виявом у ній візуально-чуттєвого, навіть «плотського» мистецтва доби бароко (за висловлюванням Д. Кривача) є кремезність фігур зображених, натуралізм і пластична вимодельованість окремих частин їхніх тіл. Водночас у фресці типовими для мистецтва бароко є драпірування одягу Іоанна Хрестителя та Ісуса Христа, які «виконують роль ніби усамотійнених пластичних чинників, їх широкі площини і ламані грані нагадують бляху або зіжмаканий папір» [3, с. 86].

Іконографічно ця фреска подібна до інших творів сакрального мистецтва латинської традиції, приміром, мармурового рельєфу Донателло «Хрещення Христа» (1425 р.) або картини Андреа Вероккіо «Хрещення Христа» (1472–1475 рр.), написаній за співучасті його учня Леонардо да Вінчі.

У 30-х рр. XIX ст., згідно розпоряджень російської царської адміністрації, піарський костел святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці був переведений у статус парафіяльного. За Другої Речі Посполитої на тлі відчутного похвалення життя місцевих римо-католиків у їх середовищі виник намір реставрації споруди костелу. Цьому сприяло те, що в країні розгорнулися масштабні роботи з вивчення стану пам'яток архітектури, зокрема культових споруд Римо-Католицької Церкви, та їх наступної реставрації. Тоді Дубровицький костел був ретельно обстежений, частково оновлений, але продовженню цієї справи завадив початок Другої світової війни.

Після встановлення на західноукраїнських землях радянської влади восени 1939 р. Дубровицький костел було закрито і піддано значним руйнуванням. У повоєнний час споруда колишнього Дубровицького костелу то стояла пустою, то використовувалася для різних господарських потреб. Зокрема відомо, що певний час у ній був склад споживчого товариства [15, с. 19–20]. Здавалося, все йшло до її невідвортної руйнації, але одним із виявів розгортання краєзнавчої і пам'яткоохоронної справ 1970–1980-х рр. була постанова Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури, що перебувають під охороною держави». Оскільки ж костел святого Іоанна Хрестителя було визнано пам'яткою архітектури національного значення за охоронним номером 1497 [10], то постало питання його реставрації.

Наступного, 1980 р. Державним комітетом Української РСР у справах будівництва та Рів-

ненським обласним відділом у справах будівництва і архітектури були затверджені документи з визначення охоронної зони цієї пам'ятки [7]. За цим документом, в охоронній зоні Дубровицького костелу Іоанна Хрестителя на підставі «Тимчасової інструкції» з організації охоронних зон і зон регулювання забудови для пам'яток культури Української РСР, заборонялися нове будівництво, знесення, добудова або перебудова існуючих споруд, які не були пам'ятками архітектури, демонтаж або зміна форм руїн, прокладення нових шляхів, влаштування водоймищ, порубка дерев і чагарників, а також самовільне їх насадження, розорювання земель, проведення будь-яких археологічних досліджень, а також зміна зовнішнього та внутрішнього виду пам'ятки тощо [7, с. 2].

Реставрація будівлі колишнього костелу коштом держави реалізувалася на початку 1980-х рр. із метою створення в ній нової експозиції місцевого краєзнавчого музею, але через низку значних її недоліків невідвортно втрачала ошатність. Її дах місцями протікав, стіни вкривалися брудними плямами, з них осипався тиньк. Відсутність опалення споруди призвела до того, що інтер'єр колишнього костелу продовжував зазнавати втрат, зокрема через поширення грибка. Він нищив його стуккову ліпнину й інші рештки декору.

Позитивні зміни стану цієї пам'ятки архітектури національного значення почали відбуватися після 1992 р., коли в Дубровиці була зареєстрована римо-католицька парафія, а споруда костелу була передана в її розпорядження [8]. В 1999 р. за ініціативи Національного Інституту польської культурної спадщини за кордоном POLONIKA була проведена часткова реставрація костелу. Керівником цих робіт було призначено Р. Ярошевича, а відповідну документацію розробив А. Залевський. Це стосувалося переважно його інтер'єру, зокрема елементів декору. Особливу увагу його спеціалісти приділили реставрації фрески хрещення Іоанном Хрестителем Ісуса Христа, яка була у стані руйнації. Ця робота тривала протягом вересня – листопада 1999 р. [1, с. 194].

На початку третього тисячоліття споруда костелу потребувала ще значних зусиль із боку реставраторів. Надії на його відновлення мешканці Дубровиці поклали на державу у зв'язку з підготовкою до відзначення 1000-річчя її заснування [12]. Вони були небезпідставними, оскільки спиралися на розпорядження Кабінету міністрів України від 8 жовтня 2004 р. за № 723-р «Про підготовку та відзначення 1000-річчя заснування

м. Дубровиці Рівненської області», а також «План заходів з підготовки до відзначення 1000-річчя м. Дубровиці Рівненської області» (2005 р.). За ними, з державного бюджету на реставрацію місцевих церкви Різдва Богородиці та костелу Іоанна Хрестителя передбачалося виділити 1 млн гривень [11]. Оскільки ж кошти на цю справу так і не надійшли, а питання фінансування реставрації костелу тривалий час залишалося відкритим, то з 2013 р. нею опікуються місцева влада, римо-католики Дубровиці, а також співвітчизники з інших місцевостей України і Польщі. Хоча ця справа просувається повільно, але її результати очевидні як щодо зовнішнього вигляду споруди, так і інтер'єру. Більшість збережених елементів скульптурного декору, зокрема стуккової ліпнини, а також статуарної пластики вітварів, уже набули стану, наближеного до автентичного. Й хоча наслідки колишніх масштабних втрат оформлення інтер'єру костелу ще очевидні, але він поступово повертає риси того образу, якого надавали йому митці в середині XVIII ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає як у систематизації наявного на сьогоднішній день у вітчизняному мистецтвознавстві емпіричного матеріалу про композиційні прийоми та пластичні засоби костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці на Волині, так і спробі здійснення аналітичних узагальнень щодо їх теоретичного обґрунтування.

Висновки. Планувальней об'ємно-просторове вирішення костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці в цілому відповідало загальним тен-

денціям розвитку пізньобарокового католицького культового зодчества Волині XVIII ст. За архітектурною формою цей храм являє собою тринавну базиліку з двома вежами та видовженим фронтоном-щитом на передньому фасаді. Характерною рисою творення сакрального простору костелу святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці був синтез мистецтв. Зокрема, структурні елементи споруди органічно поєднувалися з рельєфними пластичними композиціями в техніці стукко. Високохудожніми скульптурними творами доби пізнього бароко є фігурки путті, що й дотепер прикрашають інтер'єр цього парафіяльного храму. Водночас унікальною є центральна (вівтарна) фреска костелу, не лише з погляду її автентичності та художньої цінності, але й збереженості, оскільки вона – єдина вціліла на Волині монументальна живописна композиція авторства Кароля (Лукаша) Гюбеля. Характеризується вона прикметними рисами образотворення доби пізнього бароко: «плотською» пластичною вимодельованістю фігур, специфічним драпіруванням одягу та відповідною колористикою. Отже, є підстави для твердження про тісну взаємодію архітектури, пластичного декору, монументального настінного розпису Дубровицького костелу святого Іоанна Хрестителя, які творили його цілісну пізньобарокову художньо-стилістичну програму. Нині цей храм, що є пам'яткою архітектури національного значення доби пізнього бароко, завдяки небайдужості місцевої влади і вірян України і Польщі, переживає процес ревіталізації.

Список літератури:

1. Гром Н. Реставрація та консервація пам'яток історії та культури (на прикладі костелу Святого Івана Хрестителя, м. Дубровиця). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Збірник наукових праць. Вип. XIV* : матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне : Дятлик М., 2016. С. 193–194.
2. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. К. : Наукова думка, 1988. 158 с.
3. Кравич Д.П., Овсійчук В.А., Черепанова С.О. Українське мистецтво : навчальний посібник у 3 ч. Львів : Світ, 2005. Ч. 3. 268 с. + 80 вкл. іл.
4. Лазаревич Є. Літургійний спів «західної» традиції: естетичний аспект та проблема музики в сучасній літургії. *Наукові збірники Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка*. 2017. Вип. 40. С. 106–118.
5. Мельник В. Дубровицький монастир піарів – визначний культурний та освітній осередок Волинського Полісся XVIII–XIX століття. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Збірник наукових праць*. Випуск XVI. Частина 2. Рівне : Дятлик М., 2015. С. 51–55.
6. Наполеон Орда і Україна : альбом: до 205-річчя від дня народження / авт. проекту: П. Сачек, Я. Кравченко; авт. вступ. ст. Я. Кравченко; ред.: А.-М. Волосацька, А. Кроха. К. : Оранта Арт Бук ; Львів : ЛННБУ, 2014. 204 с., іл.
7. Охоронна зона пам'ятника архітектури (копія). Костьол 1740 р. м. Дубровиця Дубровицького району Рівненської області. Державний комітет Української РСР у справах будівництва. Рівненський обласний відділ у справах будівництва і архітектури. 1980. 4 с.

8. Охоронний договір на передачу костелу у м. Дубровиця. Рівне, 1997. 4 с.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справ.-каталог : в 4 т. Т. 3 / редкол.: Г.Н. Логвин (отв. ред.) и др. К. : Будівельник, 1985. 337 с.
10. Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР костелу Іоанна Хрестителя Ровенської області, Дубровицького району, м. Дубровиця. К. : Держбуд УРСР, 1980. 4 с.
11. План заходів з підготовки та відзначення 1000-річчя заснування м. Дубровиці Рівненської області на 2005 рік. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-2004-%D1%80#Text>.
12. Розпорядження Кабінету міністрів України № 723-р «Про підготовку та відзначення 1000-річчя заснування м. Дубровиці Рівненської області» від 8 жовтня 2004 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-2004-%D1%80#Text>
13. Шеретюк Р.М. Кароль (Лукаш) Гюбель (1722–1793): художник у чернечому вбранні : історико-мистецтвознавче видання. Рівне : РДГУ, 2017. 62 с.
14. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład im. Ossolinskich, 1991. Cz. 1. Wielkie księstwo Litewskie. Inflanty. Kurlandia. T. 2. Wojewódstwa brzesko-litewskie, nowogródzkie. 474 s.
15. Bujnowski J. Dąbrowica na Wołyniu... kiedyś. Warszawa, 2014. 117 s.
16. Taraszkiewicz J. Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740). Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015. 362 s.

Sheretiuk R.M., Stokolos N.G. CATHOLIC CHURCH OF SAINT JOHN THE BAPTIST IN DUBROVYTSIA TOWN IN VOLYN REGION (TODAY – RIVNE REGION) IS A PROMINENT LANDMARK OF THE LATE BAROQUE ERA

The article studies the stylistic specific features of the Roman Catholic Church of Saint John the Baptist in Dubrovysia town of Volyn region with regard to the circumstances of its functioning during the end of the XVII – beginning of the XXI centuries. It also reviews plastic decor and central monumental painting composition from the perspective of fine art with an attempt to make corresponding analytical generalizations.

The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systemicity. There have been used both general scientific (analysis and synthesis, systematization and generalization) and special scientific methods, in particular; problem-based thematic, chronological, iconographic and method of style analysis. A scientific novelty of the article lies in revealing the unknown pages of the history of the Roman Catholic Church of Saint John the Baptist in Dubrovysia during the end of the XVII – beginning of the XXI centuries, in the art review and analysis of its spatial planning and stylistic features, plastic decor, as well as central (around the altar) fresco by Karol (Lukasz) Hubel, an outstanding Polish artist of the middle – second half of the XVIII century, a monk of the Piarist Order, who spent his entire artistic life in Volyn region.

It is established that in architecture the Catholic Church of Saint John the Baptist in Dubrovysia is a three-aisled basilica with two towers and an elongated pediment shield on the front facade, which generally corresponded to the general trends in the development of the Late Baroque Catholic Church architecture of Volyn region in the XVII century. Its artistic design has been characterized by perfect works of the plastic arts, in particular images of putti, musical instruments on walls, columns and ceiling, which, in tandem with the Late Baroque concept of the integrity of temple interior design, were both necessary elements of its filling and key tools of embodiment of artistic ideas, essential for architectural and artistic expressiveness. The organic element of the architectural ensemble of the Piarist Church in Dubrovysia is the monumental painting composition by Karol (Lukasz) Hubel, located in the altar. To sum up, it may be said that the Catholic Church of Saint John the Baptist in Dubrovysia is a vivid example of the close interaction of architecture, sculptural decor, monumental wall painting, which created its holistic artistic and stylistic program of the Late Baroque era.

Key words: *Volyn, Roman Catholic Piarist Order, Dubrovysia, sacred art, Late Baroque, plastic compositions of artificial marble, fresco.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Абдулова Г.С.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу етнографічного наукового фонду Національного Музею Історії Азербайджану Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан)
- Ахмедова Е.** – викладач кафедри соціальних наук та мультикультуралізму Азербайджанського державного аграрного університету (Азербайджан)
- Ахновська І.О.** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Ахновський Д.В.** – студент факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Банах Т.І.** – аспірантка кафедри історії Українського католицького університету
- Боряк Т.Г.** – кандидатка історичних наук, доцентка, докторантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка; дослідниця, історичний факультет Вільнюського університету (Литва)
- Гусейнова Г.** – докторант Інституту суспільних наук Університет Анатолу (Туреччина)
- Демуз І.О.** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи та реферування Національної наукової сільсько-господарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України
- Долженко Ю.В.** – магістр історії, молодший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України
- Ілляшенко Ю.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Кізлова А.А.** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Колісник М.І.** – незалежний дослідник
- Коркач С.О.** – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Кухарєва Н.М.** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Левітас Ф.Л.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Лисенко А.І.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Ніколаюк Т.А.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Національної Академії образотворчого мистецтва та архітектури
- Рамазанов Ш.Ш.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Руденко Ю.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Київського кооперативного інституту бізнесу і права
- Стоколос Н.Г.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, теології та історії церкви Київського гуманітарного інституту
- Тупчієнко М.П.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету

- Уварова О.О.** – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету
- Шеретюк Р.М.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету
- Шолк О.М.** – аспірант кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Ярич В.П.** – аспірант кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 2 2022

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Т. Мартиненко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 17,23. Ум. друк. арк. 17,67. Зам. № 0422/162

Підписано до друку 23.05.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.